

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 150

STANISŁAW LESZCZYCKI

BADANIA GEOGRAFICZNE
NAD OSADNICTWEM
W POŁUDNIOWEJ ANATOLII

WROCLAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK • ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

WYKAZ
Tytuł
Lp. Nr
Lp. Nr
Lp. Nr

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 150

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 150

СТАНИСЛАВ ЛЕЩИЦКИ

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ПОСВЯЩЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯМ В ЮЖНОЙ АНАТОЛИИ

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

No 150

STANISŁAW LESZCZYCKI

GEOGRAPHICAL RESEARCH INTO SETTLEMENT
IN SOUTHERN ANATOLIA

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 150

STANISŁAW LESZCZYCKI

BADANIA GEOGRAFICZNE
NAD OSADNICTWEM
W POŁUDNIOWEJ ANATOLII

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

1987

Komitet Redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: ANDRZEJ WRÓBEL
ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO: ANDRZEJ S. KOSTROWICKI
CZŁONKOWIE: PIOTR KORCELLI, JANUSZ PASZYŃSKI, MARCIN ROSCISZEWSKI
LESZEK STARKEL, ZBIGNIEW TAYLOR
SEKRETARZ: IRENA STAŃCZAK

Opracowanie redakcyjne Zuzanna Siemek

Redaktor Wydawnictwa Hanna Jurek

Redaktor techniczny Adam Nowak

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1987

Printed in Poland

PL ISSN 0373-6547

ISBN 83-04-02469-1

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1987.
Nakład: 700 egz. Objętość: ark. wyd. 9,80, ark. druk. 7,13 + 45 wkl.,
ark. A₁-9. Papier druk. sat. kl. III, 80 g, 70 × 100. Oddano do skła-
dania 1986.07.10. Podpisano do druku 1987.01.8. Druk ukończono
w styczniu 1987. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 1346/86. J-11.
Cena zł 230.—

SPIS TREŚCI

Profesorowi Stanisławowi Leszczyckiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin — <i>Jerzy Kostrowicki</i>	7
Wstęp	11
Szlak wschodni badań	24
Okolice Karaman	24
Północne stoki Taurusu	28
Południowe stoki Taurusu	30
Kotlina Mut	31
Południowe pasmo nadbrzeżne	32
Nizina nadmorska	33
Szlak zachodni badań	34
Nadmorska Nizina Pamfilii	36
Pasma nadbrzeżne Bey dağları	36
Wyżyna Pizydii w okolicach Korkud eli	37
Wyżyna Frygii — obszar jezior w okolicy Burdur	39
Okolice Dinar	41
Osiedla jaskiniowe	42
Osiedla jaskiniowe na trasie badań	42
Osiedla jaskiniowe na innych obszarach	44
Uwarunkowania osadnictwa jaskiniowego względami środowiska przyrodniczego i bezpieczeństwa człowieka	48
Osiedla namiotowe na trasie badań	51
Namioty Jürüków	54
Namioty Turkmenów	56
Namioty Kurdów	56
Osiedla namiotowe na innych obszarach	56
Osiedla letnie (yayla)	58
Osiedla letnie na trasie badań	59
Rodzaje wędrowek letnich	62
Osiedla zimowe (kişlak)	65
Osiedla zimowe na trasie badań	65
Osadnictwo zimowe na innych obszarach	69
Stałe osiedla rolne	71
Domy skrzynkowe szlaku wschodniego	71
Występowanie domów skrzynkowych w Anatolii	79
Domy podcieniowe (çardak) szlaku zachodniego	81
Osiedla czerkieskie	91
Typy domów na obszarze Anatolii	94
Osiedla komunikacyjne	97
Osiedla miejskie	103
Literatura	104
Географические исследования посвященные поселениям в южной Анатолии (резюме)	108
Geographical research into settlement in Southern Anatolia (summary)	111

PROFESOROWI STANISŁAWOWI LESZCZYCKIEMU
W OSIEMDZIESIĄTĄ ROCZNICĘ URODZIN

Zasłużonym i czcigodnym uczonym jubilatom poświęca się zazwyczaj tomy prac naukowych lub specjalne zeszyty periodyków. Taki też był zamiar Dyrekcji Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Profesor Stanisław Leszczycki zaproponował jednak, aby opublikować jego pracę habilitacyjną, która z różnych powodów nie została dotąd wydana drukiem.

Praca ta dotyczy osadnictwa południowej Anatolii. Oparta jest na badaniach terenowych, prowadzonych przez Autora w 1936 r., w ramach szeroko zakrojonego programu badawczego. Obecnie praca ma dużą wartość dla geografii historycznej, ponieważ przywodzi obraz świata, który w ciągu minionych lat uległ znacznym przemianom. Jest ona również ważna z punktu widzenia historii geografii, gdyż ukazuje stan wiedzy, problematykę, metody i technikę badań geograficznych sprzed 50 lat, jak też wiedzę 29-letniego wówczas Autora.

Gdzie są te czasy, gdy doktorat uzyskiwało się w 25 roku życia, a habilitację niewiele później? Dzisiaj spotyka się to prawie wyłącznie w naukach matematycznych. Nie było to jednak tak powszechne i wówczas.

Profesor Leszczycki urodził się w Mielcu, 8 maja 1907 r., w dniu św. Stanisława biskupa, który to dzień przyniósł Mu imię. Po ukończeniu gimnazjum, w latach 1926—1930, studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie miał szczęście spotkać wspaniałych nauczycieli. Dwaj z nich wywarli szczególnie wpływ na późniejsze Jego zainteresowania i działalność. Byli to: Ludomir Sawicki — niestrudzony badacz gór i życia górskiego, człowiek o wielostronnych zainteresowaniach, podróżnik i organizator wypraw badawczych, m.in. do Anatolii, gdzie nabawił się choroby, w wyniku której zmarł w pełni sił twórczych, oraz Jerzy Smoleński, znany z dokładności badań, który wzbudził w młodym wówczas Leszczyckim zainteresowania teoretyczne i metodologiczne.

Bardzo wczesnie został S. Leszczycki asystentem, a w 1932 r. uzyskał stopień doktora na podstawie rozprawy: *Badania geograficzne nad osadnictwem wiejskim Beskidu Wyspowego*. Głównym kierunkiem Jego zainteresowań były wówczas geografia osadnictwa i turystyki, opublikował też kilka prac z zakresu klimatologii, opartych na pomiarach wykona-

nych w Tatrach. Dość wcześnie zaznajomił się z innymi krajami Europy. Już jako student, a potem asystent brał udział w zagranicznych wycieczkach naukowych, zwiedzając Czechosłowację, Austrię, Włochy, Szwajcarię, Niemcy, Anglię, Finlandię, Szwecję, Norwegię, Łotwę i Estonię. Pracował też badawczo w Alpach austriackich i krajach skandynawskich. W 1936 r., w ramach szerszego programu, podjął badania w Anatolii, których wynikiem była niniejsza praca, przedstawiona w 1945 r. jako rozprawa habilitacyjna.

Jako młody uczony brał też czynny udział w zjazdach międzynarodowych: w III Kongresie Geografów i Etnografów Słowiańskich w Jugosławii w 1930 r. i w XIV Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w 1934 r. w Warszawie.

Podczas wojny, aresztowany wraz z innymi profesorami i wykładowcami Uniwersytetu Jagiellońskiego w listopadzie 1939 r., był więźniem obozów koncentracyjnych w Sachsenhausen i Dachau.

Wkrótce po wyzwoleniu został powołany jako ekspert przy ustalaniu nowych granic Polski i w tej roli wziął udział w Konferencji Poczdamskiej. W latach 1946—1950 był wiceministrem spraw zagranicznych, a przez pewien czas kierownikiem tego ministerstwa. Z racji tej funkcji uczestniczył w wielu konferencjach międzynarodowych w Paryżu, Moskwie, Pradze i Kopenhadze. Odbił też sporo dalszych podróży, np. brał udział w konferencji generalnej UNESCO w Montevideo.

W 1945 r. Stanisław Leszczycki uzyskał habilitację, a następnie mianowany został profesorem nadzwyczajnym i kierownikiem Instytutu Geograficznego UJ. W 1948 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie objął Katedrę Geografii Ekonomicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadząc pracę dydaktyczną i naukową, równocześnie budował i organizował Instytut Geograficzny tegoż uniwersytetu, którym następnie kierował przez 19 lat (1951—1970). W 1947 r. wszedł w skład prezydium, a następnie został sekretarzem Rady Głównej do Spraw Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Brał też żywy udział w przygotowaniu I Kongresu Nauki Polskiej. W 1954 r. mianowany został profesorem zwyczajnym.

W 1952 r. Profesor Leszczycki został członkiem korespondentem nowo utworzonej Polskiej Akademii Nauk, a w 1964 r. jej członkiem rzeczywistym. W latach 1952—1957 był zastępcą sekretarza naukowego, a w latach 1952—1969 członkiem prezydium PAN. Na tym stanowisku nie mało czasu i trudu poświęcił organizacji życia naukowego w Polsce.

Profesor Leszczycki włożył wiele wysiłku w zjednoczenie polskich towarzystw geograficznych, a następnie był przewodniczącym Wydziału do Spraw Nauki Polskiego Towarzystwa Geograficznego, a w latach 1950—1953 jego prezesem. Od 1952 r. pełnił też funkcję redaktora naczelnego głównego organu Towarzystwa — Przeglądu Geograficznego.

Od początku swojej powojennej działalności zabiegał jednak o powołanie do życia centralnej placówki geograficznej w Polsce. Placówką tą

stał się utworzony w końcu 1953 r. Instytut Geografii PAN, którego Profesor Leszczycki był dyrektorem przez 24 lata.

Dalszego okresu działalności Profesora Leszczyckiego, zarówno w Instytucie, jak i na innych polach, nie będę tu charakteryzował. Znana jest ona bowiem każdemu polskiemu geografowi. Chciałbym jedynie zatrzymać się nieco na dwóch aspektach Jego działalności w tym okresie: polityce i sposobie kierowania Instytutem oraz stosunkach z zagranicą. Jako dyrektor potrafił skupić w Instytucie wielu zdolnych, a nawet wybitnych, oddanych nauce ludzi różnych generacji i poglądów, geografów oraz niegeografów. Umiał im stworzyć właściwą atmosferę pracy, niczego nie narzucając, lecz wiele inspirując; pozwalał im wcielać w życie nie tylko własne, lecz również myśli i koncepcje innych. Atmosfery tej zazdrościli nam nieraz pracownicy innych instytutów i placówek naukowych.

Stawiał też S. Leszczycki na ludzi młodych i nie bał się ich „puszczać na głęboką wodę”. Sam tego doznałem, gdy w 1953 r., bez żadnego doświadczenia, w wieku 35 lat, zostałem mianowany zastępcą dyrektora Instytutu, a w roku następnym — profesorem nadzwyczajnym. W 1956 r. mianował mnie przewodniczącym delegacji polskiej na Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Rio de Janeiro. Niełatwa to była funkcją, zważywszy, że członkami delegacji byli ludzie przeważnie ode mnie starsi, bardziej doświadczeni, o wyższej pozycji naukowej. Sukcesem naszego udziału w Kongresie był wybór sześciu geografów polskich do komisji Międzynarodowej Unii Geograficznej.

Profesor Leszczycki rozumiał dobrze niezbędność powiązań polskiej geografii z geografiami światową i starał się o utrzymywanie szerokich kontaktów z zagranicą. Przyczyniło się to do zdobycia przez polskich geografów dobrej pozycji w świecie, a zwłaszcza w Międzynarodowej Unii Geograficznej. Po okresie „zamknięcia” nawiązane zostały i rozwinięte kontakty oraz współpraca z geografami wielu krajów. Przybierała ona różne formy — Profesor popierał wszystkie. Dbał też o informowanie ośrodków naukowych za granicą o dorobku naukowym geografii polskiej. Udostępnianiu wyników badań geograficznych służyły początkowo obcojęzyczne streszczenia i suplementy w redagowanych przez Niego: Przeglądzie Geograficznym i Pracach Geograficznych (1954—1966). W 1964 r. powołał obcojęzyczny periodyk, dla którego wybrał nazwę *Geographia Polonica* i był długoletnim jego redaktorem naczelnym. Periodyk ten zdobył sobie z czasem uznanie i stał się jednym z ważniejszych czasopism geograficznych w skali międzynarodowej.

Już w 1956 r., na Kongresie w Rio de Janeiro, S. Leszczycki został wybrany zaocznie członkiem nowo utworzonej Komisji Atlasów Narodowych MUG. W latach 1960—1964 był przewodniczącym Komisji Regionalizacji Ekonomicznej MUG, której działalność wzbudziła w świecie geograficznym duże zainteresowanie. W rezultacie tej działalności,

w 1964 r. został wybrany na wiceprezydenta Międzynarodowej Unii Geograficznej. Jego aktywność i wysokie kompetencje spowodowały, że w 1968 r. został Prezydentem Unii. W 1972 r. przewodniczył na Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Montrealu. Aż do 1976 r., jako poprzedni prezydent, był członkiem Komitetu Wykonawczego MUG. Był również członkiem Komisji Człowiek i Środowisko.

Jego pozycja i wpływ w niemałym stopniu przyczyniły się do tego, że przez następne 8 lat członkiem Komitetu Wykonawczego MUG był nadal Polak, Jego uczeń i współpracownik — Jerzy Kostrowicki. Wreszcie wychowankiem Instytutu, a więc i Jego, jest obecny sekretarz generalny MUG, profesor Leszek Kosiński (choć nie można umniejszać zdobytej przez niego w Kanadzie wysokiej pozycji międzynarodowej).

W czasie swej powojennej działalności odwiedzał Profesor Leszczycki wiele krajów Europy, Ameryki i Azji. Stał się jedną z najbardziej znanych i szanowanych osobistości w międzynarodowym życiu geograficznym. Dowodem uznania są członkostwa honorowe wielu towarzystw geograficznych: czechosłowackiego, austriackiego, serbskiego, chorwackiego, brytyjskiego, holenderskiego, węgierskiego, francuskiego, włoskich (Rzym i Francja), japońskiego, słoweńskiego, szwajcarskiego i wschodnio-niemieckiego. Jest też Profesor Leszczycki doktorem honoris causa Uniwersytetu im. Karola w Pradze.

Wszystkie te zaszczyty przyniosły również niemały splendor geografii polskiej.

Jak wspomniano, chciałem omówić tylko niektóre strony działalności Profesora Leszczyckiego. Za te i inne, nie wymienione tu działania, należy Mu się podziękowanie od Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Jest nim niniejszy tom Prac Geograficznych.

Jerzy Kostrowicki

WSTĘP

Po czterdziestu latach od przeprowadzenia przewodu habilitacyjnego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, pierwszego po odzyskaniu niepodległości w 1945 r., niniejsza rozprawa habilitacyjna zostaje oddana do druku w formie, jaką miała wówczas, aby spełnić obowiązujące swego czasu zarządzenie Ministra Oświaty w sprawie publikowania prac habilitacyjnych. Dzięki uprzejmości dyrektora Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, prof. dr. Jerzego Kostrowickiego, praca ukazuje się w *Pracach Geograficznych* IG i PZ PAN, co równocześnie ma być wyrazem upamiętnienia 80 rocznicy urodzin autora. Serdecznie dziękuję za umożliwienie mi druku wyników pracy napisanej przed II wojną światową, do której zebrałem materiały w południowej Anatolii w 1936 r., a więc przed półwiekiem.

Opublikowanie obecnie tej rozprawy można podwójnie uzasadnić. Po pierwsze, jest ona konkretnym przykładem antropogeograficznego opracowania wykonanego przed II wojną światową. Przeprowadzono wówczas badania osadnictwa na obszarze Anatolii (w Turcji) na podstawie bezpośrednich obserwacji w terenie mało znanym w Polsce, co było traktowane jako pewnego rodzaju wyczyn naukowy i uważane za wyraz właściwego podejścia do pracy naukowej ze strony geografa. Zaważył na tym niewątpliwie wpływ prof. L. Sawickiego, który w ten właśnie sposób traktował badania geograficzne, postulując, aby dostarczały one nowych danych z obszarów mało powszechnie znanych.

Po drugie, wartość opracowania polega też na tym, że badania prowadzone były w 1936 r., a więc w okresie pełnej realizacji rewolucyjnych reform społeczno-gospodarczych i kulturalnych przez ruch młodoturecki pod kierunkiem Kemala Paszy, któremu po powstaniu Republiki Tureckiej nadano zaszczytne imię „ojca Turcji” — Atatürka.

Atatürk — bohater narodowy, oficer wykształcony w okresie walk wyzwoleniczych przeciwko obcym, a zwłaszcza Grekom i Ormianom, stanął na czele rewolucji, której celem było jak najszybsze przekształcenie Turcji w nowoczesny kraj europejski. Rewolucja domagała się głębokich przeobrażeń zacofanej Turcji, spadkobierczyni imperium osmańskiego opartego na sułtanacie, kalifacie i Koranie. Reformy społeczne przeprowadzone w ostatnich dziesiątkach lat imperium niewiele bowiem przy-

czyniły się do zmian życia w Turcji. Trzeba było więc wprowadzać nowe formy życia kulturalnego i społeczno-gospodarczego, usuwać elementy obcych kultur, jak np. arabskiej i perskiej, zastępując je elementami tureckimi. Sięgano przy tym często do najstarszych tradycji tureckich — seldżuckich, a czasem do pratureckich — hetyckich.

Przy dużym nacisku politycznym i pełnej dyktaturze wojskowej Atatürka wprowadzono nowe obyczaje, zwalczając stare, np. w stosunku do strojów (zakaz noszenia przez mężczyzn fezów, przez kobiety — czarcza-fu). Aby zerwać z dotychczasowym, obcym dla ducha tureckiego, kosmopolitycznym stylem życia Konstantynopola przeniesiono stolicę państwa do centrum Anatolii, do Ankary. Małe, regionalne miasto anatolijskie przebudowano i rozbudowano w nowoczesną metropolię, zachowując jednak miejsce dla pomników tureckiej i pratureckiej kultury. Zreformowano szkolnictwo wszystkich szczebli i zastąpiono alfabet arabski ła-cińskim. Wprowadzono nowe prawodawstwo oraz przepisy administracyjne, opierając się na wzorach państw europejskich: Francji, Szwajcarii i Niemiec.

Celem Atatürka było stworzenie państwa odrodzonego narodu tureckiego, związanego tradycją, ale bez negatywnych obciążeń historycznych, na wskroś nowoczesnego. Ponadto jednym z jego dążeń było skupienie możliwie całej ludności tureckiej rozproszonej poza granicami nowego państwa na terenie Anatolii. Akcję tę prowadzono drogą przesiedleń ludności tureckiej z Grecji, Macedonii i krajów bałkańskich do Turcji oraz wysiedleń ludności nietureckiej (głównie Greków, Ormian i in.) poza jej granice.

Realizując powyższe postulaty, zaczęto też osiedlać wędrujących do-tąd Jüruków, Turkmenów, Kurdów i inne pasterskie mniejszości narodowe. Objęto tym także ludność zamieszkałą w górach Taurus. Emigrantom z Europy (muhadzirom) przyznawano źródła wody, pozwalając im zagospodarować rolniczo dowolne obszary, bez sprecyzowania granic ich własności. Proces ten objął prawie cały obszar środkowej i zachodniej części gór Taurus.

Był to właśnie teren badań przedstawionych w niniejszej pracy. Zwartym w niej opis stanu osadnictwa wiejskiego z 1936 r. jest więc przybliżonym dokumentem zmian, jakie w tym okresie zachodziły. Opublikowanie niniejszej rozprawy pozwoli szerszemu gronu czytelników na zapoznanie się z istniejącymi wówczas stosunkami społeczno-kulturalnymi i gospodarczymi badanego obszaru w okresie największych zaplanowanych zmian przed II wojną światową. Gdyby dziś ktoś podjął podobne badania mógłby stwierdzić, jakie istotne zmiany zaszły w osadnictwie wiejskim w ciągu pół wieku. Pozwoliłoby to na właściwą ocenę celowości i skutków rewolucyjnych reform młodej Republiki tureckiej.

Badania w terenie prowadziłem w czasie 6 tygodni, od 1 VIII do 13 IX 1936 r. Towarzyszyłem profesorowi Uniwersytetu Jagiellońskiego,

dr. Tadeuszowi Kowalskiemu, w jego podróży naukowej do południowej Anatolii [35, 36, 37, 69, 70]. Trasa badań obejmowała dwa południkowe szlaki, przecinające brzeżne pasmo Taurusu Cylicyjskiego lub Środkowego, zamykające Centralny Wyz Anatolii od południa. Profil wschodni (I — ryc. 2) biegł od miasteczka Karaman, położonego przy linii bagdadzkiej, przez Taurus Środkowy do miasteczka Silifke, położonego na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Trasą objęte zostały: południowe krańce Stepów Lykaońskich, północne i południowe stoki Taurusu Wewnętrznego, przełomowa dolina rzeki Gök su wraz z kotliną Mut oraz nadmorska Nizina Cylicyjska z miastem Adana.

Profil zachodni (II — ryc. 3) biegł około 300 km na zachód od pierwszego. Punktem wyjścia był port Antalya, leżący na Nizinie Pamfilii. Trasa obejmowała brzeżne pasmo Bey dagları (Taurus Zachodni), góry i doliny Pizydii oraz Frygii do miasta Dinar. Przebieg podróży, a zarazem obszar badań podaje schematycznie rycina 1.

Podróż po południowej Anatolii odbyliśmy głównie końmi, to znaczy wozem, arabą czterokołową z daszkiem, który był dla nas bazą terenową. W wozie mieliśmy wszystkie nasze rzeczy osobiste, mapy i instrumenty pomiarowe oraz żywność. Odbywaliśmy trasy liczące do 30 km dziennie, wynajmując różne furmanki na kilka dni. Obserwacje prowadziłem systematycznie. Oprócz sporządzanych zgodnie z kwestionariuszem zapisów robiłem szkice i zdjęcia fotograficzne (razem ponad 300) oraz zbierałem różne dane dotyczące ludności mieszkającej na badanym terenie. Profesor T. Kowalski, znający doskonale język turecki oraz kilka jego dialektów, prowadził wywiady lingwistyczne, a także tłumaczył moje pytania i otrzymywane na nie odpowiedzi¹.

Warunki podróży były dość uciążliwe. W sierpniu panowała w Anatolii upalna pogoda (w dzień temperatura przekraczała 30°C, nad morzem było bardzo wilgotno). Podstawą wyżywienia były ogórki, arbuzy, winogrona, pomidory, chleb pieczony w formie cienkich placków, mleko, kasze, gotowane jaja, kury itp. Noclegi wypadły nam często poza zajazdami i lokantami (gospodami), spaliśmy przeważnie na dachach domów mieszkalnych we wsi lub na polach po zbiorach. Często w czasie noclegów dokuczało nam robactwo. Brakowało też wody do mycia. Zły stan higieniczny trybu życia doprowadził do tego, że w Dinar musieliśmy przerwać badania, gdyż obaj zachorowaliśmy. W Stambule, w szpitalu niemieckim, rozpoznano paratyfus „B” odmiany tropikalnej. Po przyjeździe do kraju jeszcze przez 3 lata jesienią i na wiosnę powtarzały się u mnie jednonocne ataki typu malarycznego. Objawy te zanikły dopiero w 1939 r. po bardzo mroźnej zimie w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen.

¹ Pisownię wszystkich nazw miejscowości i innych nazw geograficznych przyjęto za T. Kowalskim [37].

Badania były subwencionowane przez Fundusz Kultury Narodowej (otrzymałem na nie 1800 zł). Mimo że na badania uzyskaliśmy zgodę władz tureckich, musieliśmy meldować się na posterunkach żandarmerii w terenie, zostawiając przy każdym meldunku osobiste fotografie.

Lata trzydzieste były okresem żywych zainteresowań Atatürka językoznawstwem, wobec tego prof. T. Kowalski był kilkakrotnie zapraszany do jego pałacu przez językoznawców tureckich, pracujących na uniwersytecie lub w specjalnej komisji lingwistycznej. Pozwoliło to na nawiązanie kontaktów z tureckimi pracownikami naukowymi, którzy wiele nam pomogli. Od nich uzyskaliśmy pisma polecające do władz regionalnych i lokalnych oraz wiele cennych informacji dotyczących badań w terenie.

Przeprowadzone przeze mnie badania miały na celu zebranie danych geograficznych, charakteryzujących typy osadnictwa głównie wiejskiego w południowej Anatolii, rozpatrywane na tle krajobrazu kulturalnego. Starano się przy tym zilustrować wpływ środowiska geograficznego na rozwój i fizjonomię osadnictwa. Chodziło o dane dotyczące przekształcania środowiska naturalnego przez dostosowywanie go do aktualnych potrzeb i zwyczajów miejscowej ludności, która przechodziła w górach Taurus [71] od półkoczowniczego pasterstwa do osiadłego rolnictwa.

Specyficzne warunki geograficzne, gospodarka i kultura ludności złożonej z kilku odrębnych szczepów, napływ po I wojnie światowej uchodźców-muhadżirów [36] powodowały, iż powstało wiele form przejściowych osadnictwa od czysto nomadycznych do rolniczo-ogrodniczych. Znajdowały one swe odzwierciedlenie w budownictwie oraz krajobrazie otaczającym osiedla.

Opracowanie niniejsze było więc przyczynkiem ilustrującym ówczesne zmiany osadnicze na terenie południowej Anatolii. Nie zostały one ujęte w rozwoju dynamicznym, lecz statycznie, dając niejako przekrój procesu w czwartym dziesiątku XX w. (1936), na stosunkowo małym, górskim obszarze.

Podstawą studium były obserwacje przeprowadzone w terenie, korzystano również z istniejącej, acz nielicznej literatury dotyczącej tematu. Badano głównie ówczesne procesy osadnicze, a mianowicie przechodzenie Jüruków i emigrantów tureckich z krajów bałkańskich z osadnictwa sezonowego, seminomadycznego do stałego, rolniczego opartego na wykorzystaniu stałych nawodnień. Badaniami objęto głównie osadnictwo wiejskie. Było ono zróżnicowane: od osadnictwa w pełni wędrownego, poprzez sezonowe latem i sezonowe zimą aż do stałego. Zbadano 30 wsi, w których prowadzona była gospodarka rolna dostosowana do zmian klimatycznych. Proces przechodzenia na osadnictwo stałe był usilnie popierany przez władze administracyjne. Dążono bowiem do tego, aby

jak najwięcej osadników jak najszybciej zagospodarowywało ziemię na stałe. Badalem wsie, które zostały założone w górach, przy czym osadnicy otrzymywali (lub kupowali) źródła wody, a nie ziemię. Gospodarka rolna Anatolii uzależniona była i jest głównie od nawodnień. Ziemi w ówczesnym okresie, przy małej gęstości zaludnienia, było jeszcze pod dostatkiem i każdy mógł sobie „wyrobić” tyle pól uprawnych ile chciał, w zależności od indywidualnych sił i możliwości.

Przeprowadzone studia można, według S. Nowakowskiego [62], zaliczyć do krajobrazowego kierunku badań geograficznych. Kierunek ten miał wielu zwolenników wśród geografów okresu międzywojennego. Nowakowski wylicza m.in.: W. M. Davisa, E. de Martonne'a, S. Borga, A. Hettnera, W. W. Dokuczajewa, a z Polaków — J. Smoleńskiego, S. Pawłowskiego, S. Lencewicza. Kierunek ten znalazł również zastosowanie w antropogeografii [31]². Świadczy o tym rozprawa N. Krebsa [39], zestawiająca wyniki 8 referatów wygłoszonych na Międzynarodowym Kongresie Geografów w Amsterdamie w 1938 r.

Kierunek krajobrazowy wprowadzono też do geografii osadnictwa. Badania geograficzne nad osadnictwem rozwinęły się szczególnie w ostatnich 20 latach przed II wojną. Na Międzynarodowym Kongresie Geografów w Paryżu, w 1931 r., została powołana z inicjatywy A. Demangeona stała Komisja dla Badań nad Osadnictwem Wiejskim, celem ujednoczenia metod pracy w różnych krajach europejskich i pozaeuropejskich. O żywotności Komisji świadczy 25 referatów wygłoszonych w 4 lata później na Kongresie Geografów w Warszawie w 1934 r. [14] oraz 22 referaty przedstawione na Kongresie w Amsterdamie w 1938 r. [15]. W ostatnim dziesięcioleciu wydano znaczną liczbę artykułów i rozpraw geograficznych poświęconych osadnictwu.

Również w Polsce badania w tej dziedzinie były żywe; świadczy o tym bibliografia Z. Góralówny [25], podająca dla okresu 1920—1930 327 drukowanych rozpraw i artykułów. Autor brał udział w tych badaniach z ramienia sekcji polskiej wymienionej komisji [46, 47, 48], ponadto według jednolitego kwestionariusza przeprowadził wiele obserwacji terenowych w Polsce³ oraz za granicą⁴. Obserwacje poczynione w Anatolii miały stanowić jedno z ogniw planowanego większego opracowania.

² F. Jaeger [31] dał próbę podziału kuli ziemskiej na regiony antropogeograficzne. W pracy tej zaliczył Anatolię do XI grupy, którą charakteryzuje krajobraz orientalny częściowo naturalny, częściowo zaś przekształcony, przy czym na odkształcenie krajobrazu silny wpływ wywiera kultura europejska. Pod względem klimatycznym należy do obszarów podzwrotnikowych, zimą wilgotnych, na których udaje się różnorodna uprawa rolna. Centrum Anatolii zajmują stepy wykorzystane przez nomadyczną gospodarkę pasterską. Typowe są osiedla oazowe. Krajobraz kulturalny występuje tu w postaci płam i smug na tle krajobrazu pierwotnego.

³ Karpaty, Podhale, Orawa, dolina Raby i Dunajca, Łemkowszczyzna i in.

⁴ Austria, Finlandia, Norwegia.

Generalny plan moich badań antropogeograficznych dotyczył porównania osadnictwa jednorodzinnego, głównie rolniczego, jego związków ze środowiskiem geograficznym (miejscowymi surowcami), krajobrazem, oraz upodobań kulturalnych i techniki pracy ludności na pewnym etapie rozwoju, jak również zapożyczeń od innych grup etnicznych. Badania miały być prowadzone wzdłuż południka od Petsamo (Finlandia — obecnie ZSRR) do Sany (Jemen Północny).

W pewnym związku z kierunkiem krajobrazowym w geografii pozostaje praca H. Hassingera [28], w której autor podzielił lądy kuli ziemskiej na wiele grup krajobrazowych, związanych z klimatem, a mogących być podstawą do rozważań antropogeograficznych. Nie wydaje się jednak słuszne zaliczenie przez Hassingera Anatolii do IV grupy tzw. „krajobrazów o zawsze ciepłym klimacie”, które podzielił on na „wietrzne góry brzeżne z zawsze zieloną roślinnością twardolistną” oraz „wietrzne stepy wyżynne”. Podział ten został podany również w tekście do Atlasu Wielkiej Geografii Powszechnej [85].

Z punktu widzenia stosunków klimatycznych, regionalizacja Anatolii jest jednak inna, gdyż np. według G. Bartscha (za H. Wenzelem [92]) na centralnym wyżu oraz w sąsiednich górach średnia temperatura stycznia prawie zawsze spada poniżej zera, a na nizinach nawet do -20°C . H. Wenzel [94] podaje również, że od grudnia do lutego temperatura w nocy spada prawie stale poniżej 0°C , a niekiedy do -30°C . W okresie tym wiewą mroźne wiatry ze wschodu. Temperatura poniżej zera zdarza się często, aż do kwietnia i nierzadko występuje już w październiku. G. Selianinow [za 99, s. 25] charakteryzuje okres zimowy w Anatolii w sposób następujący: „Wnętrze cechuje sroga zima, przerywająca okres wegetacji, przy czym temperatura stycznia spada od 0° do -20°C . Pas gór przybrzeżnych charakteryzują przymrozki do -10°C , zdarzające się corocznie, stoki zaś południowe są cieplejsze, a możliwość przymrozków jest znacznie mniejsza”. Stąd też dla wyżu Anatolii typowy jest mroźny okres zimowy.

Słuszniejszy wydaje się podział „urzędowy” Anatolii dla celów gospodarczych [19]. Według niego Anatolia dzieli się na 8 naturalnych krain, z których 3, a mianowicie: wybrzeże śródziemnomorskie, centralny wyż stepowy oraz zachodnia Anatolia wchodzi w zakres niniejszych badań.

R. Schewket [78] dzieli Anatolię na 7 naturalnych krain gospodarczych, z których dwie dotyczą obszaru, w którym prowadzono badania, a mianowicie: 1) wybrzeża południowe z gorącym, subtropikalnym klimatem z uprawą bawełny, ryżu, owoców południowych (pomarańcze, oliwki), eksportujące sezam, pszenicę i wino, 2) wyż centralny z silnie rozwiniętym rolnictwem na własny użytek, o gospodarce ekstensywnej, która ku zachodowi staje się stopniowo coraz bardziej intensywna.

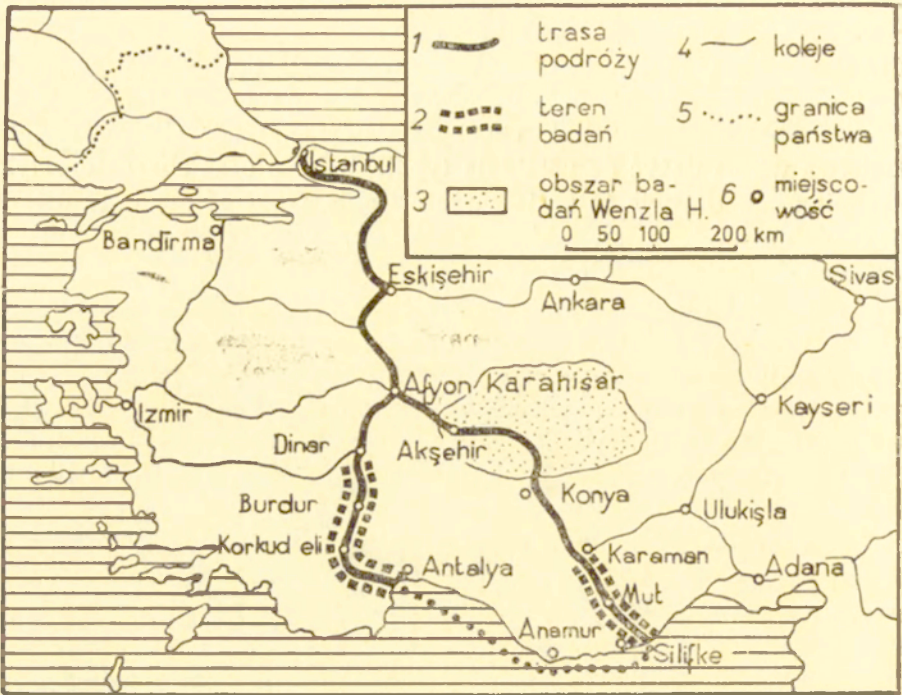
Geograficzny podział Anatolii wraz z toponomastyką został uchwalony na I Zjeździe Geografów w Ankarze [54].

H. Hassinger [28] uważa, że w przeciwieństwie do historyków, etnologów, geograf powinien położyć główny nacisk na formy przeważające, a nie na pojedyncze obiekty, choćby najstarsze. Geograficzna analiza osadnictwa winna dążyć do ustalenia typologii form oraz charakterystyki fizjonomii osad. Ułatwia to systematyczny opis. Geograf ma więc ustalić stan osadnictwa, jego związki z podłożem, gospodarką, komunikacją i strukturą demograficzną ludności.

W tym też kierunku prowadzono niniejsze badania. Podkreślano szczególnie te cechy osadnictwa, które najsilniej zaznaczały się w krajobrazie, były najpospolitsze (a więc najbardziej typowe), a wskazywały na pewien związek z podłożem. Dlatego przede wszystkim zwrócono uwagę na cechy fizjonomiczne, świadczące o wykorzystaniu miejscowych materiałów budowlanych, o przystosowaniu się do podłoża, a zarazem będące wynikiem pewnych funkcji gospodarczych lub też upodobań kulturalnych mieszkańców. Pewne znaczenie miało już istniejące osadnictwo, które było wzorem dla nowo powstającego (stąd też różne zapożyczenia). Niestety nie zawsze było możliwe ustalenie i wyjaśnienie, które z cech osadnictwa należy przypisywać czynnikom geograficznym, gospodarczym, a które kulturalnym (zapożyczeniom), dlatego często ograniczano się jedynie do opisanie typowych form.

Przy charakterystyce typów osadnictwa starano się wykorzystać nie tylko obserwacje, często uzupełniane ustnymi informacjami, lecz również istniejącą literaturę. Spośród cytowanych prac zajmujących się geografią osadnictwa w Anatolii, najbliższe w sposobie ujęcia są opracowania H. Wenzla [91, 92, 94], który przeprowadził podobne studia w zachodniej części Stepów Lykaońskich oraz na północno-wschodnich stokach Sultan dağ. Obszar opracowany przez Wenzla podano również na rycinie 1, można do niego nawiązać terytorialnie obserwacje z obu zbadanych profilów. Również pod względem rzeczowym starano się zestawić i porównać obserwacje Wenzla z własnymi w celu uzyskania możliwie pełnego obrazu osadnictwa w tej części Anatolii. Osadnictwo Anatolii w okresie prac terenowych prowadzonych przez autora nie było dostatecznie zbadane. Nie można więc było ani podać rozmieszczenia zasadniczych typów osiedli i domów, ani przeprowadzić wyczerpującej ich klasyfikacji. Stan wiadomości w tej dziedzinie przedstawia zestawienie bibliograficzne: W. Frey'a [21] za okres 1913—1932, J. Weissa [89] oraz opracowanie H. Wenzla [92] wydane w 1937 r. Uzupełnia je bibliografia podana w czasopiśmie *Petermanns geographische Mitteilungen* za lata 1926—1943 [67].

L. Sawicki w czasie swych podróży po Anatolii [77, s. 4] gromadził materiały osadnicze, miał bowiem „...nadzieję oparcia na tych własnych

Ryc. 1. Trasa podróży oraz teren badań w południowej Anatolii w 1936 r.

The route and the area of research in Southern Anatolia in 1936

1 — the route, 2 — the area under investigation, 3 — the area investigated by H. Wenzel, 4 — railway, 5 — state boundary, 6 — locality

obserwacjach pierwszej klasyfikacji osadnictwa małoazjatyckiego”. Próba klasyfikacji dla zbadanego obszaru była również celem niniejszych badań.

Jak wspomniano, badania oparto na kwestionariuszu już poprzednio stosowanym na innych terenach. Posługiwanie się kwestionariuszem miało na celu kontrolę nad systematycznością i pełnością obserwacji, techniczne przyspieszenie prowadzenia notatek w terenie oraz ich późniejsze porządkowanie.

Kwestionariusz był następujący:

1. Nazwa, lokalizacja, charakter i historia osady

Ustalenie nazwy, zestawienie nazw innych, używanych przez miejscową ludność, urzędowych, podanych na mapach lub w literaturze itp., ewentualnie stwierdzenie zmiany nazwy. Lokalizacja osiedla na mapie oraz jego przynależność administracyjna. Ustalenie stałego lub sezonowego charakteru osiedla. Przy osiedlach sezonowych — czas użytkowania oraz drogi przyścia i odejścia. Osiedla stałe klasyfikowane według funkcji gospodarczo-kulturalnych, np. wieś

rolnicza, folwark, placówka handlowo-komunikacyjna, miasto itp. Historia osady, warunki prawne, na których osiedle zostało założone, ewentualnie wiek budynków.

2. Liczba mieszkańców

Liczba mieszkańców, rodzin, ewentualnie liczba osób w gospodarstwie, przynależność etniczna, struktura zawodowa (udział najemników), struktura demograficzna (płeć, wiek, stan cywilny), struktura kulturalna (umiejętność czytania, wyznanie).

3. Położenie geograficzne

Opis położenia geomorfologicznego (forma, na której osiedle leży: np. stożek napływowy, terasa, dno doliny itp.), hipsometria, wysokość względna, ekspozycja terenu, dane glebowe, dane krajobrazowe (roślinność, las itp.).

4. Zaopatrzenie w wodę

Rodzaj źródła zaopatrującego osadę w wodę, odległość osiedla od rzeki, strumienia, źródła, typy zbiorników (studni), liczba zbiorników oraz ich odległość od domostw.

5. Kształt osiedla

Plan poziomy osiedla, rozplanowanie jego części, rozwój terytorialny osiedla, kształt osiedla, rozproszenie domów (odległość między budynkami), gęstość domów (budynków).

6. Układ pól

Stosunki własnościowe, podział gruntów (parcel), zarys obszaru wsi, opis granic wsi (zwłaszcza naturalnych).

7. Zadrzewienie osiedla

Ilość i jakość drzew w osadzie oraz w jej najbliższym otoczeniu, opis ogrodów (warzywnych, kwiatowych, sadów).

8. Gospodarka osiedla

Funkcje osiedla (np. zagroda rolnika, namiot pasterza, placówka graniczna, zajazd itp.), główne zajęcia ludności, stan pogłowia inwentarza żywego, główne uprawy rolne (płodozmian, plony), majątek ruchomy.

9. Ogrodzenia

Opis ogrodzeń (materiał, konstrukcja, rozmiary), wspólne urządzenia obronne.

10. Komunikacja

Opis dróg lokalnych (wewnętrznych), dojazdowych, tranzytowych.

11. Orientacja domów

Zorientowanie domów według stron świata, do dolin i stoków, do rzeki, do drogi (ew. zestawienie statystyczne)...

12. Podmurowania

Opis podmurowania (materiał, konstrukcja, wymiar, kształt), typy podmurowań (np. budynki na palach).

13. Ściany

Materiał (obróbka budulca), konstrukcja, wyprawa, wymiar (wysokość), zabezpieczenie przed wpływami atmosferycznymi.

14. Dachy

Kształt, konstrukcja, materiał pokrycia (technika pokrycia), zabezpieczenie kalenicy, okapów, kąt szczytowy dachu (stromość), zabezpieczenie dachu od wiatru.

15. Ogrzewanie (kominy i piece)
Ognisko, palenisko, piec, dymnik lub komin (materiał, konstrukcja, wymiar), ich liczba i rozmieszczenie.
16. Oświetlenie (okna)
Okna (wymiar, materiał, zabezpieczenie, ozdoby), rozmieszczenie okien, urządzenia wewnątrz służące do oświetlenia.
17. Wejście (drzwi)
Drzwi (rodzaj, wymiar, materiał, zabezpieczenie, konstrukcja osadzenia, ozdoby), zasłony, rozmieszczenie drzwi.
18. Typy domów
Zestawienie według klasyfikacji fizjonomiczno-funkcjonalnej, plan poziomy, przekrój pionowy (elewacja), częściowe pięterka.
19. Budynki gospodarcze
Dla zwierząt: stajnie, obory, chlewy, kojce, koszary itp.; dla przechowywania produktów: śpichlerze, komory, piwnice itp.; na siano lub słomę: stodoły, szopy, brogi, stogi itp.; na sprzęt i opał: szopy; poza tym łąźnie i inne (przy tym odrębny opis budynków, zawierający następujące dane kwestionariusza: 1. 3, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 i 22).
20. Typy zagród
Liczba budynków w zagrodzie, plan poziomy zagrody, cechy fizjonomiczne i funkcjonalne (np. obronność).
21. Budynki specjalne
Administracyjne, wojskowe (obronne), komunikacyjne, handlowe, przemysłowe, wyznaniowe (świątynie, klasztory), kulturalne (szkoły), opieki społecznej (szpitale, ochronki itp.), rozrywkowe itp.
22. Inne cechy fizjonomiczne
Dobudówki, np. ganek, podcienia, werandy, ławki, ozdoby ścian i dachu, odkształcenia i zapożyczenia w budownictwie (np. wpływ urbanizacji), kierunki rozwoju współczesnego budownictwa.

Powyższy kwestionariusz daje zakres prowadzonych obserwacji. Zazwyczaj jednak nie można było zebrać wszystkich danych, a zwłaszcza informacji dotyczących pierwszych punktów kwestionariusza, a więc często w opisach poszczególnych osiedli pozostawały różne braki i luki. Dokładność i szczegółowość obserwacji zależała głównie od długości pobytu w danej miejscowości oraz od informatorów miejscowych. Wyjątkowo w niektórych miejscowościach ze względu na podejrzliwość ludności nie można było prowadzić notatek podczas pobytu; stąd przy późniejszym wypełnianiu kwestionariusza mogły się tu i ówdzie wkraść dodatkowe niedopatrzienia. Wszystkie dane statystyczne mają jedynie znaczenie orientacyjne, pochodzą od miejscowych informatorów lub są wynikiem pobieżnego szacunku. Kwestionariusz wypełniano zazwyczaj po zapoznaniu się z osiedlem. Notowano przede wszystkim cechy uderzające, nadające charakterystyczne piętno fizjonomii osiedla, a równocześnie przeważające ilościowo. Prowadząc obserwacje wzdłuż trasy, zapoznawano się kolejno z coraz to nowymi cechami osadnictwa. Mogło się więc zdarzyć, iż czasem więcej uwagi zwracano na nowe cechy, dotychczas nie-

spotykane, niż na przeważające, a już znane i poprzednio opisane. Przy dość pobieżnej i szybkiej obserwacji tego rodzaju błędy wynikające z subiektywnej oceny wydają się nieuniknione.

Ponadto poza kwestionariuszem wzdłuż tras przeprowadzono pomiary wysokości terenu oraz temperatury powietrza. Obserwacje były prowadzone w sierpniu, a więc w suchej porze letniej (tab. 1), w której ze względów klimatycznych zamiera wegetacja. Wpłynęło to niewątpliwie ujemnie na ocenę roślinności, zadrzewienia, upraw rolniczych, a tym samym i krajobrazu. Pewnym utrudnieniem przy prowadzeniu obserwacji było dotarcie do osiedli, które ze względów bezpieczeństwa leżą zazwyczaj z dala od szlaków komunikacyjnych.

Mimo pewnej powierzchowności i braków w zebranych materiałach, można na ich podstawie dać próbę geograficznej (nie etnograficznej) charakterystyki osadnictwa oraz wyróżnić kilka typów właściwych dla tej części Anatolii.

Kwestionariusz powyższy wypełniono kolejno dla następujących miejscowości:

Profil wschodni (I): 1) Karaman — miasteczko przy linii kolejowej, siedziba kaymakama ⁵, 2) Gökçe — stała wieś czerkieska, 3) Veni köy — stała wieś turecka, 4) Sartaul yaylası — letnia siedziba Jürüków, 5) Ak punar yaylası — namioty i letnie osiedle Jürüków, 6) Mut — miasteczko, 7) Elbeyli — wieś opuszczona latem, prawdopodobnie Jürüków, 8) Kesik köprü (jw.), 9) Gedik — stała wieś turecka, 10) Hocalı — wieś częściowo latem zamieszкана, 11) Karkucak — jw., 12) Eşkiler — stałe osadnictwo rolne, rozproszone, 13) Dongrul — wieś opuszczona latem, 14) Silifke — miasteczko, siedziba kaymakama, 15) Taşucu — przystań portowa, osiedle rolnicze.

Profil zachodni (II): 16) Antalya — miasto portowe, siedziba wilajetu ⁶, 17) Yalınlı köy — wieś opuszczona latem, 18) Yenice kahve — zajazd-restauracja, 19) Keklicek — stałe osadnictwo rolne, rozproszone i namioty Jürüków, 20) Korkud eli — miasteczko, siedziba kaymakama, 21) Zivint I — stała wieś czerkieska, 22) Zivint II — stała wieś turecka, 23) Karipçe — jw., 23) Çeltikçi — jw., 25) Kurna — jw., 26) Burdur — miasto, siedziba wilajetu, 27) Kişla, Askeriye, Çerçin — stałe wsie tureckie, 28) Kiliç köy — jw., 29) Eber — stała wieś Kyzylbaszów (sektorysytów), 30) Dinar — miasteczko przy linii kolejowej, siedziba kaymakama.

Wyróżniono następujące typy osadnictwa: 1) jaskiniowe, 2) namioty koczowników lub półkoczowników, 3) osiedla zamieszканe tylko latem — yayla, 4) osiedla zamieszканe tylko zimą — kişlak, 5) osiedla zamieszka-

⁵ Naczelnik urzędu jednostki administracyjnej II rzędu zwanej *kaza*, odpowiednik naszego powiatu.

⁶ Jednostka administracyjna I rzędu, odpowiednik naszego województwa.

ne stale (przynajmniej przez znaczną część ludności), 6) osiedla komunikacyjne, 7) osiedla miejskie.

1. **Osadnictwo jaskiniowe** zanotowano w następujących miejscowościach: Gökçe, Veni köy, Sartaul yaylası, Ak punar yaylası, Alanhan, Abdullah (wieś częściowo jaskiniowa), Karkucak, Silifke.

2. **Namioty koczowników:** Ak punar yaylası, dolina Gök su koło Mut, Keklicek, pola koło Zivint, Karipçe, pola koło Yaka köy, Çeltikçi, pola koło Kurna, pastwiska koło jeziora Burdur.

3. **Osiedla zamieszkane latem (yayla):** Sartaul yaylası, Ak punar yaylası, ponadto osiedla w ogrodach opodal wsi: Elbeyli, Zivint, Karipçe, Yaka köy, Kızıl kaya.

4. **Osiedla zamieszkane zimą (kişlak):** Elbeyli, Yapkınci, Salamli, Kesik köprü, Kara diken, Sarı Veliler, Palan tepe, Dongrul, Mariamlık, Hacı kaba, Bançe köy, Taşucu, Yalınli köy.

5. **Osiedla zamieszkane stale:** Gökçe, Yeni köy, Gedik, Çortak, Hocalı, Çiftlik, Karkucak, Eskiler, Tasucu, Keklicek, Zivint czerkieski, Zivint turecki, Karipçe, Yaka köy, Kızıl kaya, Çeltikçi, Kuzu köy, Yeşil tepe, Kurna, Kişla-Askeriye-Çerçin, Kiliç köy, Kozulca köy, Eber.

6. **Osiedla komunikacyjno-handlowe:** Yeni köy — karakol⁷, Sartaul hanı — chan opuszczony, Alanhan — chan w ruinie, Çiftlik-karakol, Eşkiler — 2 kahve, Dongrul — chan przy przeprawie przez Gök su (prom), Taşucu, Kepez kahvesi, Yeni kahve, Yenice kahve, Barutlu kahvesi, Gölçük kahvesi, Keklicek kahvesi, Kızıl kaya-karakol, Kahveler karakolu — chan, Yeşil tepe kahvesi (karakol w budowie), Kaplan pınarı.

7. **Osiedla miejskie:** Karaman, Mut, Silifke, Antalya, Korkud eli, Burdur, Dinar.

Przy lokalizacji osiedli istniała pewna trudność. Mapa generalna 1 : 200 000 jest niedostępna dla podróżujących, gdyż przeznaczona jest jedynie do celów wojskowych. W czasie badań musiano posługiwać się więc mapą R. Kieperta [33] w podziałce 1 : 400 000. Mapa ta nie jest oparta na systematycznym zdjęciu topograficznym, lecz na itinerariach wielu badaczy i podróżników oraz fragmentarycznych pomiarach topograficznych (np. wzdłuż bagdadzkiej linii kolejowej). Stąd też jej dokładność dla różnych miejsc jest rozmaita. Również mapy angielska [24] 1 : 250 000 oraz, według H. Wenzla [92], mapa grecka 1 : 250 000 [13] nie są dokładniejsze, gdyż głównie są oparte na mapie Kieperta i zawierają tylko nieliczne poprawki. Zdając sobie sprawę z niedokładności oraz usterek toponomastycznych mapy Kieperta, a nawet jej błędów (np. w okolicach rzeki Gök su między Mut a Silifke) z konieczności posługiwano się arkuszami: D III Ermenek — wydanie z 1914 r. i D IV Adana z 1916 r. Mapy te starano się w miarę możliwości poprawić lub uzupełnić.

⁷ *Karakol* — posterunek żandarmerii.

W pracy wykorzystana została ponadto oficjalna mapa turecka [86] 1 : 800 000, wydana w 1936 r. Jest ona oparta na zdjęciu topograficznym 1 : 200 000 i obejmuje 8 arkuszy. Jest to mapa ogólna, lecz wierniejsza od map uprzednio wymienionych. Dla umiejscowienia osiedli posłużono się arkuszem Konya⁸, który został powiększony dwukrotnie, tj. do podziałki 1 : 400 000. Uzyskano w ten sposób wprawdzie schematyczny, lecz dobry podkład bezpośrednio porównywalny z mapą Kieperta. Na tym podkładzie zostały wykonane przez autora mapy (ryc. 2, 3), które jakkolwiek uproszczone i bardzo nieściśle kartograficznie dają jednak obraz znacznie bliższy rzeczywistości niż mapa Kieperta. Na załączonych mapach rozmieszczono ponad 30 miejscowości (osiedli), gdy mapa turecka zawiera ich tylko 8, a Kieperta — 17. Zupełnie niezależnie tę samą metodę zastosował II. Wenzel [94]. Pewną pomoc w badaniach stanowiły także mapy przeglądowe, z których wymienić można między innymi: angielską 1 : 1 000 000 [57], S. Freya 1 : 2 500 000 [20] i M. Kurczewskiego [43] 1 : 3 000 000⁹. Są one oparte głównie na mapie tureckiej 1 : 800 000.

Drugą trudnością, jaką napotkano, było ustalenie nazw topograficznych, starsze bowiem mapy (łącznie z mapą Kieperta) zawierają wiele niedokładności, a nawet błędów toponomastycznych. Najlepsza pod tym względem jest oficjalna mapa w podziałce 1 : 800 000. Trudność wynikała również ze zmian nazw poszczególnych osiedli oraz małej stosunkowo ich stabilizacji. Nazwy podane na załączonych mapach zostały zebrane i ustalone przez profesora T. Kowalskiego.

Profesor T. Kowalski stwierdził, że dla toponomastyki Azji Mniejszej, a więc i obszaru objętego niniejszą pracą, ważny jest oficjalny spis osiedli tureckich, wydany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Republiki Tureckiej, pt. *Köylerimizin adları*, Istanbul 1128¹⁰. Spis ten podaje nazwy wsi zgrupowane wilajetami w pisowni arabskiej i transkrypcji na zasadzie fonetyki francuskiej. Ogromna ta publikacja, licząca 1066 stron, zawiera jednak mnóstwo błędów i niedokładności. Z tego powodu, jak również z powodu wprowadzenia alfabetu łacińskiego i zakazu używania alfabetu arabskiego, została ona wycofana, tak że należy do rzadkości bibliograficznych.

⁸ Niestety można było go wykorzystać dopiero po przeprowadzonych badaniach.

⁹ Jest to najlepsza polska oryginalna mapa Anatolii, niestety ma błędy w nomenklaturze i transkrypcji.

¹⁰ Data według starego kalendarza.

SZLAK WSCHODNI BADAŃ

Trasa szlaku wschodniego biegła z Karaman do Silifke i na wybrzeże do portu Taşucu, przez Taurus Cylicyjski czyli Środkowy (Toros dagları [86]), oddzielający Lykaonię od Cylicji, prastarym szlakiem karawanowym. Mniej więcej wzdłuż tego szlaku została wybudowana po I wojnie światowej droga jezdną, dostępna nawet dla aut (ryc. 2).

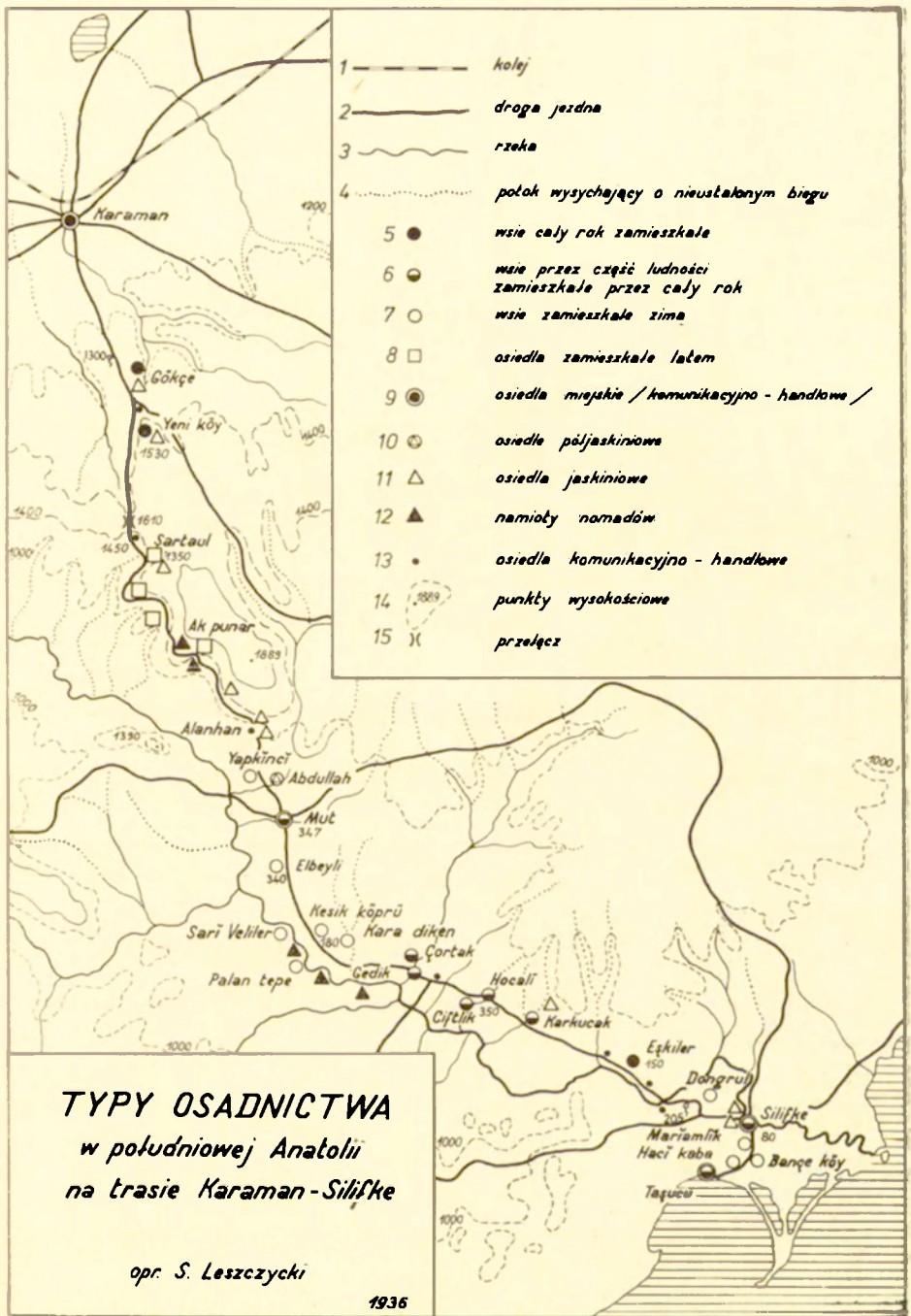
Trasa liczyła 184 km (wg oficjalnego kilometrażu) i wiodła przez obszar silnie zróżnicowany pod względem krajobrazowym i osadniczym. Dla jaśniejszego opisu podzielono ją na 6 jednostek geograficznych:

- 1) okolice Karaman, stanowiące część Wyżyny Centralnej,
- 2) północne stoki głównego pasma Taurus do przełęczy Sartaul (1610 m npm.),
- 3) południowe stoki pasma Taurus aż do miasta Mut,
- 4) kotlina rzeki Gök su między Mut a wsią Gedik,
- 5) południowe pasmo Taurus między Gedik a Sulifke, przedzielone przełomową doliną Gök su,
- 6) napływowa nizina nadmorska pomiędzy Silifke a Taşucu.

OKOLICE KARAMAN

Okolice Karaman stanowią południowe krańce Wyżyny Centralnej. Według E. Chaputa [12] dno wyżyny tworzy równina dyluwialna, zbudowana z glin i ilów, leżących na trzeciorzędowym falistym plateau — neogenie jeziornym w części położonej na północny wschód od miasta, a na miocenie morskim na północny zachód od Karaman. Osady te przenikają się nawzajem w sposób skomplikowany. Neogen według U. Freya [22] składa się z jasnożółtych wapieni, dochodzących do 500 m miąższości. Na nim leżą aluwialne nanosy rzek i jezior, miejscami zaś brunatne piaski, bogate w materiały wulkaniczne. Tarcze magmy i pola tufów wulkanicznych przerywają wszystkie te warstwy i wydostają się miejscami na powierzchnię [22]. Według E. Nowacka [61] warstwy powyższe należą do przedneogeńskich. Nacisk tworzących się w trzeciorzędzie gór brzeżnych spowodował zaburzenia warstw poziomych, budujących wyżynę. Wzmoczone zostały one lokalną działalnością wulkaniczną. W ten

TYPY OSADNICTWA
w południowej Anadolii
na trasie Karaman-Silifke

opr. S. Leszczycki

1936

Ryc. 2. Typy osadnictwa w południowej Anadolii na trasie wschodniej (I) Karamann — Silifke

Types of settlement in Southern Anatolia on the eastern route (I) Karaman — Silifke

- 1 — railway, 2 — road, 3 — river, 4 — stream drying up with a varying course, 5 — villages inhabited throughout the whole year, 6 — villages inhabited throughout the whole year by a part of population, 7 — villages inhabited in winter, 8 — settlements inhabited in summer, 9 — urban settlements (crossroad settlements, trading settlements), 10 — semi-cave settlements, 11 — cave settlements, 12 — tents of nomads, 13 — crossroad settlements, trading settlements, 14 — spot heights, 15 — pass

sposób powstało silnie urzeźbione podłoże. Powierzchniowe warstwy ilasto-piaszczyste zostały wymodelowane przez erozję (po nagłych opadach) oraz przez niszczącą działalność wiatru (korozję i deflację), uwarunkowaną suchym klimatem. W okolicach miasta widoczne są też góry stołowe utworzone, według H. Wenzla [92], z młodego, trzeciorzędowego marglu wapiennego lub zlepieńców. Najwyższa ich warstwa znacznej miąższości (do kilku metrów) zbudowana jest z potrzaskanego wapienia, dlatego przykryte miękkie margle nie są intensywnie niszczone. Góry mają zbocza strome, a miejscami nawet wypreparowane przez wiatr. Działalność wiatru zaznacza się od północy i wschodu świadcząc, iż z tych stron wiatry są częstsze i silniejsze.

Wskutek wahań temperatury oraz niszczącej działalności wiatru na wyżynie przeważa wietrzenie mechaniczne, przyspieszające wzrost grubości miękkich warstw glin i ilów wypełniających dno kotliny. Rzeźba terenu predysponowana jest w głównych zarysach budową geologiczną. Świadectwem tego są liczne zapadliska i kotliny bezodpływowe pogłębione przez deflację. E. Chaput [12] charakteryzuje ją jako erozyjną.

Wnętrze Anatolii leży w pasie małych opadów; wynoszą one według Lembkego [45] mniej niż 300 mm. Wskutek wysokiej temperatury latem intensywny jest proces parowania i dlatego odczuwa się tu niedobór wilgoci; roślinność stepowa zamiera, step wysycha, pokrywa się twardą krustą; miejscami tylko rosną zakurzone suchorosty. Opady są rozmieszczone w ciągu roku nierównomiernie: zaczynają się jesienią, pierwsze deszcze spadają we wrześniu lub październiku. Od listopada do lutego opady są intensywniejsze, często w postaci śniegu, od nich zależą przyszłe urodzaje. Lembke [45] zestawiał przebieg opadów w ciągu roku dla kilku miejscowości położonych na Wyżynie Centralnej (tab. 1).

Na wiosnę opady stają się rzadsze, lecz gwałtowniejsze; w górach częste są burze deszczowe. Od maja opady zanikają, lato jest prawie bezdeszczowe, ze stałą groźbą suszy. W lecie od czasu do czasu zdarzają się jednak gwałtowne, krótkotrwałe ulewy, modelujące intensywnie podłoże ilasto-piaszczyste i tworzące nanosy na niżej leżących stożkach napływowych. Prawie w całej Anatolii od wysokości opadów oraz ugorowania zależy wysokość plonów. Odzwierciedla się to w przysłowiacz ludowych, opracowanych przez O. Tosuna i F. Christiansena-Wenigera [84].

Zimy są mroźne, od listopada do lutego prawie co noc temperatura spada poniżej 0°C. Zdarzają się mrozy do -30°C. W dzień temperatura wzrasta, dochodzi do 10°C. Wahania są duże, największe jednak na wiosnę (w maju); wtedy amplituda dochodzi do 60°C (Konya [22]). W lecie temperatura przekracza 35°C, spadając czasem w nocy poniżej 10°C [92]. W zimie wieją mroźne wiatry z północnego wschodu lub ze wschodu,

Tabela 1. Rozkład opadów w ciągu roku w Turcji według Lembkego [45].
Średnie wartości z lat 1929–1937 lub 1926–1937

Nazwa miejsco- wości	Szerokość geogr.	Długość geogr.	Wyso- kość w m npm.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Średnia roczna	Liczba lat obserwacji
Konya	37 51'	32 30'	1025	26	28	25	28	50	27	5	2	16	22	27	44	300	11
Cumra	37 34'	32 40'	1050	39	38	33	19	28	27	0	0	14	24	16	36	274	4
Karaman	37 10'	33 14'	1000	36	36	33	49	45	37	1	3	21	16	40	41	358	5
Silifke	36 22'	33 56'	40–100	82	89	50	27	22	4	0	0	11	34	79	120	518	11
Anamur	36 6'	32 50'	50	233	252	133	35	28	0	0	0	12	69	85	197	1044	2
Antaalya	36 53'	30 45'	30	293	212	65	40	47	20	0	1	26	65	128	221	1118	10
Isparta	37 45'	30 33'	1020	58	79	50	44	53	33	10	9	20	39	44	81	520	11
Burdur	37 43'	30 16'	1000	49	47	50	34	48	19	5	3	26	30	37	47	394	6

w lecie natomiast ciepłe z zachodu. Na wiosnę i jesienią zaburzenia atmosferyczne są najczęstsze. Poza tym występują wiatry górskie, słabe lub gwałtowne (rodzaj fenu), przynoszą one chłód i spędzają komary [92]. Klimat jest wybitnie kontynentalny, w okolicach Karaman bywa nieco złagodzony bliskim sąsiedztwem gór.

Gleby stepu składają się przeważnie z nieprzepuszczalnych margli, glin i ilów. Wchłaniają one w zimie chciwie wodę, która z nich w lecie wyparowuje. Są to gleby średnie i ciężkie, nadają się tylko do ekstensywnej uprawy pszenicy. Lepsze stosunkowo są gleby piaszczyste, przemieszane ze żwirami, czerwonymi ilami i warstwami humusu. Znajdują się one najczęściej na stożkach napływowych oraz w kotlinowych zagłębieniach [92]. Gleby te są żyzne, gdyż rzadkie opady nie wypłukują z nich związków mineralnych, toteż gdzie istnieje dostateczna ilość wilgoci, tam krzewi się bujne życie roślinne.

Z pobliskich gór spływają potoki, niektóre z nich są obfite i dostarczają wodę miastu Karaman, jego ogrodom i polom, inne natomiast giną na północy w bagnach Kibasan [12].

Dość pospolite są wywierzyska, uwarunkowane budową nieprzepuszczalnych warstw wapieni. Krajobraz roślinny stanowi step bezdrzewny, ożywiony tylko na wiosnę, a w lecie (sierpień) już całkowicie zamaryły. Miasto Karaman (starożytna Laranda) leży na wysokości 1015—1050 m n.p.m., u stóp wzgórza, na którym zbudowano niegdyś cytadelę, opodal wylotu doliny rozcinającej północną krawędź wapiennych wzgórz, zamkniętych wyżej od południa. Na wzgórzu cytadeli znaleziono faunę z jeziornego neogenu [12]. Miasto tworzy „oazę” położoną wśród zielonych ogrodów, na tle płowych ściernisk pól i martwego szaro-żółtego stepu.

PÓLNOCNE STOKI TAURUSU

Z Karaman trasa podróży biegła na południe 3 km dnem doliny, potem zaczęła się wspinać na stoki Taurusu. Warstwy budujące dolinę opadały ku północy. W odsłonięciach widoczne były warstwy białego, jeziornego wapienia z licznymi odciskami łodyg i liści oraz wkładkami żółtych margli. Miejscami występowały smugi konglomeratów ze żwirami oraz fauną morską [12]. Zbocza doliny były strome.

Do wysokości 1200 m n.p.m., na łagodnie nachylonych stokach (ponad stromymi zboczami), wśród płowego suchego stepu, rozciągały się ścierniska rozproszonych pól pszenicy. Jedynie na dnach nieco wilgotniejszej doliny ciągnęły się zwarcie pola uprawne wsi Malama. Takie rozmieszczenie pól powtarzało się. Jedną z charakterystycznych cech krajobrazu anatolijskiego są bowiem skupienia roślinności nad wodą, w miejscach dostatecznie wilgotnych; często spotyka się dno dolin (kotlin) całkowicie zajęte pod pola uprawne (np. w Gökçe), stoki zaś pozostają nie wykorzystane.

Na wysokości 1000 m n.p.m. droga opuściła dolinę i weszła na stoki Taurusu. Pasma główne jest zbudowane według A. Philippsona [68] z wa-

pieni górnej kredy oraz margli. Podaje on za Freyem, że miejscami jest to wapień inoceramowy z górnego senonu, występujący obok raf koralowych, margli senonu środkowego i dolnego. Philippson cytuje, iż Oppenheim znalazł tu też miocen, a mianowicie turon złożony z potężnych, grubych warstw wapieni bez skamielin, które tworzą główny trzon masywu.

Od 1200 m npm. zjawiają się, obok uschniętych ostów, pojedyncze krzaki jałowca. Ze stromszych miejsc glina została splukana, a pozostało nagie, wapienne podłoże, tworzące miejscami kamienistą pustynię krasową. Od 1300 m npm. zjawiają się pierwsze sosny, kępy drzew, wyżej zaś, dzięki obfitszym opadom, rośnie rzadki las, wśród którego rozrzucone są luźno małe pola pszenicy.

Brak wody i splukana gleba powodują, iż mimo łagodniejszego klimatu nie ma tu żadnych osiedli. Przy drodze spotkano studnię (çęşme), nieczynną z powodu zakazu użytkowania z niej wody. Niegdyś gromadziła się w niej woda w małym, starannie zabezpieczonym zbiorniku. Stąd o 1 km ku wschodowi oddalona była wieś czerkieska Gokçe [33], położona nad wywierzyskiem. Dzięki wodzie oraz górskiemu klimatowi (mniejsze wahania temperatury, większe opady) możliwa jest tam intensywniejsza uprawa ziemi. Za wsią, około 2 km przy rozwidleniu dróg, położony był posterunek żandermerii. Tu odchodziła droga polna do wsi Yeni köy, położonej na spłaszczeniu stokowym.

Dalej droga biegła północnymi stokami Taurusu, las stawał się coraz gęstszy, rosły w nim okazałe sosny, drzewiaste jałowce, tuje itp. Również i tu spotykano małe pólka kamieniste, na których prowadzono tylko ekstensywną uprawę co 2 lub 3 lata. Gdziekolwiek nieprzepuszczalne ility i margle tworzyły tereny podmokłe, miejsca zaś mniej wilgotne wykorzystywane były jako górskie łąki. Wyżej znów las stawał się rzadszy, a od 1500 m npm. zaczął zanikać. Najwyższą partię gór porastały skąpe pastwiska (Sartaul yaylası), przechodzące miejscami w krasową pustynię górską. Na niej tu i ówdzie rosły suchorosty, osty lub „poduszkowata” roślinność. Droga przekraczała główne pasmo przez przełęcz Sartaul na wysokości 1610 m npm.

Stoki północne Taurusu mają znacznie obfitsze opady niż centralny wyż, o czym świadczą lasy. Wahania temperatury, które na wyżu przekraczają w ciągu doby 30°C, są tu znacznie mniejsze. Potwierdzają to przeprowadzone pomiary:

Data	Wysokość npm.	Godzina	Temperatura w °C
13 VIII 1936	1280	12.00	27,5
	1380	14.00	25,1
	1487	18.00	30,5
14 VIII 1936	1530	5.00	15,5
	1412	12.30	30,3
	600	18.00	37,2

POŁUDNIOWE STOKI TAURUSU

Stoki południowe są bardziej zróżnicowane i silniej rozcięte dolinami potoków, opadają stopniowo ku głównej dolinie rzeki Gök su. Według A. Philippona [68] są one zbudowane przeważnie z szarych lub niebieskich, silnie zaburzonych wapieni, które często układają się w pasy równoleżnikowe. Dość częste są również pstre piaskowce. Podobna budowa geologiczna i przeważające podłoże wapienne powodują, iż krajobraz wykazuje ten sam charakter co na północy. Klimat jest tu jednak cieplejszy, wpływ Morza Śródziemnego silniejszy, co odzwierciedla się również w szacie roślinnej.

Okolo 160 m poniżej przełęczy znajdowały się ruiny starego chanu. Droga opadała w dół ku dolinie śródgórskiej, głęboko wciętej w masyw Taurusu (fot. 1). Dno doliny zajmowały pola uprawne. Po minięciu doliny, ku górnej jej części, droga znów poczęła dźwigać się przez las po południowo-wschodnich stokach Avlama dağ, 1889 m npm. [86]. Po kilku kilometrach droga przecięła drugą dolinkę potoku Sartaul, na wysokości około 1350 m npm., wrzynającą się głęboko w stoki Avlama dağ. W dolinie znajdowały się liczniejsze polany, na których wypasali swe trzody Jurucy. Za Sartaul yaylası droga biegła dalej po południowo-zachodnim stoku Avlama dağ przez las przерzedzony polami uprawnymi. Tu także rozrzucone były szałas, domki sezonowe, a nawet osiedla namiotowe. Najciekawsze z nich leżało na polanie Ak punar yaylasi.

Droga po stoku biegła dalej falisto, serpentynami, opadając do 500 m npm., to znów wznosząc się do 1300 m npm. Wśród lasu widoczne były odkrywki wapienia i marglu, w których znajdowały się pojedynczo lub grupami jaskinie drażone niegdyś dla celów mieszkalnych, a dziś wykorzystywane sporadycznie jako stajnie. Największe skupienie jaskiń (kilkaset otworów) znajdowało się koło opuszczonego Alanhan, na wysokości 960 m npm.

Korzystniejsze warunki klimatyczne tego regionu powodują, że południowe stoki Taurusu są gęściej i silniej zalesione. Poniżej 1000 m npm., obok drzew szpilkowych (kilka gatunków sosny, jałowiec drzewiasty, modrzew, tuja, cedr), zjawiają się wiśnie i tarnina. Na wysokości 960 m npm. rosną najwyższe dęby drobnoliściaste, a o 200 m niżej — oliwki. Roślinność jest bujniejsza, ale tylko do wysokości 500 m npm., poniżej las staje się znów rzadszy, a podszycie skromniejsze. Zamieranie lasu pozostaje w związku z klimatem sąsiedniej, gorącej kotliny Mut. Ma ona charakter pustynno-stepowy.

Jej wpływ zaznaczył się również w pomiarach temperatury. Dnia 14 VIII 1936 r. zanotowano na wysokości 1412 m npm. o godz. 12.00 — 30,3°C, a niżej, na 1000 m npm., o godz. 17.00 — 38,2°C.

Wskutek wysokiej temperatury u podnóża gór następuje intensywniejsze parowanie, niedostatek zaś wilgoci powoduje zanik roślinności. To-

też poniżej 500 m droga wkracza znów w obszar stepowo-pustynny, pozabawiony prawie całkiem drzew. Rzeźba terenu u stóp stoków jest silnie urozmaicona, koryta potoków są głębokie, a zbocza gór stromo podcięte przez gwałtowną działalność erozyjną okresowych wód oraz wietrzenie mechaniczne. W górach obserwowano tylko osadnictwo sezonowe, u ich stóp znajdowały się również wsie stale zamieszkałe lub przynajmniej przez większą część roku.

Około 6 km na północ od Mut, po prawej stronie drogi, minięto opuszczone domostwa wsi Yapkincī [33], mieszkańcy jej bowiem powędrowali w góry na yayla. Niżej, nad potokiem Pirinç suyu [86] znajdowała się półjaskiniowa wieś Abdullah. W drodze do Mut (na zachód od miasta) spotkano jeszcze jedną opuszczoną wieś Salamli [33] na suchym, bezdrzewnym pagórku.

KOTLINA MUT

Kotlina Mut, podobnie jak inne w pasmie Taurusu, jest uwarunkowana budową geologiczną. Ciągnie się ona od miasteczka Mut na SSE, ma około 20 km długości i 2—3 km szerokości. Budową i krajobrazem jest podobna do okolic Karaman; prawdopodobnie wymodelowały ją te same czynniki geologiczne. Kotlina otoczona jest ze wszystkich stron wapiennymi górami, dno jej wypełniają gliny i ły. Obok białych, szarych wapieni widzi się żółtawe margle oraz pstre piaskowce. W kotlinie znajdują się liczne formy gór stołowych, nakryte warstwą skalistego wapienia, o stromych zboczach. Są one wynikiem mechanicznego wietrzenia oraz klimatu pustynnego (fot. 2).

Przez kotlinę płynie obfita w wodę rzeka Gök su (Kalykadnos), do której uchodzi potok przepływający przez Mut oraz kilka innych, wysychających periodycznie w lecie. Dno kotliny jest silnie wymodelowane, a miejscami głęboko porozcinane. Mimo bogatego urzeźbienia, kotlina tworzy zwartą jednostkę morfologiczną. Panuje tu krajobraz szaro-białego stepu półpustynnego, z bardzo rzadkimi drzewami, krzewami i suchorostami.

Klimat kotliny jest szczególnie gorący. Świadczą o tym przeprowadzone przez autora pomiary w dniu 15 VIII; godz. 7.00 — 32,7°C, godz. 12.00 (350 m n.p.m.) — 40,7°C, godz. 16.00 (18 m n.p.m.) — 42,3°C. Gleba na skutek wietrzenia mechanicznego jest żyzna, toteż nad wodą, w miejscach wilgotnych (nawodnionych), udaje się nawet bawełna i ryż.

Na północnych krańcach kotliny, na pagórku, leży miasteczko Mut — starożytne Klaudiopolis, ważny punkt komunikacyjny. Z Mut droga biegła na południe, wzdłuż wschodnich stóp wzgórz, po prawej zaś stronie kotliny płynęła rzeka Gök su, wciętymi zakolami przez obszar miocenu morskiego [68]. W kilku miejscach droga zbliżała się do rzeki; w odległości 5 km na południe od Mut leży wieś Elbeyli, opuszczona latem, przy

czym część ludności mieszka w znajdujących się opodal ogrodach. Dalej na południe, na prawym brzegu rzeki, znajduje się kilka wsi również opuszczonych, jak np. Sari Veliler, Palan tepe.

Wzdłuż prawego brzegu rozrzucone były pojedyncze namioty Jurüków, na lewym brzegu znajdowała się opuszczona wieś Kesik kopru oraz kilka innych, jak np. Kara diken.

POŁUDNIOWE PASMO NADBRZEŻNE

Od południa zamyka kotlinę pasmo nadbrzeżne, przez które przełomem przebija się rzeka Gok su (fot. 3). Najbliższe są południowo-wschodnie stoki Göynük dag [86]. Pasma to przechodzi na południu w płytę zbudowaną, według A. Philipppsona [68], z wapiennych złóż morskiego miocenu. Na jej budowę składają się żółtawe, kruche wapienie, barwne piaskowce słodkowodne, lśniącobiałe, krzemieniste wapienie. Według Schaffera [za 68], w południowej części płyty występują zlepierce, barwne piaskowce, kruche piaszczyste margle, margliste wapienie oraz czyste wapienie, podobne na całej przestrzeni (ok. 350 km długości, a 35—100 km szerokości). Ku wschodowi obszar jest silniej sfałdowany. Złóża te dochodzą do 800 m grubości. Wskutek większego zróżnicowania skał, obfitsze jest ich nawodnienie. Łagodny klimat, prawie śródziemnomorski, przyczynia się również do bujnej szaty roślinnej oraz umożliwia intensywną gospodarkę warzywniczą. Z kotliny Mut droga wspina się na stok Göynük dag. O 100 m powyżej dna kotliny leży wieś Gedik nad potokiem Kurt çay [86], a nad nią o 200 m powyżej druga, podobna wieś Çortak. Droga biegła dalej południowo-wschodnim zboczem, około 100—200 m nad rzeką Gok su, która w tym miejscu przebija się wąską gardzielą. Zbocza były przeważnie zalesione, las jednak był rzadki, obok drzew szpilkowych rosły dęby, oliwki, wiśnie i granaty.

W odległości 3 km na południe od Gedik odgałęzia się droga do Golnar. Na rozstajach na obszarze wsi Çiftlik zbudowany został posterunek żandarmerii.

Wśród lesistych zboczy, aż do potoku Ağil [86], rozrzucone były przysiółki oraz pojedyncze domy wsi Hocalı, Çiftlik i Karkucak. Wsie te związane są ze sobą wspólną gospodarką wodną.

Droga koło potoku Ağil obniżala się i schodziła na dno doliny, biegnąc po terasie wzniesionej 10—20 m nad poziomem rzeki. W dolinie osadnictwo było również rozproszone, domy wsi Eskiler leżały w zielonych ogrodach, wśród nawodnionych pól. O ciepłym klimacie świadczą rosnące tu palmy. Wśród zagród rolniczych, w miejscu przeprawy przez rzekę Gok su, znajdowały się dwie restauracje, młyn oraz chan.

Po drugiej stronie droga po raz ostatni wspina się do góry i na wysokości około 300 m n.p.m. wydostaje się na właściwą płytę. Ta część pasma jest lepiej nawodniona, dlatego też i silniej zalesiona. Na stokach

południowych, na spłaszczeniu strukturalnym, leży opuszczona wieś Don-grul.

U stóp płyty nad rzeką Gök su zbudowane jest miasto Silifke, a nad nim osiedle jaskiniowe oraz ruiny warowni seldżuckiej.

NIZINA NADMORSKA

U stóp płyty leży nizina złożona z 2 pasów równoleżnikowych [68]: a) pas północny, podmokły, stepowy jest rzadko zaludniony, leży około 80 m npm., opada on wyraźnym progiem ku południu; b) pod nim na wysokości około 25 m npm. leży pas drugi, południowy, urodzajny, na nim skupiają się ważniejsze osiedla. Rzeka Gök su usypuje ustawicznie stożek napływowy, wskutek czego ujście jej ulegało kilkakrotnie przesunięciu, nawet już w czasach historycznych, dlatego też Silifke oddalone jest od morza o 12 km. W pobliżu rzeki znajdują się błota, stawy i tereny podmokłe, dawniej siedliska komarów, obecnie meliorowane jako pola bawełny i ryżu.

Nizina utworzona jest z наносów rzecznych przynoszonych po gwałtownych opadach. Zresztą nawet latem (w sierpniu) woda w Gök su jest mętna i niesie ze sobą wiele łu i piasku ¹¹.

Części wyniosłe, pagórkowate zbudowane są z grubych zlepieńców o lepszczu wapiennym, z margli i glin nieprzepuszczalnych, dlatego prawie zawsze są one suche, a latem pokrywają się twardą krustą.

Nizina odznacza się klimatem śródziemnomorskim [49]. Jego cechą charakterystyczną jest duże nasłonecznienie, dość wysokie opady zimą oraz wysoka temperatura w ciągu całego roku. Opady występują głównie w porze zimowej, „...ilość ich od kwietnia gwałtownie maleje, a od czerwca ustala się pogoda słoneczna aż do jesieni” [49, s. 120] — por. tab. 1.

„Wysokie ciśnienie, brak zachmurzenia, upał, skwar (mimo ochłodzenia przez bryzę morską lub wiatry z gór), powodują zamieranie latem roślinności” [49, s. 120]. Temperatura w czasie dnia dochodzi do 40°C, w nocy zaś opada poniżej 20°C. Dobowe wahania temperatury są dość znaczne, nieprzyjemne są tu częste mgły i opary. Miejscami, np. w okolicy Silifke, klimat jest uważany za szczególnie niezdrowy, dlatego ludność opuszcza latem wybrzeże i udaje się na północ w góry, na yayla. To też wzdłuż drogi Silifke-Taşucu spotkano wsie przeważnie opuszczone, jak np. Bançe köy [86], Ma-iamlik, Burumcuk, Topikcuma i İacı kaba [33]. Punktem końcowym szlaku wschodniego była wieś-przystań portowa Taşucu przekształcająca się na skutek ruchu przeladunkowego w osiedle portowo-komunikacyjne związane z Silifke.

¹¹ Stąd jej barwa niebieska, z którą związana jest nazwa rzeki: gok (niebieska), su (woda).

SZLAK ZACHODNI BADAŃ

Szlak Zachodni miał około 240 km długości. Przebiegał on przez teren wybitnie urozmaicony pod względem geograficznym (ryc. 3). Tu bowiem według W. Pencka [66] następuje zetknięcie równoleżnikowego pasma Taurusu z południkowym systemem górskim Dynarydów. Łuk Dynarydów, inaczej zwany masą karyjsko-lydyjską, biegnie w kierunku NE, wskutek tego pasmo równoleżnikowe Taurusu zostało zatrzymane i rozwinięte wachlarzowato ku NW i SW. Odnoga NW styka się na obszarze Burdur-Dinar z Dynarydami, co powoduje, że na tym odcinku rzeźba jest szczególnie niejasna [11]. Odnoga SW pękiem łańcuchów południkowych otacza zatokę Antalii. Według W. Pencka ruchy górotwórcze wystąpiły po miocenie w młodszym trzeciorzędzie, z tego też okresu pochodzą ślady działalności wulkanicznej.

Przebyta trasa pokrywała się częściowo z prastarym szlakiem komunikacyjnym. Według E. Grena [26] szlak ten był już używany w czasach greckich, wiódł z Alkatei do Kibyry i Laokideii. W I w. n.e. łączył Altaleię z Apameią (obecnie Dinar). W II i III w. oba powyższe szlaki były również żywo uczęszczane. W średniowieczu oraz w wiekach późniejszych, aż do XIX w. włącznie, pokrywał się ze szlakiem z Antalii do Isparty, obsługującym komunikację pocztową przy pomocy gońców tatarskich. W okresie badań drogą tą jeździły autobusy, a w budowie znajdowała się linia kolejowa. Odcinek z Antalii do Korkud eli pokrywał się ze znaną w XVII w. drogą karawanową do Smyrny — obecnie Izmir (Antalya-Istanoz-Smyrna).

Opis trasy podzielono dla przejrzystości na 5 części, odpowiadających jednostkom geograficznym:

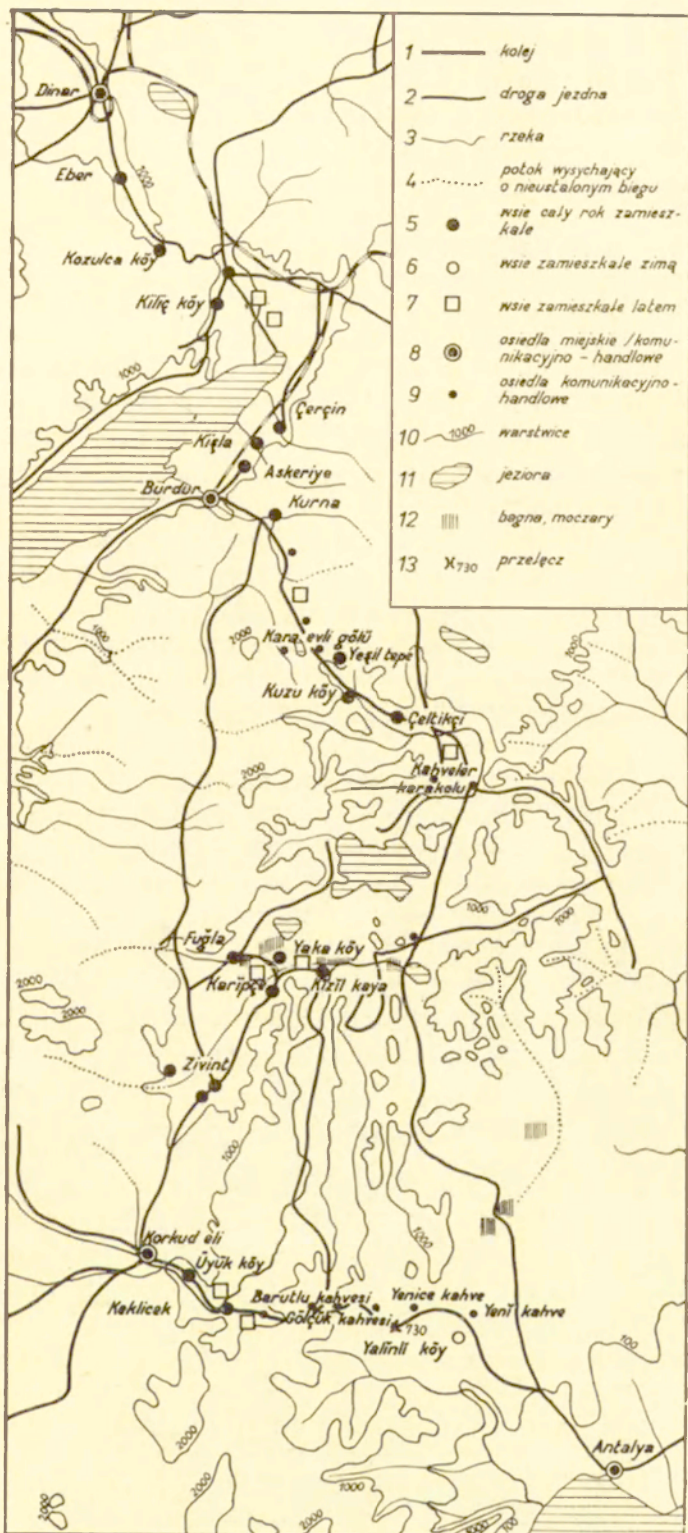
- 1) nadmorska Nizina Pamfilii, 2) pasmo nadbrzeżne Bey dağları,

Ryc. 3. Typy osadnictwa południowej Anatolii na trasie zachodniej (II) — Antalya — Dinar

Types of settlement in Southern Anatolia on the western route (II) Antalya — Dinar

1 — railway, 2 — road, 3 — river, 4 — stream drying up with a varying course, 5 — villages inhabited throughout the whole year, 6 — villages inhabited in winter, 7 — villages inhabited in summer, 8 — urban settlements (crossroad settlements, trading settlements), 9 — crossroad settlements, trading settlements, 10 — isohypses, 11 — lakes, 12 — marshes, morasses, 13 — pass

3) Wyżyna Pizydii w okolicy Korkud eli, 4) Wyżyna Frygii — obszar jezior w okolicach Burdur, 5) okolice Dinar.

Przy powyższym podziale uwzględniono jednostki geograficzne, wyróżniane przez O. Bansego [3].

NADMORSKA NIZINA PAMFILII

Zatokę między górami Lydyjskimi a Taurusem wypełnia nadmorska Nizina Antalyi. Nie jest ona płaską równiną, lecz stopniami dźwiga się ku północy. Według W. Pencka [66] nizinę wypełniają nanosy rzeczne (trawertyny aluwialne, ły, gliny, piaski). Szczególnie widoczne są dwa stopnie terasy abrazyjnej wzniesione 100 i 300 m npm. Zbudowane są ze żwirów, zlepieńców oraz tufu wapiennego i glin, leżących niezgodnie na marglach i starszych zlepieńcach.

Nizina została wydzwignięta stopniowo do 200 m nad obecny poziom morza w trzeciorzędzie, razem z sąsiednimi górami. Rzeki płyną tu szybko, miejscami tworzą katarakty, wcinają się w głąb podłoża. Woda zawiera znaczne ilości wapienia, dlatego powstają coraz to nowe pokłady trawertynu. Podłoże wapienne ustaliło niegłęboki poziom wód gruntowych, stąd też w okolicy znajduje się wiele wywierzyisk.

Na najniższej terasie około 25 m npm. położone jest miasto portowe Antalya, dawna forteca rzymska Attalia, znana już Strabonowi. Miasto otaczają ogrody oraz pola uprawne. Nanosy zawierające wiele wapienia są dość urodzajne, leżą miejscami na nieprzepuszczalnych marglach, tworząc obszary podmokłe, nawet bagniste; wykorzystano je pod uprawę ryżu i bawełny. Klimat jest ciepły i wilgotny. Według H. Lembkego [45] suma roczna opadów przekracza 1000 mm, jest więc dwukrotnie większa niż w głębi wyżyny. Opady jednak koncentrują się głównie w porze zimowej. Temperatura jest wysoka, w lecie dochodzi do 40°C, w zimie nie spada poniżej 10°C. Jej wahania łagodzi sąsiedztwo morza oraz ciepłe wiatry z południowego zachodu. Świadczy o tym do pewnego stopnia temperatura zanotowana w Antalyi w dniu 20 VIII o godz. 7.00 — 27,7°C i o godz. 12.00 — 37,0°C. Panuje tu typowy klimat śródziemnomorski, dlatego w Antalyi rosną drzewa niespotykane gdzie indziej, jak palmy, banany, eukaliptusy itp. Dzięki urodzajnej glebie i dogodnemu klimatowi, wysoko rozwinięte jest rolnictwo, a zwłaszcza ogrodnictwo. Klimat ten jednak (zbyt wilgotny) nie jest przyjazny dla ludzi, dlatego w obawie przed malarią część ludności opuszcza miasta i na lato przenosi się na północ, w góry.

PASMO NADBRZEŻNE BEY DAĞLARI

Pasmo to stanowi zewnętrzny brzeg gór wschodnio-lykijskich, leży na peryferiach całego systemu fałdowego, ostro opada ku morzu, a łagodnie na wschód ku Nizinie Antalyjskiej (fot. 4). Zbudowane jest z warstw górnej kredy i eocenu. Droga z Antalyi dźwiga się szybko ku

północy, po 10 km dochodzi do pierwszej terasy (100 m npm.). Krajobraz jest tu całkowicie odmienny. Zielonej nizinie przeciwstawia się szaro-biały step, wyschnięty latem, rzadko porośły tylko kolczastymi krzewami. Przy drodze widoczne są kopolaste zbiorniki, ciągnące się aż do Korkud eli, a więc zgodnie z dawnym szlakiem do Smyrny.

Wyżej droga biegnie wzdłuż potoku, skręca ku zachodowi i wychodzi na drugą terasę, wzniesioną 300 m npm. Tu zanika step, a zjawia się rzadki las sosnowy, w którym rosną też tuje, jałowce drzewiaste, modrzewie, dęby, chleb świętojański itp. Las odznacza się żywym, zielonym podszyciem. Na polanach jednak trawa jest całkiem wyschnięta.

Opodal drogi na tejże terasie (spłaszczeniu strukturalnym) położona jest wieś Yalinlı koy, latem pusta. Droga wije się wyżej wśród coraz gęstszeo lasu po południowo-zachodnich stokach Bey dağları (3086 m npm. — [86]). Wzdłuż drogi rozrzuconych jest kilka kawiarni i restauracji-zajazdów (chanów), jak np. Kepez kahvesi, Yeni kahve, Yenice kahve, Barutlu kahvesi, Gölçük kahvesi (opodal dolinki Naldöken). Droga przekracza wschodnie ramię pasma na przełęczy Elmali beli (970 m npm.). Opodal przełęczy w lesie znajduje się wywierzysko, przy którym często dotychczas biwakują przechodzące karawany. Północno-zachodnie stoki opadają stopniami ku dolinie Gölçük, droga wije się po nich serpentykami, las znów staje się rzadszy. W końcu droga dociera do końca doliny i biegnie nią aż do Korkud eli. Jest to już obszar Pizydii.

WYŻYNA PIZYDII W OKOLICACH KORKUD ELI

Wyżyna Pizydii wypełnia wschodnią część Dynarydów, liczne pasma biegnące z SSW na NNE porozdzielane są nieckami oraz dolinami. Nazywa się je pospolicie ova; U. Frey [22] identyfikuje tę nazwę z szeroką doliną lub równiną otoczoną górami, lecz bez wyraźnie określonego pochodzenia geologicznego. W. Penck [66] stwierdza, że góry Pizydii powstały w neogenie. Na północ od miasta Korkud eli występują żółtawe wapienie z krzemieniami, na nich leżą potężne masywy piaskowców i margli, miejscami zaś konglomeraty wapienne. W. Penck nazywa je fliszem anatolijskim wapienno-piaskowcowym. Flisz ten porozrywany jest żyłami serpentynu oraz skałami wybuchowymi. Na południe od Korkud eli występuje eocen w dwu warstwach; dolna utworzona jest z białego cienkowarstwowego wapienia z soczewkami krzemieni, górna złożona z szarego wapienia, na którym leżą warstwy margli i piaskowca. Warstwa dolna odpowiada górnej kredzie i dolnemu eocenowi, górna zaś dolnemu i środkowemu eocenowi.

Wysokości względne dochodzą tu do 400 m. Obszar wyżyny składa się więc z szeregu kotlin, niecek i dolin uwarunkowanych tektonicznie, a porozdzielanych łagodnymi górami i wzgórzami. Klimat jest w dalszym ciągu ciepły (np. dnia 22 VIII w czasie drogi z Antalyi do Korkud eli zmierzono o godz. 6.20, na wysokości 1030 m npm. temperaturę 24,5°C

oraz o godz. 17.00, na wysokości 1100 m — 30°C), wahania są jednak znaczniejsze, liczba opadów jest mniejsza, latem panują nadmierne upały. Wskutek tego pola są wyschnięte, pokryte krustą, pastwiska zamieniają się w płowy step, a stoki gór porośnięte są nielicznymi drzewami i krzewami. Krajobraz znów reprezentuje step półpustynny. Klimat jest nieprzyjemny i dlatego część ludności idzie latem w góry na yayla, reszta zaś przenosi się na mieszkanie do ogrodów.

Dolina Gölcük tworzy typową owa, łączy się ona z dalej leżącą Boz ova [86], stanowiącą zespół kotlin i niecek, porozdzielanych niskimi progami, ciągnący się wiele kilometrów na północ. Dolina Gölcük składa się z wielu rozszerzeń kotlinowatych, zajętych przez pola i pastwiska. Przez dolinę płynie potok, a zgodnie z jej spadkiem obniżają się poszczególne rozszerzenia. Na stokach rosną rzadko krzewy, a na dnie dzikie grusze. Po zniwach w dolinach tych Jürücy wypasają swe trzody. W dolinie osadnictwo jest rozproszone, większe znaczenie mają przysiółki Keklicek kahvesi oraz Çiftlik w Keklicek. Dalej na zachód leży skupiona wieś Üyük köy oraz o kilka kilometrów od niej na północ miasto Korkud eli (dawniej Istanoz).

Korkud eli stanowi ważny węzeł komunikacyjny oraz ośrodek handlowy. Leży w centrum silnie urzeźbionej wyżyny, wzniesionej 900—1100 m n.p.m. W części położonej na północ od miasta znajdują się liczne i wielkie jeziora. Klimat jest tu nieco bardziej kontynentalny, wilgoci dostarczają parujące jeziora, zachodnie wiatry przynoszą deszcze.

W drodze do Zivint (22 VIII) zanotowano temperaturę: o godz. 6.00 (930 m n.p.m.) — 20,5°C, o godz. 8.00 (950 m n.p.m.) — 18°C, a o godz. 10.00 (880 m n.p.m.) — 24,5°C.

Spotyka się tu, obok ciężkich gleb gliniastych, ilasto-wapiennych, lżejsze piaszczyste, a za najżyźniejsze uchodzą czerwone gleby gliniaste zmieszane ze żwirem. Leżą one w pobliżu potoków lub nad rzekami i łatwiej są nawadniane. Najczęściej są wykorzystywane pod ogrody lub lasy galeriowe. W krajobrazie uderzają zielone plamy lub smugi wspólnych ogrodów na tle szaro-białego, wyschniętego stepu.

Z Korkud eli droga biegła na północ szeroką doliną opadającą ku potokowi. Dolina uwarunkowana jest budową geologiczną, potok zaś w środku jej długości skręca gwałtownie na wschód, został bowiem skaptowany przez dopływ sąsiedni, o większym spadku. Dalej na północ pozostało po nim tylko wyschnięte koryto. Dolinę wypełnia step (pastwiska, ugory). Pola uprawne zasiane pszenicą lub jęczmieniem zajmują tylko nieznaczną jej część, wśród nich rosną z rzadka dzikie grusze (fot. 5).

W dolinie rozproszone były namioty Jürüków. Na krawędzi Boz ova leżą wsie skupione, jak np. Zivint, Belen köy, Fuğla, Ürküdlü, a na zachodnim brzegu Karıpcı, w części północnej zaś Yaka köy.

Droga wiję się wśród rozszerzeń kotlinowatych Boz ova, skręca ku

wschodowi do wsi Kizil kaya i wiedzie dalej na północ do doliny Kizil ova.

We wsi Karipçe po raz pierwszy spotkano bawoły, których zupełnie nie widziano na południowym wybrzeżu. W tej części dolina jest szeroka, a otaczające ją wzgórza są łagodne, rzadko porośnięte krzewami i drzewami.

Na rozstaju dróg z Burdur do Antalyi i do Korkud eli położony był jeden z licznych posterunków żandarmerii. Na obwodzie doliny z dala od drogi leżało kilka wsi, w jednej z nich widoczne były domy parterowe, kryte dachami dwuspadowymi z czerwonej dachówki. Stąd o 20 km na północ na drugim rozstaju (odgałęzienie Bucak) znajdował się drugi posterunek żandarmerii, a obok niego chan Kahveler karakolu złożony z 3 budynków. Od rozstaju droga biegła z początku dnem doliny, po czym zaczęła wspinać się na wapienne wzgórza. Wzdłuż drogi widoczne były namioty Jürüków. Na zboczu SSE zbudowana była duża wieś Çeltikçi, za którą droga wiła się serpentynami po stokach Iğdıcki dağ [86]. Po lewej stronie, w odległości około 1 km, położona była również zwarcie zbudowana wieś Kuzu köy [33] oraz druga Yeşil tepe (dawniej Teke — [19]), leżąca na wysokości około 1100 m npm. na stoku nachylonym ku SSW, stosunkowo silnie zadrzewiona (fot. 6). W czasie drogi, w dniu 24 VIII, wykonano pomiary temperatury: o godz. 7.00 (850 m npm.) — 22,3°C, godz. 12.30 (1160 m npm.) — 29,1°C.

Kilkanaście kilometrów na północny zachód od Çeltikçi, po lewej stronie drogi, znajduje się jezioro Kara evli gölü (nie oznaczone na mapie Kieperta — [33]) wysychające i częściowo zarosłe trzciną, służącą do wyrobu mat na dachy.

Przy drodze, na wysokości 1290 m npm., znajdowało się obfite wywierzysko (Kaplan pınarı), przy nim restauracja oraz karakol (w 1936 r. w budowie). W miejscu tym trasa wkracza na obszar Frygii.

WYŻYNA FRYGII — OBSZAR JEZIOR W OKOLICY BURDUR

Obszar Wyżyny Frygijskiej ma podobny charakter do Wyżyny Pizydii. Według W. Pencka [66] góry mają przeważnie łagodne formy, natomiast niecki otoczone są stromymi, pociętymi zboczami. Mezozoiczne wapienie tworzą bryły o ostrych krawędziach i stromych zboczach, gdy natomiast fliszowe, przepuszczalne piaskowce, margle i zlepieńce tworzą formy łagodne, otaczając zwałami niecki. Charakterystyczne jest zrównanie na wysokości 70 m nad poziomem dna doliny, które Penck nazywa terasą. Zlepieńce bitumiczne i gipsowe margle wypełniają starą zapadliskową nieckę, na nich leżą piaskowce oraz żwiry niezgodnie w stosunku do warstw dolnych. Klimat jest podobny jak w Pizydii, coraz słabszy jednak staje się wpływ morza od południa, a silniejszy od zachodu.

W dniu 26 VIII, w drodze między Burdur a Dinar, zmierzono następującą temperaturę: godz. 8.00 (920 m npm.) — 20,5°C, godz. 11.30 (840 m npm.) — 26°C, godz. 14.00 (970 m npm.) — 28,5°C, godz. 15.00 (1170 m npm.) — 27,8°C, godz. 17.00 (1030 m npm.) — 28,5°C. Temperatura w czasie dnia dochodzi do 30°C, w nocy zaś nie spada poniżej 20°C, wahania mieszczą się więc w granicach około 10°C. Szata roślinna jest intensywniejsza, lasy i zagajniki częstsze i gęściejsze, ogrody rozleglejsze, poza tym widoczne są plantacje róż, winnice i zagajniki morwowe.

Ze wzgórz (1290 m npm. — wywierzysko) droga schodziła do doliny potoku Kurna, nad którym położona była wieś tejże nazwy (fot. 7). Państwa miejscami zielone umożliwiały wypas trzód nielicznym Jürükom. Po obu stronach drogi wrzało życie na harmanach¹², mieszkańcy wsi Kurna przenieśli się bowiem na swe pola, aby wymłócić zebraną pszenicę. Stąd droga biegła doliną ku głównej niecce jeziora Burdur (920 m npm.). Na południowych zboczach, u stóp wzgórz, leży miasto Burdur, stolica wilajetu. W przeciwieństwie do W. Pencka [66], G. Bukowski [11] twierdzi, że otoczenie jeziora Burdur jest znacznie młodsze i pochodzi z czwartorzędu, gdy natomiast sama niecka, uwarunkowana tektonicznie, jest starsza i pochodzi z neogenu. Warstwy najbliższe jeziora składają się z piasków, piaszczystych margli (jasnoszarych lub żółtawych), niebieskich glin, kruchych piasków i konglomeratów, które budują okoliczne zbocza i pagórki. Różnią się one wybitnie od dalszej okolicy, zbudowanej z mioceńskich margli, marglistych wapieni, barwnych margli i piaskowców. U. Frey [22] wykazał brak wyższych teras jeziornych, co obala hipotezę Pencka. A. Philippson [68] znaczy w okolicach Burdur eocen i neogen, co mniej więcej pokrywa się z wywodami Bukowskiego [11].

Frey [22] zalicza jezioro Burdur (Burdur gölü) do słonych lub słonawych. Zasolenie pochodzi z wypłukania soli i gipsów z warstw młodszego trzeciorzędu i potęguje się na skutek ustawicznego parowania.

F. Loewe [50] stwierdził znaczne wahania powierzchni jeziora. Latem obniża się ono o 70 cm, były jednak okresy, w których roczny spadek dochodził do 150 cm. Wahania zależne są od stosunków klimatycznych (opadów). Wykazuje to również tabela 1 opracowana przez Lembkego. W lecie, wskutek obniżenia się tafli wody, odsłaniają się na znacznej szerokości płytkie, gliniaste brzegi, które wysychając pokrywają się twardą krustą ze słabym nalotem solnym (fot. 8).

Decydującą rolę odgrywa tu parowanie, gdyż jezioro nie posiada większych dopływów ani odpływów. W jeziorze rosną nieliczne rośliny wodne, na jego brzegach gromadzi się bardzo dużo ptactwa. Podobny fakt stwierdził T. Vetulani [87, s. 13], widział bowiem nad słonymi

¹² Miejsce (klepisko), gdzie młóci się zboże, także czynność młócenia zboża.

jeziorami Emir i Mahon koło Ankarę „...chmary najróżnorodniejszego wodnego i błotnego ptactwa”.

Z Burdur droga biegła nad jeziorem ku EEN u stóp wzgórz. Wzdłuż drogi położone są 3 zwarcie zabudowane wsie: Kişla, Askeriye i Çerçin. Ogrody ich są położone z dala od zabudowań, ciągną się wzdłuż potoków zmierzających, lecz nie wpadających do jeziora. Woda potoków zasila ogrody, a ewentualny jej nadmiar ginie w okolicznych bagnach. Za ogrodami rosną wzdłuż potoków lasy galeriowe złożone z topoli, wierzb, morw, orzechów itp.

Za jeziorem ciągną się znów na wpół wyschnięte pastwiska, na których Jürucy wypasają bydło, kozy, owce i wielbłądy. Obniżenie niecki jeziornej ciągnie się daleko na północny wschód, przez nie biegnie linia kolejowa do Dinar. Na północnym krańcu niecki, na niewielkim pagórku leży skupiona wieś Kiliç köy złożona z zagród zamkniętych. Podobny krajobraz ciągnie się dalej na północ aż do Dinar. Po drodze, na terenie wsi Kozulca köy znajduje się okazały chan — restauracja, położony wśród plantacji róż¹³. Koło wsi Kozulca köy widoczne są większe pola maku, tu bowiem sięgają południowe krańce regionu Afyon Karahisar, będącego w Turcji głównym producentem opium.

OKOLICE DINAR

Dalej na północny zachód teren staje się bardziej górzysty, droga wije się wśród silniej zalesionych pagórków. Okolice Dinar mają podobny charakter jak okolice Burdur. Według Pencka [66] wzgórze są zbudowane z wapieni i piaskowców środkowego eocenu, rozdartych żyłami serpentynu (np. na północ od miasta). Poza tym Penck wyróżnia górny eocen na południe od Dinar, reprezentowany przez zlepieńce, margle, piaskowce, wapienie koralowe i rogowe.

Okoliczne niecki tektoniczne wypełniają utwory morskie. Łańcuchy górskie krzyżują się w okolicach Dinar, wykazując pewne lokalne zaburzenia [66]. Wspomniany eocen leży na starej rzeźbie oligoceńskiej, nadającej kotlinie spadek ku NNE. Stoki kotliny pokrywają żwiry piaszczyste, margliste, wapienne (utwory słodkowodne).

Niektóre obniżenia o nieprzepuszczalnym dnie są zabagnione. Klimat jest tu w dalszym ciągu podobny do omówionego w Pizydii.

W odległości 20 km przed miastem leży wieś Eber zamieszkała przez Kzyzylbaszów, różniąca się od wsi okolicznych pod względem fizjonomijnym, kulturalnym i gospodarczym. Miasto Dinar stanowi ważny węzeł komunikacyjny. Za miastem, w odległości około 0,5 km, znajduje się kilka wywierzyisk, dających początek rzece Meander [75]. Przed miastem Dinar minęliśmy wsie Aydoğmuş i Tikici.

¹³ Okręg między Burdur a Dinar jest głównym terenem uprawy róż na olejek różany, która została przyniesiona przez muhadżirów z Bałkanów.

OSIEDLA JASKINIOWE

OSIEDLA JASKINIOWE NA TRASIE BADAN

Osadnictwo jaskiniowe zanotowano tylko wzdłuż profilu wschodniego w 8 następujących punktach (ryc. 2):

1. **Gökçe.** W odległości około 0,5 km na zachód od wsi, w wapieniu przykrywającym bardziej miękkie warstwy margli wykutych jest kilka jaskiń. Ponieważ warstwa wapienia jest potrzaskana, niektóre z jaskiń powstały przez rozszerzenie naturalnych szczelin lub wnęk. Większa jednak część została specjalnie wydrążona i adaptowana do celów mieszkalnych. Komory są duże, głębokość ich dochodzi do kilku metrów. Niektóre z jaskiń położone są nad sobą piętrowo. Mimo ogólnego dużego zniszczenia, zachowane są pewne szczegóły, jak np. łukowate sklepienia, wyrzeźbione kominki, wydrążone paleniska, ławy oraz w ścianach jamy-schowki. Były one drążone starannie, z dużą umiejętnością. Jaskinie tworzą razem większy kompleks, który — jak o tym świadczą zachowane resztki — był otoczony niegdyś wspólnym murem. Otwory zorientowane są na wschód, zgodnie z ekspozycją ściany skalnej. Szczątki palenisk, okopcenie ścian, pował i dochowane ślady adaptacji świadczą, iż były one w pewnym okresie dłużej zamieszkałe. Przez analogię można przypuszczać, że było to osiedle jaskiniowe grupy ludzi szukających odosobnienia lub schronienia. Mogła to być siedziba jakiejś sekty religijnej lub chrześcijan chroniących się przed muzułmanami. Wspominają o tym O. Jessen [32], H. Hassinger [28], S. Przeworski [71] i inni. Jessen [32] podaje, że jaskinie w Kapadocji służyły chrześcijanom za schronienie przed Turkami, w Armenii zaś Ormianom przed Persami i Mongołami. Również J. Rostafiński [75, s. 54] podaje, iż „...greccy chrześcijanie uciekali gromadnie przed najeźdźcami w góry, kryjąc się po grotach, co utrwaliło się w osiemnastej surze koranu”.

Mogło to jednak być osiedle klasztorne mnichów lub nekropolia, później przygodnie używana do celów mieszkalnych. W okresie badań jaskinie służyły okresowo za stajnie (fot. 9). Opodal leżące silne wywierzyisko dostarczało wody dawnym mieszkańcom, a współcześnie zasila wieś Gökçe.

2. **Yeni köy.** Nad wsią wznosi się strome zbocze o wystawie SWW, utworzone z naprzemianległych warstw białego wapienia i żółtawego

marglu. Warstwy te są popękane, w szczelinach pionowych biegnących przez margle utworzone zostały jaskinie naturalne, częściowo adaptowane (rozszerzone) do celów użytkowania. Jaskinie mają trójkątne wejścia, zorientowane na SWW. Ze wsi widoczne są 3 otwory. Jaskinie wykorzystywane były okresowo na stajnie.

3. Sartaul yaylası. Na południowym stoku, 50—100 m powyżej osiedla Jürüków zamieszkanego latem, znajduje się kilka jaskiń. Otwory ich są przeważnie trójkątne, przy czym dno jaskiń (i wejście) stanowi warstwa twardszego wapienia. Podobne są one do opisanych w Yeni köy i służą również okresowo jako schron dla wypasanych trzód.

4. Ak punar. O kilka kilometrów na NNW od Sartaul yaylası, przy górnej granicy lasu, w odsłoniętych warstwach wapienia lub marglu, częściowo uwarunkowane szczelinami, znajdują się jaskinie nieco rozszerzone i adaptowane do celów mieszkalnych. Służą latem (czerwiec—sierpień) jako stajnie. Niektóre z nich były jednak specjalnie drążone w skale wapiennej, czasem nawet piętrowo i zaopatrzone w sklepienia, okna, kominki, ławy i półokrągłe odrzwia (fot. 10). Są one bardzo podobne do opisanych w Gokçe i najprawdopodobniej stanowiły niegdyś osiedla mieszkalne.

5. Alanhan. Na południowo-zachodnich stokach Avlama dağ, na wysokości 900—1200 m n.p.m. widoczne są w lesie odkrywki i występy wapienia oraz margli porowatych, w których znajdują się liczne pojedyncze lub grupowe jaskinie. Przeważnie są one starannie drążone, czasem jednak wykorzystane bywają do tego celu naturalne wgłębienia lub szczeliny skalne. Komory są przystosowane do stałego pobytu. Dno mają wyrównane, ściany prawie prostopadłe, sklepienia łukowate, często zaopatrzone są w wykute okna i odrzwia o regularnych kształtach (fot. 10). Niektóre z nich leżą piętrowo, czasem są z sobą połączone skośnie opadającą półką lub korytarzem. Część z nich tworzy kompleksy złożone z kilku wnętrz. Wyposażone są w ławy skalne wzdłuż ścian (stopnie), paleniska z kominami, małe wnęki (półki) do przechowywania przedmiotów i zapasów żywności. Koło ruin Alanhan (960 m n.p.m.) znajduje się ich główne skupienie, liczące około kilkaset komór. Centrum ich znajduje się wokół ruin świątyni, stanowiącej niegdyś okazałą budowlę. Komory drążone są zarówno w wapieniu, jak i w marglu, widzi się je we wszystkich odkrywkach i wystęпах skalnych, a nawet w pojedynczych, oderwanych blokach. Mają one różne kształty, przeważnie są owalne lub nieregularnie prostokątne. Obok małych, o rozmiarach $1,5 \times 2$, 2×2 , 2×3 m i wysokości około 2 m bywają znacznie większe do 3×5 m. Najmniejsze, bez śladów paleniska, mogły służyć za grobowce.

Ślady paleniska i wewnętrzna adaptacja dla celów mieszkalnych świadczą, iż osiedle to było zamieszkane. Prawdopodobnie było to osiedle chrześcijan chroniących się w górach przed prześladowaniem. Dziś stoją one całkiem puste. W zarysie poziomym osiedle tworzy zwartą, niere-

gularną kupówkę. Nie pozostały żadne ślady urządzeń wspólnych, np. obronnych.

6. Abdullah. Wieś leży 6 km na północ od miasteczka Mut, nad potokiem Pirinç suyu, płynącym głęboko wciętą, wąską doliną. Wskutek tego brak miejsca dla rozbudowy wsi na dnie, a domy tulą się do stromych zboczy. Zbocza południowe tworzą prawie pionową ściankę, zbudowaną z szaro-żółtawych margli, do niej przybudowane są domy. Część z nich jest „zagłębiona” w zbocze, a wydrążone komory zaopatrzone są tylko zewnętrznymi fasadami. Osiedle ma charakter półjaskiniowy, przypomina wsie żłobione w tufach nad Kızıllırmak w Kapadocji.

7. Karkucak. Nad wsią, około 500 m na wschód ponad lasem, w marglach znajdują się 2 jaskinie, podobne do opisanych w Sartaul yaylası. Trójkątne ich otwory zorientowane są ku zachodowi, utworzone są w marglach, natomiast ich podstawę stanowi warstwa twardego wapienia. Są wykorzystywane okresowo jako stajnie.

8. Silifke. U stóp średniowiecznej twierdzy, na północ od miasta w odległości 0,5—2 km w wapiennych skałach, na południowym stoku wzgórza, wykutych jest bardzo wiele małych jaskiń (fot. 11). Przeważnie są one pojedyncze lub składają się z dwóch komór. Wiele z nich ma starannie wyżłobioną fasadę, wyrzeźbione odrzwia oraz napisy greckie nad wejściem. Prawie wszystkie mają wyrównane dno, prostopadłe ściany i wydrążone sklepienia. W zarysie poziomym są przeważnie prostokątne, o wymiarach 2×2 , 2×3 lub 3×4 m. Wyposażone są w paleniska, kominki do odprowadzania dymu, ławy pod ścianami, niektóre ponadto mają wykute otwory okienne. Wejścia, podobnie jak w osiedlu Alanhan, zorientowane są rozmaicie, zależnie od ekspozycji odkrywki skalnej. Przystosowanie ich do celów mieszkalnych, ślady palenisk, kominów itp. wskazują, że raczej były to również osiedla mieszkalne, a nie nekropolia. Fizjonomicznie jest ono podobne do osiedla Alanhan, odznacza się jednak staranniejszym wykończeniem poszczególnych komór; obecnie jest całkiem puste.

W czasie drogi zwiedzono więc dwa wielkie osiedla jaskiniowe w Silifke i koło Alanhan, półjaskiniową wieś Abdullah koło Mut oraz osiedla mniejsze, drążone koło Gökçe i Ak punar. Ponadto pojedyncze jaskinie naturalne, częściowo adaptowane do celów użytkowych koło wsi: Yeni köy, Sartaul yaylası i Karkucak.

OSIEDLA JASKINIOWE NA INNYCH OBSZARACH

Opisane osiedla jaskiniowe nie są czymś wyjątkowym w Anatolii, przeciwnie, stanowią one tylko nieliczne przykłady tego typu osadnictwa występującego dość powszechnie w niektórych obszarach tego regionu. S. Przeworski [72, s. 636] stwierdza, że jaskinie były zamieszkałe „...od końca neolitu, nie przestając i później służyć celom mieszkalnym ... Osad-

nictwo jaskiniowe przetrwało na półwyspie niezależnie od ogólnego poziomu kulturowego, poprzez wszystkie okresy historyczne do samego średniowiecza. Azja Mniejsza była w czasie całej starożytności klasycznym krajem troglodyckiej formy bytowania". Według O. Jessena [32], jednym z najważniejszych regionów osadnictwa jaskiniowego są kraje basenu Morza Śródziemnego. Anatolia — obok Hiszpanii, Tunisu, Trypolisu i Palestyny — stanowi jeden z najciekawszych obszarów osadnictwa podziemnego. Przeworski [71] uważa osadnictwo skalne za typowe dla Zachodniej Azji i podkreśla jego związek z warunkami naturalnymi.

Jaskinie mogą mieć przeznaczenie mieszkalne, militarne, kultowe lub też stanowić nekropolię. Nie są one związane z określonym stadium kultury mieszkańców, utrzymują się poprzez długi ciąg dziejów.

W Anatolii zarówno podłoże naturalne (warstwy geologiczne), jak i stosunki klimatyczne oraz potrzeba obrony i kryjówki złożyły się na intensywny rozwój osadnictwa ziemnego. Według Przeworskiego [72], również za czasów panowania Hetytów (II tysiąclecie p.n.e.) na odcinku Çorum-Amasya-Tokat twierdze hetyckie panowały z wyniosłości górskich nad okolicą, z którą połączenia zapewniały im wykute w skałach korytarze ze schodami.

Istnieją 3 główne skupienia osadnictwa jaskiniowego na obszarze Anatolii: 1) Kapadocja, 2) Frygia, 3) Armenia; poza tym występuje ono sporadycznie również w innych stronach półwyspu.

K a p a d o c j a. W. Hamilton [za 94] wspomina, że osadnictwo podziemne pospolite jest w Kapadocji i Frygii. O. Jessen [32] cytuje Leo Diacomusa z X w., który nazywał Kapadocję „terra troglodytica”, gdyż mieszkańcy jej jak króliki w ziemi mieszkali. Podaje, że główne skupienia jaskiń są w tufach nad rzekami Kara su, Kizil ırmak, w okolicy osiedli Nevşehir, Ürgüp oraz dalej na południe. A. D. Oberhammer [za 94] wylicza osiedla jaskiniowe: Inegi, Gövencilik, Çardağ köy, Göreme, Avanos, Avcılar. A. D. Mordtmann [za 94] podaje, że miejscowość Bustani nad rzeką Halys (Kizil ırmak) między Boğazlayan a Kayseri jest zamieszkała przez troglodytów armeńskich. Neumann [za 94] opisuje wycięte w stromym stoku tufowym osiedla w Zelve i Soğanlı. H. Hassinger [28] wzmiankuje, że koło Göreme nad Kizil ırmak jest około 1000 jaskiń zamieszkałych. L. Sawicki [77] podaje, że na południowy zachód od Kayseri są liczniejsze osiedla jaskiniowe w Ürgüp, Nevşehir i Aksaray. W okolicach Kayseri spotkał on na wysokości 2170 m n.p.m. jaskinie służące jako schronienia pasterskie [76]. Według S. Przeworskiego [71] bogate w osiedla skalne są krainy nad Kara su i Kizil ırmak.

W 1985r. byłem z wycieczką turystyczną w Kapadocji i zapoznałem się z osadnictwem skalnym w Avanos, Zelve, Çavusin, Ürgüp i in. Zwiedziłem także podziemne miasto Kaymaklı w pełni wyposażone dla 3000 mieszkańców, mające 8 podziemnych pięter i korytarze o długości 9 km. Brak czasu nie pozwolił mi na przeprowadzenie bliższych badań.

Frygia stanowi drugie centrum osadnictwa jaskiniowego. Według O. Jessena [32] leży ono między Eskisehir, Kütahya i Afyon Karahisar. Jaskiń jest tysiące, od form najprostszych do podziemnych mieszkań dla ludzi i bydła ze spichlerzami i kominami. Przeważna jednak część nie służy już jako mieszkanie. Również Przeworski [71, s. 26] podaje, że we Frygii są „...pozostałości osadnictwa jaskiniowego, od najprostszych grot aż do najbardziej skomplikowanych ... niektóre z nich pozostają jeszcze teraz sporadycznie w użyciu”. Podaje fotografię grobowców i kościoła wczesnochrześcijańskiego z VII w., wyciętych w skale koło Ajazin (są one bardzo podobne do opisanych koło Alanhan). Ponadto przedstawia [72, s. 689] fotografię grobowca skalnego w Büyüyük Arslan z około 900 r. p.n.e. oraz stwierdza, że za czasów panowania Frygów (VIII i VII w. p.n.e.) „nade wszystko prosperuje ... na całym obszarze Azji Mniejszej architektura skalna ... Zwłaszcza we Frygii powstają od około 900 r. p.n.e. wykute w skale komory grobowe, nad których wejściem umieszczono wielkie płaskorzeźby”. Frey [22] wspomina, że na wschód od miasta Kütahya znajdują się sławne grobowce skalne wraz z grobem Midasa.

Armenia jest również regionem osadnictwa ziemnego. Jessen [32] podaje, iż już Ksenofont stwierdził, że mieszkańcy Wyżyny Armenńskiej żyją we wsiach pograżonych w ziemi. Są to ziemianki pokryte ceglanym dachem lub komory wydrążone na zboczach teras. Najczęściej korzystają z nich pasterze. Sięgają one daleko na północ do rzeki Kury, a nawet znane są we wschodnim Kaukazie. Przeworski [71, s. 26] pisze, że w Armenii „klimat stepowy, odpowiedni gatunek skał i konieczność obrony przed nieprzyjacielem sprzyjają po dziś dzień istnieniu osadnictwa ziemnego”. L. Stamer [79] stwierdza, że wsie armeńskie są mało widoczne, gdyż są do połowy pograżone w ziemi, część górna zbudowana bywa z cegieł. Domy te dostosowane są do warunków klimatycznych. Frey wzmiankuje [22, s. 20], że „...w Armenii mieszka nieliczna ludność najczęściej w podziemnych jaskiniach i grotach”. S. Przeworski [71, s. 108] załącza fotografię wsi kurdyjskiej pod Diarbekrem, typowej dla osadnictwa ziemnego. O. Olsen podaje [63] za Ksenofontem, że w Armenii, w okolicy miasta Muş, istniały na wpół podziemne mieszkania, do których ludzie dostawali się (schodzili) po drabinach. Wraz ze swym żywym inwentarzem spędzali w nich całą zimę. Autor dodaje od siebie, że podobne mieszkania można też odnaleźć w naszych czasach.

Inne obszary. Według O. Jessena [32] w południowej Tracji koło Çatalca występują ziemianki podobne do opisanych w Armenii. Według A. Philipppsona [68] ziemianki znajdują się w żwirach (zlepieńcach) koło Aydin, a koło Banas ova jaskinie w wapieniach. Przeworski [71, s. 63] stwierdza, że występują one również w Cylicji, gdzie „...w poziomych warstwach miocenkich, pomiędzy które wcisnęły się pokłady margłów, wody okresu dyluwialnego wyłobiły długie wąwozy ... i wy-

drażyli niezliczone grotty, występujące często zespołami piętrowymi ... Dawniej (Cylicja) była o wiele gęściej zaludniona, o czym świadczą liczne z czasów Rzymian, Bizancjum i Seldżuków ruiny zamków i miast". w Licji od VI do IV w. p.n.e. przypada rozkwit „...wysocy oryginalnej, skalnej architektury grobowej, której zabytki przetrwały do naszych czasów w okolicy Gumük nad Eszen Czaj” [s. 61].

Jak wspomniano, Anatolia jest jednym z ośrodków osadnictwa jaskiniowego, skupionego wokół Morza Śródziemnego. Basen śródziemnomorski stanowi tylko jeden z regionów tegoż osadnictwa [9]. Osadnictwo jaskiniowe występuje wszędzie tam, gdzie znajdują się odpowiednie warstwy skalne, a zwłaszcza wapienie lub tufy wulkaniczne i o ile na to pozwala miejscowy klimat. Toteż w Europie, według M. Breuela [9], osadnictwo to pospolite jest w Hiszpanii. Jaskinie są wykorzystywane do celów gospodarczych we Francji, na obszarze Alp, na półwyspie Apenińskim i Sycylii, oraz w górach środkowych Niemiec. W czasach prehistorycznych, w paleolicie i jego okresach chłodnych, jaskinie odgrywały decydującą rolę w rozmieszczeniu ludności na terenie Europy. Półziemianki mieszkalne występują na Ukrainie, w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech. Osiedla ziemne znajdują się dość często na Półwyspie Bałkańskim, ciągną się pasem wzdłuż gór Iranu, Afganistanu aż do Tybetu i Indii. Chiny stanowią odrębny region wsi drażonych w lessie. Osady podziemne, poza Afryką Północną, występują wzdłuż jej wschodnich wybrzeży (np. wzdłuż doliny Nilu, w Abisynii) sięgając aż do południowych krańców tego kontynentu, np. tempe u Buszmenów. W opisach dziejów zdobycia państwa Azteków w Meksyku z XV i XVI w. znaleźć można liczne wzmianki dotyczące mieszkań podziemnych; typowe jest ono dla niektórych szczepów indiańskich jako tzw. pueblo.

W 1938 r. prowadziłem badania w Finlandii na północ od kręgu polarnego w okolicach Petsamo. Zbadałem wiele ziemianek zamieszkałych głównie przez Lapończyków (Skoltów) i wykazałem pewne podobieństwo z budownictwem anatolijskim.

Osadnictwo jaskiniowe przybiera różnorodne formy na kuli ziemskiej. Opierając się na wielu pracach [5, 10, 18, 28, 32, 71, 82, 92, 98], przyjęto następującą ogólną jego klasyfikację:

- 1) niższe wnęki skalne, wiszary, półjaskinie,
- 2) jaskinie naturalne,
- 3) jaskinie naturalne adaptowane: pojedyncze, grupowe lub wielokomorowe,
- 4) jaskinie drażone: pojedyncze, grupowe, wnękowe, lejowe, labiryntowe osiedla itp.,
- 5) ziemianki jamowe i wnękowe.

Według tej klasyfikacji osiedla jaskiniowe w Silifke i koło Alanhan odpowiadają typowi 4, osiedla w Gökçe i Ak punar — 3 i 4, jaskinie w Yeni köy, Karkucak, Sartaul yaylası typowi 2.

UWARUNKOWANIA OSADNICTWA JASKINIOWEGO WZGLĘDAMI
SRODOWISKA PRZYRODNICZEGO
I BEZPIECZENSTWA CZŁOWIEKA

Osadnictwo jaskiniowe jest szczególnie interesujące z punktu widzenia antropogeograficznego, gdyż wykazuje wiele związków z warunkami przyrodniczymi. Na fakt ten między innymi zwrócili uwagę J. Brunhes [10], H. Hassinger [28] oraz B. Zaborski i A. Wrzosek [98]. Istnieje wiele prac geograficznych, poświęconych osadnictwu jaskiniowemu. Do uwypuklenia pewnych charakterystycznych szczegółów wykorzystano w dalszych rozważaniach opracowania: O. Jessena [32], A. Bernarda [5], J. Despoisa [18], J. Szaflarskiego [82] i innych.

Osadnictwo jaskiniowe występuje wszędzie tam, gdzie znajduje się odpowiednie podłoże geologiczne, gdzie istnieją sprzyjające warunki klimatyczne do powstawania naturalnych jaskiń lub gdzie występują tego rodzaju warstwy petrograficzne, w których drążenie sztucznych jam nie napotyka większych trudności. Jak wiadomo, jaskinie powstają głównie w skałach osadowych, nieprzepuszczalnych a popękanych (np. w wapieniu, marglu), często na granicy dwóch warstw różnej twardości, przez rozszerzenie lub pogłębienie istniejących naturalnych pęknięć, szczelin lub wnęk. Przykładem może tu być opisane osadnictwo typu 3.

W obszarach suchych (gdzie suma opadów rocznych jest mniejsza niż 500 mm), w nieprzepuszczalnych warstwach, a jednak odpowiednio miękkich, zazwyczaj na zboczach i pagórkach powstaje podziemne osadnictwo. Są to sztucznie wydrążone komory pojedyncze lub grupowe albo kompleksy komór połączonych z sobą korytarzami, wyjątkowo zaś całe podziemne labiryntowe osiedla. Do tego celu według Jessena [32] nadają się piaskowce, margle z twardszymi wkładkami, pokłady kredowe, martwice wapienne, lessy, niektóre gliny oraz tufy wulkaniczne.

Na obszarach stepowych (a więc też suchych), na których brak jest drzewa budulcowego, kopie się w warstwach piaszczysto-gliniastych ziemianki, przykryte zazwyczaj niskim dachem (Armenia).

Niezmiernie ważnym czynnikiem są warunki klimatyczne. Mieszkania podziemne chronią doskonale od wahań temperatury, zarówno od upałów jak i mrozów, dlatego szczególnie występują w obszarach gdzie panuje klimat o znacznych wahaniami termicznych. W paleolicie, w okresach najstarszych, ciepłych (np. preszelskim, szelskim) człowiek prehistoryczny mieszkał w Europie na otwartych terasach i stokach. Z oziębianiem się klimatu począł szukać coraz częściej schronienia w jaskiniach. Świadczy o tym ciekawe zestawienie A. Hrdlička [za 51]: w okresie preszelskim 22% pomieszczeń ludzkich stanowiły mieszkania w jaskiniach, a reszta to były schronienia na otwartych przestrzeniach, w mustierskim odpowiednio 66%, a w paleolicie młodszym odsetek ten wzrósł

już do 80%. Według J. Andree [1] na terenie Niemiec w paleolicie na 312 zbadanych znalezisk 144 (46,1%) znajdowało się w jaskiniach, a w południowych Niemczech odsetek mieszkań jaskiniowych wzrastał nawet do 85,5%.

Jaskinie chronią również przed dokuczliwymi wiatrami. Łączy się z tym zagadnienie zorientowania otworów jaskiń, które teoretycznie winny być od strony słonecznej i odwietrznej. Badania wyżej cytowanych autorów (z wyjątkiem Szaflarskiego [82]) stwierdzają zgodnie, że nie ma ogólnych zasad orientacji wylotów mieszkań podziemnych. Podobne obserwacje poczyniono w opisanych osiedlach, a zwłaszcza w Silifke i Alanhan. Również zbadane osadnictwo podziemne w Cylicji [71] nie wykazało jednolitej zasady zorientowania.

Pewną rolę w osadnictwie podziemnym odgrywa chęć schronienia się przed nadmiarem jaskrawego światła słonecznego. Dalszym elementem warunkującym do pewnego stopnia osadnictwo jaskiniowe jest już wspomniany niedobór opadów (np. mniej niż 500 mm rocznie), gdyż mieszkania podziemne nie mogą być zbyt wilgotne.

Niemniej ważnym czynnikiem są względy bezpieczeństwa. Fakt ten podkreśla zarówno O. Jessen [32], dając wiele przykładów z krajów basenu śródziemnomorskiego, A. Bernard [5] dla osiedli Matmata, natomiast J. Szaflarski fakt ten stawia „pod dużym znakiem zapytania” [82, s. 2].

O. Jessen [32, s. 181/2] cytuje za Oberhammerem, że „...w Kapadocji jeszcze w 1800 r. w jaskini koło Inegi było 150 prześladowanych chrześcijan, obłożonych przez Turków. Chrześcijanie w końcu zostali zaduszeni dymem”. S. Przeworski [71, s. 89] podaje, że koło Ürgüp w krainie tufowej „...w ścianach pracowite dłonie ludzkie wyryły tysiące komór mieszkalnych. Niektóre z nich sięgają pierwszych wieków chrześcijaństwa, inne dawały schronienie cenobitom bizantyjskim, reszta wreszcie tworzy prawdziwe wsie jaskiniowe, zamieszkałe przez ludność współczesną”.

O. Jessen [32] powołując się na J. Cvijića [17] podaje, że również ludność południowo-wschodniej Europy chroniła się w swoim czasie do ziemianek przed Turkami. Wiele innych przykładów z Palestyny, Tunisu, Trypolisu i Hiszpanii świadczy, że istotnie czynnik obrony (chęć ukrycia się) odgrywał poważną rolę w osadnictwie jaskiniowym. Pewne znaczenie ponadto mają: brak innego materiału budowlanego, osiadły tryb życia, bliskość wody, ubóstwo, wreszcie upodobania i naśladownictwo.

Na tym tle można w sposób właściwy sklasyfikować i objaśnić osadnictwo jaskiniowe obserwowane wzdłuż drogi Karaman-Silifke. Jest ono również uwarunkowane czynnikami fizjograficznymi, jaskinie są naturalne lub drążone w wapieniu częściowo także w marglach, reprezen-

tują typ osadnictwa najprostszego (mimo starannej techniki drążenia). Wielkie osiedla należy prawdopodobnie wiązać z końcem pierwszego tysiąclecia naszej ery, z okresem walk religijnych, podbojów muzułmańskich i prześladowań chrześcijan na obszarze Anatolii. Obszar badany leży pomiędzy Frygią a Kapadocją, opisane więc osadnictwo skalne stanowi ogniwo pośrednie pomiędzy podziemnymi osiedlami obu tych terenów.

OSIEDLA NAMIOTOWE NA TRASIE BADAŃ

W Anatolii namiot znajduje stosunkowo częste zastosowanie, zarówno u grup typowo nomadycznych (będących zresztą w zaniku), jak i opie-rających swą gospodarkę na nomadyzmie sezonowym [23]. U nomadów właściwych namiot jest zbudowany staranniej, lepiej wyposażony, u seminomadów zaś jest prymitywniejszy, gdyż służy tylko na pobyt okresowy, zazwyczaj letni.

W czasie drogi obserwowano osiedla namiotowe w 7 punktach wzdłuż profilu wschodniego (ryc. 2).

1. Ak punar. Na południowo-zachodnich stokach Avlama dağ wśród rzadkiego lasu szpilkowego (z przewagą sosny i jałowca drzewiastego) na małych poletkach rozrzucone były pojedynczo lub grupkami (do 4 sztuk) namioty pasterzy-Jürüków. Opisane „osiedle” złożone z 4 namiotów leżało na łagodnie nachylonej polanie stokowej, o ekspozycji zachodniej, na wysokości około 1200 m npm. Namioty tworzyły łagodny łuk, położone były półkolem o kilka metrów jeden od drugiego. W pobliżu namiotów znajdowało się źródło. Trzy namioty były zorientowane na południe, jeden zaś na zachód. Nie były one otoczone płotem, nie posiadały w swym najbliższym otoczeniu pól uprawnych. Nie były też zorientowane do obok biegnącej drogi z Karaman do Mut.

Namioty były półokrągłe (fot. 12, typ N₁), rozpięte na kabłąkowym rusztowaniu z patyków, pokryte nieprzemakalnym, czarnym suknem z ko-ziej sierści. Dołem od wewnątrz wyposażone były w trzcinową plecionkę z pionowych patyków. Ich wysokość wynosiła około 1,5 m, szerokość 1,5—2 m, głębokość 2—3 m. Namioty były małe, służyły głównie za noclegowisko. W przekroju poziomym tworzyły zarys owalu (obciętego od strony wejścia), przybierającego kształt nieregularnie prostokątny lub półokrągły. W czasie dnia namioty były otwarte lub zasłonięte plecionką trzcinową, na noc miały dostawiane kabłąkowe drzwi-zasłony z czarnego napiętego sukna (fot. 12). Wyposażenie namiotów było nader skromne. Stanowiły je filce, sukno czarno-szare tkane w pasy, worki z odzie-żą i ziarnem, kilka naczyń, jak np. cynowy czajnik na wodę, tykwa, drewniane naczynia na wodę, kociołek miedziany oraz blaszanka po ben-zynie służąca jako wiadro. Ognisko znajdowało się na zewnątrz. Miesz-

kańcy trudnili się wypasem bydła oraz owiec, w pobliżu namiotów nie było jednak żadnych koszarów.

2. Dolina Gok su koło Mut. Na południe od Mut, między opuszczoną w lecie wsią Elbeyli a zamieszkaną Gedik, wzdłuż rzeki Gok su, na jej prawym brzegu, rozrzuconych było kilka namiotów. Obszar ten, jak wspomniano, ma charakter półpustynnego stepu. Pojedyncze drzewa rosły w odstępach dochodzących do kilku kilometrów. Namioty były rozbite na terasie na wysokości 300—530 m n.p.m. w pobliżu rzeki (w odległości do 50 m od brzegu) pojedynczo lub małymi grupkami (2—3), często w cieniu drzew lub krzewów. Reprezentowały typ opisany w Ak punar, były małe, czarne, rozpięte na rusztowaniu kabłąkowym. Z drogi było widocznych 8—10 namiotów, zorientowanych w różnych kierunkach.

Wzdłuż profilu zachodniego osiedli namiotowych było znacznie więcej i reprezentowały one odmienne typy.

3. Okolice Keklicek. Na polach wsi, po żniwach, miejscowa ludność pozwala przebywać w ciągu 4—6 miesięcy Jurükom, wypasającym trzody kóz, owiec i bydła. Dzięki temu pola zostają nawożone, trzody bowiem nocują w koszarach, które przesuwa się co kilka dni w inne miejsce.

Na obszarze wsi Keklicek zauważono kilkanaście namiotów, położonych przeważnie na obwodzie doliny, a zwłaszcza w jej kotlinowatych rozszerzeniach. Przez dolinę (900—950 m n.p.m.) płynie potok, zbocza porośnięte są rzadkimi zagajnikami, dno zajmują pola uprawne, na miedzach rosną rzadko dzikie grusze. W pierwszym (najwyższym) rozszerzeniu zantowano 6 namiotów, w drugim 5, w trzecim 3, poza tym jeszcze kilka rozrzuconych było chaotycznie na zboczach.

Namioty te zaliczono do 2 różnych typów:

1) Namiot większy (typ N_2) obszerny, prostokątny, o rozmiarach około 4×6 m, rozpięty na 9 pionowych palikach, wysoki 2—2,5 m, przy czym 3 słupki środkowe były wyższe od pozostałych. Namioty okryte były czarno-brunatnym sukniem z koziej sierści (fot. 13). Wewnątrz, wzdłuż ścian, zawieszona była plecionka z pionowych patyków, 60—100 cm wysoka. Wejście znajdowało się w krótszej ścianie, rozciętej, bez specjalnej zasłony. Sukno tworzące ściany namiotu można było na dzień podnosić, celem uzyskania przewiewu, plecionka zaś uniemożliwiała wejście do wewnątrz. Wyposażenie namiotów było również skromne, ognisko znajdowało się na zewnątrz.

2) Namiot mniejszy (typ N_3) rozpięty był na 5 słupach, miał rozmiary około 3×4 m, wysokość do 2 m, poza tym był zbudowany i wyposażony w sposób podobny. Słupki boczne umocnione były zakołkowanymi linkami, aby zabezpieczyć namiot przed wiatrami. Czasem boczne ściany nie były z sukna, lecz tylko z plecionki drewnianej. Typ N_{3a} przedstawia fotografia 14.

Namioty obu typów jako obszerniejsze i wyższe pozwalają także na

pobyt w czasie dnia oraz wykonywanie w nich pewnych prac, jak np. tkanie, przerób mleka itp.

4. Okolice Karı̇pçe. Między Korkud eli a Çeltikçi ciągną się szerokie owa na wysokości 800—1100 m n.p.m., porozdzielane niskimi grzbietami, całkowicie wykorzystane do celów rolniczych. Wśród pól uprawnych rosną pojedynczo dzikie grusze. Dość liczne są tu źródła, zanikające potoki oraz studnie „na koło” lub z żurawiem. Między wsiami (zazwyczaj skupionymi), wśród pól, często w pobliżu drzew, rozrzucone były pojedyncze namioty, nie tworzyły one jednak nigdzie większych grup. Na odcinku tym zanotowano następujące stanowiska namiotów: 1) między Zivint a Karı̇pçe — 3 namioty typu N₃, 2) 2 km na północ od wsi Karı̇pçe — 1 namiot typu N_{3a} (fot. 14) ze ściankami zbudowanymi z szerokich listewek, 3) między wsiami Yaka köy a Kızıl kaya kilka namiotów typu N₁ (fot. 13). Przy niektórych namiotach widoczne były koszary dla owiec i kóz, małe skrzynki na słupach na mleko i przetwory mleczne tzw. sütlik oraz pionowo zawieszane na drzewie lub słupach prymitywne warsztaty tkackie. W ciągu dnia w namiotach pozostają kobiety, natomiast mężczyźni wypasają trzody na sąsiednich polach. Namiotów pilnują biało-płowe psy rodzaju chartów, tzw. slugi¹⁴.

Wyposażenie namiotów jest tu bogatsze, więcej bywa koców filcowych, mat (czasem zdobionych deseniami), worków z odzieżą i żywnością oraz naczyń i sprzętów. Ognisko jest zawsze na zewnątrz, czasem zabezpieczone bywa przed słońcem specjalnym daszkiem.

5. Çeltikçi. Około 2 km na południe od wsi, wśród pól uprawnych, rozbitych było kilka dużych namiotów typu N₂. Koło namiotów znajdowały się koszary. Trzody pasły się na pobliskich pastwiskach i w zagajnikach, a nocowały w koszarach, użyźniając pola.

6. Kurna. Kilka kilometrów na południe od wsi, a około 18 km od Burdur, opodal drogi rozrzuconych było kilka pojedynczych namiotów. Rozbite były one na pastwisku całkowicie bezdrzewnym, na wysokości około 1300 m n.p.m. Były małe, o rozmiarach około 3 × 4 m, w środku wysokie około 2 m, prostokątne, rozpięte nie na słupach wprost (jak powyżej opisane), lecz na poziomie drągu tworzącym kalenicę namiotu. Zaliczono je do typu namiotów kalenicowych [28], które są najczęściej używane na obszarze Bliskiego Wschodu; oznaczono je jako typ N₄ (fot. 15).

Sukno czarne, z surowej koziej sierści, było czasem ozdobione jaśniejszymi pasami. Wejścia znajdowały się w szczytowej ścianie, namioty były zorientowane różnie. Na dzień podnosiło się ścianki szczytowe. Namioty były otoczone ogrodzeniem z kolczastych suchorostów, broniących

¹⁴ Slugi jest psem gończym, niegdyś dostosowanym do łowów, bardzo szybki w biegu, spokrewniony z wilkiem stepowym, dziś służy do pilnowania trzód. Na Bliskim Wschodzie występuje w kilku odmianach zwanych: Afgan, Borsuj-Soluki itp. (K. P. Kortfeld, *Unsere Hunde*, München 1939, s. 40).

do nich dostępu. Ogrodzenia, do 1 m wysokości, układano z krzaków (artemizji wrywanej z korzeniami). Otaczały one obszerniejszy plac wokół namiotu, na którym mogła koszarować trzoda.

7. Okolice jeziora Burdur. Na północ od jeziora Burdur ciągną się pastwiska położone na dnie dawnej wyschniętej, obszernej niecki jeziornej. Koło wsi Kiliç köy znajdowało się kilka namiotów Jürüków, wypasających obok kóz i owiec także bydło i wielbłądy (ok. 10 sztuk). Namioty te zaliczono do typu N_3 .

Opisane namioty podzielono na 4 grupy. Przeważnie należały one (bez względu na wygląd i położenie) do pasterzy Jürüków, którzy najtrudniej przechodzą od pasterskiego nomadyzmu do osiadłego rolnictwa [92].

NAMIOTY JÜRÜKÓW

Namioty Jürüków opisuje szczegółowo H. Wenzel [94]. Są one obszerne i pakowne, rozpięte na 9 kijach (typ N_2), z sukna z surowej sierści koziej, nieprzepuszczającego deszczu. Wokół ścian mają od wewnątrz plecionkę 80 cm wysoką. Obok namiotów znajdują się ogniska i koszary. Vambérg [za 94] stwierdził dość chaotycznie, że Jürücy mają namioty czarne (z koziej sierści) o turkmeńskich formach dzwonołatych, rusztowanie z gałęzi pokryte jest matami lub skórą. Typowy jest dla nich czarny namiot, podobnie jak u Kurdów. G. Kunne [41] podaje kilka stanowisk namiotów Jürüków w grupie Ala dag w środkowym Taurusie.

Jürücy jako grupa etniczna nie jest wyczerpująco zbadana ani pod względem historycznym, ani etnograficznym. Według Ramsey'a [za 92] nie należą oni do miejscowej ludności (anatolijskiej), lecz do przybyszów z Azji Środkowej. Jednak zdaniem A. Philippsona [za 94] nie mają oni rysów mongolskich, a poza tym odznaczają się okazałą budową ciała. Von Luschan [za 94] przypuszcza, że są spokrewnieni z Cyganami, a do Anatolii przyszli z gór Bliskiego Wschodu, a nie z Azji Środkowej. Twierdzi ponadto, że podobne ludy pasterskie znane są z pogranicza Mezopotamii, Persji i Kurdystanu. Według Wenzla [92] natomiast Jürücy są potomkami turkmeńskich nomadów, którzy przybyli do Anatolii wraz z innymi szczepami pasterskimi w czasie wędrówek ludów tureckich (X—XI w.). S. Przeworski [71] przesuwając ich przybycie na te tereny na okres późniejszy, po podboju państwa Seldżuków (XII w.) przez Dżingis Chana.

Jürücy rozprzestrzenili się na wielu obszarach zachodniej i południowej Anatolii. Spotykani są na wybrzeżu Cylicji, Pamfilii, Karii, na zachodnim wybrzeżu i na północ od Bergamy [94]. Nieliczni mieszkają również na zachód od Balyamaden, w Paflagonii [94], a według Wenzla [92] na krańcach zachodnich i południowych Stepów Lykaonickich; nie ma ich natomiast w Armenii, Galacji i w Górach Pontyjskich [94].

Latem, wędrując za świeżymi pastwiskami, Jürücy koczują w górach Taurus, na obszarze Pizydii, Lydii, Frygii, Cylicji. Część z nich przez ca-

ły rok mieszka w górach. Omijają natomiast stepy, na których wypasają swe trzody głównie Turkmeni [94]. Jürücy uważani są za odrębną grupę zarówno przez Turków, jak i Turkmenów; mieszane małżeństwa pomiędzy nimi należą do wyjątków.

Jürücy przyszedli do Anatolii jako pasterze-nomadzi, od czasów jednak sułtana Abdul Hamida II [92] starano się ich zmusić do stałego osiedlenia się. Część z nich osiedliła się głównie w górach Taurus i przeszła do rolnictwa (jako zajęcia ubocznego), część jednak pozostała w dalszym ciągu pełnymi nomadami (np. Jürücy Göçebe według J. Frödinga [23] oraz H. Wenzla [94]). Większość jednak pozostała seminomadami, posiadającymi dwie siedziby: letnią (yayla) i zimową (kişlak).

Siedziba zimowa jest zazwyczaj uważana za stałą, natomiast letnia za sezonową. Również i letnia czasem ustala się. Następuje to z chwilą przejścia od namiotu (pozwalającego na kilkakrotną zmianę miejsca pobytu w czasie lata — zazwyczaj trzykrotną) do szałas (domu) stałego zbudowanego na wybranej hali (yayla). Migracje Jürüków zależne są od pór klimatycznych, szlaki wędrówek z czasem ustalają się, jak również miejsca ich letniego pobytu. Stwierdził to II. Wenzel [94], opisując osiedla Jürüków na Sultan dağ, przybyłych tam z Pamfilii (z okolic Antalyi). Wybudowanie stałego domu letniego decyduje o przejściu na gospodarke dwusiedzibową oraz o powolnej zmianie na gospodarke związaną z uprawą ziemi.

Wybór miejsc do biwakowania zależy od pastwisk, na wiosnę szuka się hal o wcześniejszej wegetacji, a zarazem miejsc osłoniętych od burz. W lipcu zajmuje się pastwiska najwyższe, 1500—2000 m npm., przy czym namioty tworzące małe grupki (po kilka) rozbija się zawsze w pobliżu wody, zazwyczaj w tych samych miejscach, uważając hale, drogą tradycyjnego użytkowania, za swą własność. Jürücy wypasają kozy (w górach nie ma kóz angorskich), owce tłustoogoniaste, bydło i niekiedy wielbłądy. Przykładem letniego osiedla Jürüków jest opisane osadnictwo namiotowe na yayla Ak punar.

Gospodarstwa Jürüków przybierają niekiedy pokaźne rozmiary. H. Wenzel [94] opisuje bogate gospodarstwo na Sultan dağ, które składało się z 5 wielbłądów, 3 koni, osła, 20 krów, 200 kóz i 100 owiec.

Wskutek stałego wypasu las jest systematycznie niszczoney — pastwiska poszerza się paląc lasy i zagajniki, na wiosnę karmi się trzody wierzchołkami młodych dębów; toteż Jürücy uważani są przez okoliczną ludność za głównego niszczyciela lasów w górach. Ponadto trudnią się oni wypalaniem węgla drzewnego. U Jürüków wysoko postawiona jest przeróbka mleka.

Obok Jürüków namiotów używają również Kurdowie i Turkmeni, prowadzący podobną gospodarke seminomadyczną. Namioty ich różnią się nieco od wyżej opisanych. Świadczą o tym chociażby, przytoczone poniżej, fragmentaryczne opisy zaczerpnięte z prac kilku cytowanych autorów.

NAMIOTY TURKMENÓW

Według Karutza [za 94] Turkmeni anatolijscy używają namiotów okrągłych, podobnych do turkmeńskich w Azji Środkowej. Według Tschihatscheffa [za 92] mieszkają oni latem w okrągłych namiotach, pokrytych białym sukniem i matami. Hamilton [za 92] zaś zaobserwował, że namioty Turkmenów przebywających na południowy zachód od Sivrihisar, koło Alekiam, zaopatrzone były w silne plecionki oraz filce brudno-biało-szare.

Zdaniem Lennepa [za 92] namioty turkmeńskie są okrągłe, filcowe, budowane na lekkim rusztowaniu. Otwór wejściowy mają zamykany drewnianą siatką (np. namioty koło Baglia na południe od Sivrihisar) O. Banse [3] wspomina o kopulastych namiotach Turkmenów, wypasających trzody na wewnętrznym wyżu. Wszystkie te formy namiotów będą powoli zanikać, gdyż — jak stwierdzono [92] — Turkmeni już od 1900 r. poczynają zarzucać namioty jako swoje siedziby.

NAMIOTY KURDÓW

Według Karutza [za 94] namioty Kurdów są innej konstrukcji, mają kształt kwadratowy; bywają one jednak w tej formie spotykane też u Turkmenów. Moltke [za 92] twierdzi, że Kurdowie rozbijają na pastwiskach czarne namioty z koziej sierści. L. Stamer [79] podaje, że w górach Armenii, gdzie możliwe jest stałe osadnictwo, istnieją osiedla letnie Kurdów, złożone z namiotów pokrytych czarnym lub białym sukniem z koziej sierści. Wnętrze podzielone bywa delikatnymi plecionkami. Wyposażenie namiotów jest rozmaite, na ogół raczej skromne. Po I wojnie światowej również Kurdowie poczęli zarzucać namioty.

Z powyższych fragmentarycznych opisów wynika, że Turkmeni używają przeważnie okrągłych namiotów na rusztowaniu, natomiast Kurdowie i Jürücy raczej kwadratowych i prostokątnych, rozpinanych na słupach.

OSIEDLA NAMIOTOWE NA INNYCH OBSZARACH

Można stwierdzić, że wraz z nomadami zanika i namiot. Mimo to namiot jako forma mieszkania utrzymuje się nadal. H. Hassinger — w pracy wydanej w 1933 r. [28] — oceniał, że na świecie mieszka stale w namiotach około 20—25 mln ludzi. Są to nomadzi lub seminomadzi, pastarze, zbieracze oraz łowcy.

Namioty były używane od wieków i wielu autorów poświęciło im swoje prace. Znane są np. opisy Marco Polo z XIII w. wspaniałych, olbrzymich namiotów na dworze Wielkiego Chana. J. Loth [53] za Frobeniusem podawał rozmieszczenie namiotów w północnej Afryce z początku naszego stulecia. H. Wissman [96] wykreślił południowy zasięg

występowania namiotów na Półwyspie Arabskim. Również S. Przeworski [71] badał i opisywał namioty zamieszkałe przez Turkmenów w Anatolii, Baluczów w Iranie, Lurów w Zagrosie, Arabów w Syrii i Mezopotamii. Namiot jest w użyciu w zachodniej i środkowej Azji (Tybet) aż po północne krańce Syberii (Gilacy, Ajnowie, Kamczadale). W Europie namioty tworzą letnie osiedla mieszkaniowe u Lapończyków oraz Cyganów, na Grenlandii zaś u Eskimosów. Używane są też przez niektóre szczepy indiańskie w Ameryce Północnej i Południowej.

Jeśli chodzi o Anatolię, to leży ona mniej więcej pośrodku obszaru, na którym używane są namioty związane z gospodarką pasterską. Przez Półwysep Anatolijski wędrowały od wieków w różnych kierunkach liczne szczepy pasterskie. Ślady tych wędrowek pozostały do dziś, między innymi też w osiedlach namiotowych. Jak wspomniano, w Anatolii trzy szczepy pasterskie: Jürücy, Turkmeni i Kurdowie używają namiotów, a są wśród nich grupy reliktowe, które w ogóle nie mają innych domów¹⁵.

Badane przez autora formy namiotów, występujących na obszarach Anatolii są zróżnicowane. Opierając się na typach namiotów wyróżnionych przez H. Hassingera [28], S. Passarge'a [64], B. Zaborskiego i A. Wrzoska [98] oraz S. Klimka [34], a także na podstawie badań własnych przyjęto następującą klasyfikację namiotów z terenu Anatolii: 1) jurty kopulaste (uj), stożkowe, 2) namioty stożkowe, 3) namioty palikowe, 4) namioty kalenicowe, 5) namioty na rusztowaniu, 6) namioty inne.

Namioty opisane typu N_1 odpowiadają grupie 5, typy N_2 N_3 i N_{3a} grupie 2 i 3, natomiast typ N_4 — grupie 4.

Należy więc jeszcze raz podkreślić, że namioty jako forma mieszkania są rozpowszechnione w wielu regionach naszego globu. Zaslugują one na uwagę antropogeografów, gdyż ich występowanie związane jest z warunkami geograficznymi, głównie klimatycznymi, oraz rodzajem gospodarki. Związki osiedli namiotowych z nomadyzmem są wyraźne i można przewidywać, iż namioty jako stałe mieszkania będą zanikać wraz z zanikiem życia nomadycznego. To zjawisko obserwuje się już w Anatolii. Nomadyzm przemienia się stopniowo w seminomadyzm [27], który można tu stwierdzić na wielu obszarach. Interesujące jest przy tym, że pomimo przemian kultura nomadyczno-pasterska jest na tych terenach ciągle żywa. Potwierdzają to również badania U. Frey'a [22], S. Przeworskiego [71] oraz J. Frödinga [23], a także E. Mullera [59] i H. Bobeka [8].

Opisane namioty są więc związane głównie z gospodarką seminomadyczną. Powoli jednak zastępuje się je trwałymi szalasami, które automatycznie przekształcają się w stałe odwiedzane osiedla letnie tzw. ya-yla.

¹⁵ Na przykład Jürücy-Göçebe, wg J. Frödinga [23].

OSIEDLA LETNIE (YAYLA)

W wyniku urzeźbienia terenu oraz warunków klimatycznych, według J. Frödinga [23], w Anatolii występują dwie wyraźne strefy wegetacyjne: 1) Wyż Centralny z mroźną zimą oraz gorącym, suchym latem, na skutek czego okres wegetacyjny jest tu bardzo krótki, trwający zaledwie kilka tygodni na wiosnę, oraz 2) góry brzeżne o dużej wilgotności, która pozwala na rozwój szaty roślinnej przez całe lato i jesień, w górach zaś najwyższych tylko przez dwa miesiące: lipiec i sierpień. Potwierdza to również R. Blanchard [7] i dodaje, że życie gospodarcze w Anatolii jest w znacznej mierze związane ze strefami wegetacyjnymi. Dlatego część ludności musi corocznie odbywać sezonowe wędrówki, aby znaleźć pastwiska dla trzód i uniknąć nieprzyjaznych warunków klimatycznych.

Jak już wspomniano, w Anatolii nomadyzm był silnie rozwinięty [22, 39, 59]. W związku ze wzrostem liczby ludności, stopniową poprawą warunków życia mieszkańców, naciskiem władz oraz dobrowolnym przechodzeniem do rentowniejszego rolnictwa, nomadyzm przekształcił się w seminomadyzm [37]. Wspomniano również, że zjawisko seminomadyzmu polega na sezonowych wędrówkach między osiedlami zimowymi a letnimi, podstawą zaś gospodarki jest wypas trzód oraz stopniowo rozwijająca się w górach uprawa ziemi. Letnie osadnictwo sezonowe w górach przez rozwój rolnictwa oraz przedłużenie czasu użytkowania staje się z czasem osadnictwem stałym. Szczególnie licznie występuje ono we wnętrzu Anatolii, w Armenii [79] oraz w nadbrzeżnych górach południowych. Osadnictwo sezonowe sięga do 2000 m n.p.m., nie przekracza zazwyczaj górnej granicy lasów [23]. Należy je traktować jako przetrwałą formę nomadyzmu, dostosowaną do warunków geograficznych i nowych form gospodarczych. Na te formy osadnictwa sezonowego szczególną uwagę zwracano w czasie badań. Zebrane materiały podzielono na 2 grupy: dotyczące osiedli letnich i zimowych. Według G. Künne'a [41], osiedla letnie na halach Ala dağ (środkowy Taurus) dochodzą do 2500 m n.p.m. Według E. Mullera [59] osiedla sezonowe na Zigama dağ sięgają od 1780 do 2000 m n.p.m., a więc trzymają się górnej granicy lasu.

OSIEDLA LETNIE NA TRASIE BADAŃ

Osiedla letnie zanotowano w następujących punktach:

1. **Sartaul yaylasi.** W dolince biegnącej ze wschoduna zachód na wysokości 1350—1450 m n.p.m., na polanach rozrzuconych wśród rzadkiego lasu, znajdowało się letnie osiedle Jurüków. Prócz Jürüków na tychże polanach przebywali Tahtaci¹⁶, zajęci stawianiem tartaku-młyna (fot. 16).

Szałasów (domków) było około 20; podano, że mieszka tu latem około 25 rodzin. Jürucy przyszedli na okres letni z okolic Mut, oddalonych o 8—19 godzin jazdy wozem (60—80 km). Przenieśli się z całym dobytkiem, nawet z warsztatami tkackimi. Szałas były rozrzucone po polanach w odległości 30—100 m, czasem tworzyły grupki złożone z 2 lub 3 jednostek. Reprezentowały sezonowe osadnictwo rozproszone. Szałas podzielono na 2 grupy: 1) bardzo prymitywne, służące tylko do chwilowego zamieszkania (fot. 17), 2) staranniej zbudowane, corocznie odwiedzane przez Jurüków; część z nich fizjonomicznie podobna jest do domów stale zamieszkanymi w dolinach (fot. 18).

Dnem doliny Sartaul płynie potok z krótkimi dopływami, poza tym znajduje się w pobliżu kilka mało wydajnych źródeł. Wodę czerpie się głównie z potoku. Kolo szałasów znajdowały się drobne pólka (niedawno wypalone w lesie, o czym świadczyły pozostałe nadpalone pnie), bezładnie rozrzucone, na których uprawiano pszenicę lub jęczmień. Szałas były otoczone wałem z kamieni lub płotem z żerdek, dla zabezpieczenia przed zwierzętami. Niektóre pólka (w pobliżu szałasów) zamienione były na ogródki warzywne (czasem sztucznie nawadniane). Opuszczone ogródki służyły równocześnie jako koszary dla bydła, powierzchnia ich wahała się od kilku do kilkadziesiąt m². Pomiedzy szałasami a potokiem biegły wydeptane ścieżki. Szałas nie były zorientowane do pobliskiej drogi. Polany otoczone były rzadkim lasem, rosły w nim przeważnie sosny, jałowce i tuje. Jurücy trudnili się głównie wypasem kóz oraz w mniejszym stopniu bydła i owiec (były też wielbłądy i osły), uprawiali też pszenicę i warzywa. Tahtaci pracowali głównie w lesie.

Szałas nie były zorientowane jednolicie, przeważał jednak kierunek ku południowi. Budowano je bez podmurowania, na łagodnie nachylonych zboczach. Ściany szałasów stale używanych były z wapienia nieobrobionego, zlepionego gliną w sposób mniej lub więcej staranny. Naróżniki wzmacniano większymi, obrobionymi głazami, ściany zaś rusztowaniem z belek. Ściana frontowa była czasem bielona. Dachy dwuspadowe pokryte deskami, gałęziami lub chrustem, umocowane były na poziomych łąkach, opartych na kamiennych szczytach (konstrukcja podobna do tzw. ślegowej — [58]). Kąt szczytowy był rozwart, toteż dachy nie

¹⁶ Ich główne skupienie, według U. F r e y a [22], jest koło Elmady (Elmalii), gdzie wyróżniają się od ludności tureckiej architekturą domostw oraz prastarym, tajnym kultem. Przeważnie zatrudnieni są sezonowo w lesie.

były strome. Deski na kalenicy zakładano od północy, z czego można wnioskować, że z tego kierunku wieją najczęstsze wiatry przynoszące opady. W niektórych szałasach-domkach znajdowały się dość duże (ok. 50×70 cm) okna, rozmieszczone w sposób nieregularny. Okna miały tylko okap górny, brak zaś było futryn. Drzwi pojedyncze, otwierane do środka, osadzone były w futrynach. Jeden szałas-dom był piętrowy (na parterze mieściły się stajnie), miał drewniany taras, dający cień dla trzody (fot. 18). Szalasy miały przeważnie 1 lub 2 pomieszczenia o wymiarach od 2×4 m do 4×8 m. Wysokość ich wynosiła od 1,5—2,5 m.

Prymitywne szalasy tworzyła komora bez okien i drzwi, służąca do przechowywania sprzętu, ziarna, nabiału oraz do spania. Zbudowana była z nieobrobionych i niezlepionych brył wapiennych. Jej rozmiary wahały się od $1,5 \times 2$ m do $2 \times 2,5$ m. Wysokość komór sięgała do 2 m. Do komór czasem dobudowany był podcień (zazwyczaj bez ścian), pod którym wykonywano czynności gospodarskie, a równocześnie umieszczona była kuchnia (palenisko). Dachy szałasów i podcieni zbudowane były „na sochę” i „ślemię” [58], przystawianych do wyższej ściany. Ślemię z przeciwległą ścianą łączyły poziome żerdki, tworzące rusztowanie pokryte deskami, gałęziami, chrustem lub czarnym sukrem z koziej sierści. W ten sposób dach był jednospadowy i łagodnie opadał ku tyłowi. Szalasy nie posiadały ani drzwi, ani okien, ani nawet zasłon, wejście do komory stało otworem, czasem odgrodzone było jedynie poprzeczną żerdką. Zazwyczaj podcień oraz sąsiedni placyk (boisko-podwórze) ogrodzone były wraz z komorą murem z luźnych kamieni, sięgających do 0,5 m wysokości.

2. **Ak punar yaylasī.** Na południowo-zachodnich stokach Avlama dağ, na wysokości 1200—1400 m n.p.m., wśród lasu, przy świeżo wyrobionych małych półkach pszenicy, zbudowane były szalasy-domy przeznaczone na pobyt letni. Mieszkali tam również Jurücy, przybyli z okolic położonych na południe od Mut. Trudnili się wypasem kóz i bydła (wyjątkowo owiec) oraz ubocznie uprawą pszenicy. Domki letnie były rozrzucone pojedynczo w lesie, w dość znacznych od siebie odległościach (100—500 m), a więc reprezentowały osadnictwo rozproszone. Nie występowały poniżej 1000 m n.p.m., w górę zaś nie przekraczały górnej granicy lasu. Domy-szalasy były dość starannie zbudowane, podobne do opisanych na Sartaul yaylasī. Zbudowane z kamienia tworzyły wnętrza jedno lub dwuizbowe. Dachy miały dwuspadowe, kryte deskami.

Jako pewnego rodzaju pozostałość nomadyzmu można traktować również inne formy wędrowek sezonowych, w których bierze udział znaczna część ludności Anatolii; zazwyczaj określa się je jako wyjazd na yayla. Pod słowem tym rozumie się zarówno wyjazd na letnisko, do swej willi, jak i okresowe zamieszkanie w ogrodzie, przeniesienie do drugiej zagrody rolnej, posiadającej lepsze warunki klimatyczne itp. Dlatego słowo yayla należy rozumieć jako miejsce, w którym przebywa się w czasie

lata. W czasie badań zebrano obserwacje dotyczące też drugiego typu osiedli letnich, a mianowicie *yayla* w ogrodach.

3. Elbeyli. Na południe od Mut, w gorącej kotlinie, położona jest wieś Elbeyli. Kotlina jest bezdrzewna, latem prawie całkiem pusta, około 3/4 ludności bowiem opuszcza wieś i wędruje w góry, reszta zaś przenosi się z domów do opodal leżących ogrodów. Ta część ludności uprawia warzywa i pilnuje zbiorów. Ogrody są otoczone wspólnym murem kamiennym około 1,5 m wysokim; do ogrodu prowadzi szeroka brama. Woda potoku, będącego dopływem *Gök su*, jest wykorzystana do nawadniania ogrodu, leżącego w nieznacznym obniżeniu. Przez ogród płynie potok uregulowanym korytem, z którego woda jest rozprowadzana rowami do poszczególnych parcel. W ogrodzie rosną topole, figi, oliwki, oleandry, różne drzewa owocowe, rozmaite warzywa, tytoń, kukurydza itp.

Przy zewnętrznym murze ogrodu zbudowane były prymitywne szalasy, podobne do opisanych na *Sartaul yaylası*. Były to komory zbudowane z nieobrobionych kamieni piaskowca, niestarannie zlepię, o wymiarach 2 × 3 m, pokryte dachem dwu lub jednospadowym, skonstruowanym na sochach i ślemieniu. Na poziomych łatach leżały gałęzie, chrust, suchorosty, a nawet kamienie i glina. Szalasy były pozbawione okien i drzwi (fot. 19). Komory zazwyczaj dzielą się na dwie części, jedna z nich jest wyposażona w palenisko, nad którym zbudowany jest komin, stanowi więc kuchnię, druga natomiast służy do przechowywania worków z ziarnem, odzieżą, sprzętów itp. i może być traktowana jako spichlerz. Do spania służą specjalne platformy wysokie około 2 m, wyposażone w drabinę. Wedle miejscowej informacji na tej wysokości komary mają być mniej dokuczliwe (?), platformy mają też chronić śpiących przed innymi owadami¹⁷. Ludność nie mieszka w domach opodal położonych (100—200 m), gdyż obawia się robactwa, które daje się we znaki szczególnie w czasie lata¹⁸.

Również w innych wsiach, stale zamieszkanym, jak np. w *Gedik*, *Karkucak*, pozbawionych wspólnych ogrodów, buduje się na dachach platformy do spania lub też sypia się wprost na płaskich dachach.

4. Okolice Karıpce. Na północ od *Korkud eli* między miejscowościami *Zivint* a *Kizil kaya*, koło kilku wsi znajdują się wspólne ogrody zamieszkałe latem. Szczególnie intensywnie zamieszkałe są ogrody we wsiach: *Zivint*, *Karıpce*, *Yaka köy* i *Kizil kaya*. Osiedla ogrodowe przypominają opisane w *Elbeyli*. W ogrodach leżących opodal wsi (odległych co najwyżej o 2 godz. marszu) buduje się platformy do spania, czasem zaopa-

¹⁷ Platformy do spania znane były też w starożytnym Egipcie [97, s. 341], o czym świadczy następujący cytat: „Płaski dach był jak dotąd na całym wschodzie ulubionym miejscem pobytu, a małe na nim altanki użyczały schronienia od nieznanych komarów, których nieprzeliczone chmary trzymały się blisko ziemi”.

¹⁸ Jakuci palą na wiosnę swe chaty zimowe, gdyż nie są w stanie zwalczyć mnożącego się robactwa. Wolą więc stawiać corocznie nowe domy.

truje się je dachem z gałęzi. Obok platform znajdują się paleniska, również niekiedy nakryte daszkiem. Oprócz tego buduje się szałas (komory bez okien, pokryte gałęziami), z miejscowych kamieni lub suszonych cegieł (głina mieszana z szezka). Najbardziej rozwiniętą formą są specjalne domki ogrodowe (fot. 20). Zbudowane są one przeważnie z suszonych cegieł, na płaskim terenie bez podmurowania. Ściany często wzmocnione są drewnianym szkieletem oraz wyprawiane gliną. Domki parterowe, zaopatrzone w szerokie podcienia, mają rozmiary około 3 × 4 m. Dach płaski, lekko nachylony ku tyłowi, przedłużony nad wejściem, tworzy podcień wsparty na pionowych słupach i poziomych belkach. Na kratę z belek i łąt narzuca się gałęzie, chrust, plecionkę trzcinową, kamienie i glinę, po wierzchu gładko przywałowaną. Dom posiada dwie zamykane komórki, jedna służy jako spichlerz do przechowywania płonów z ogrodów, druga przeznaczona jest do spania dla kobiet. Palenisko znajduje się na zewnątrz, zazwyczaj pod podcieniem. Dom wraz z uklepanym „podwórzem” otoczony bywa ogrodzeniem z kolczastych suchorostów lub murem z gliny. Domki mają małe okienka (30 × 30 cm), często zakratowane, ale bez szyb, oraz pojedyncze drzwi z drewnianą framugą. Są zamieszkałe od zasiewów do zbiorów. Czasem w ogrodach mieszka około 1/4 część ludności wsi. Migracje letnie ograniczają się do nieznacznych odległości (maksymalnie 2 godziny marszu).

RODZAJE WĘDRÓWEK LETNICH

H. Wenzel [92] dał próbę usystematyzowania wszystkich wędrowek letnich, wyróżniając następujące typy yayla:

1) Letniska i letnie siedziby (wille), do których wyjeżdża się na lato z większych miast, położonych w okolicach o niezdrowym klimacie (np. Adana, Alanya, Konya i inne), prowadząc dalej swe funkcje w mieście;

2) Osiedla namiotowe w pobliżu wody, zakładane przez wędrujących pasterzy, krążących na pewnych, ustalonych szlakach;

3) Osiedla letnie, domy zamieszkałe latem, a związane tylko z wypasem trzód, położone w górach lub na stepie, zazwyczaj w pobliżu wody. O wyborze miejsca decyduje tu dogodność i możliwość wypasu (wodę można dowozić), a z czasem przyzwyczajenie;

4) Osiedla letnie przysiółkowe związane nie tylko z wypasem trzód, lecz także uprawą ziemi;

5) Pastwiska górskie, na których wypasa się okresowo trzody.

Klasyfikacja ta ani nie opiera się na jednolitej podstawie osadniczo-gospodarczej, ani nie wyczerpuje wszystkich rodzajów yayla (np. migracje do ogrodów).

Najważniejszą jednak rolę odgrywają wędrowki związane z wypasem trzód i uprawą ziemi. Opisali je szczegółowo m.in. H. Wenzel [94] dla obszaru Sułtan dağ oraz J. Frödin [23] dla Gór Pontyjskich.

W górach Anatolii można śledzić formy przejściowe osadnictwa od typowego nomadyzmu pasterskiego do seminomadyzmu rolnego. Zagęszczenie ludności nie tylko powoduje jej nadmiar w dolinach i na wybrzeżu, lecz także zwężenie obszaru wypasu w górach i utrwalenie szlaków wędrówek. Miejsca letniego wypasu są przeważnie stale odwiedzane, z czasem stają się własnością przebywających tam corocznie pasterzy, którzy zamiast namiotów budują trwałe, choć prymitywne szałas. Szalasy te po pewnym czasie przebudowane zostają na domki, a w pobliżu nich zjawiają się półka uprawne i ogródki. Oprócz wypasu trzód coraz intensywniejsza staje się uprawa pszenicy, jęczmienia i warzyw. Obok domu mieszkalnego stawia się budynki gospodarskie i tak powstaje w pełni wyposażona zagroda. Czas letniego pobytu wskutek różnorodnych zajęć przedłuża się i w końcu osiedle zamienia się z sezonowego na stałe. W ten sposób powstają samorzutnie nowe przysiółki, a nawet wioski w górach przy górnej granicy lasu; sięgają one do wysokości 1500 m n.p.m., a w górach nadbrzeżnych do 2000 m [41]. Proces ten obserwował w górach Sułtan dag Wenzel [94], gdzie obok Jürüków przybyłych na lato z okolic Antalyi (ok. 200 do 250 km) było osiedle stale zamieszkałe przez innych Jürüków oraz osiedle sezonowe Turków z pobliskiej Akşehir ova.

J. Frödin [23] wyróżnia w Górach Pontyjskich dwa rodzaje osadnictwa sezonowego: 1) pastersko-rolne, położone na niższych stokach 700—1000 m n.p.m., oddalonych o 8—15 km od osiedli stałych, 2) głównie pasterskie na stokach powyżej 1000 m n.p.m. zamieszkałe przez ludność przychodzącą z nizin nadmorskich, oddalonych o około 100 km. Niektóre miasta nadbrzeżne posiadają w górach rozległe, własne hale. Przykłady powyższe wraz z opisanymi wzdłuż trasy osiedlami wskazują na interesujący proces osiedlania się nomadyzujących Jürüków. Można go śledzić współcześnie w różnych miejscach na obszarze Anatolii.

Drugą grupę migracji stanowią wyjazdy letnie z miast w celach odpoczynkowo-zdrowotnych. Wenzel [92] wylicza wiele miast, jak np. Konya, Kadihan, Akviran, Inevi, Agabeyli itp., otoczonych pierścieniem letnisk, do których wyjeżdża czasem połowa ludności. J. Rostafiński [75, s. 40] podaje, że „...bogaci kupcy greccy z Ankary mają swoje idylliczne mieszkania letnie, a nawet i najbiedniejszy mieszkaniec tego niezdrowego miasta ucieka przed upałami i od malarii w cieniste gaje drzew ... na zbocza gór ...”. Wyjazdy te stwierdzono również w Mut, Silifke i Antalyi, gdzie znaczna część ludności opuszcza corocznie miasto, przenosząc się na lato w zdrowsze okolice.

Trzecią formą migracji jest przenoszenie się ludności ze wsi do ogrodów, opisane szczegółowo powyżej. Nie wspomina o nich Wenzel, mimo że niewątpliwie takie wędrówki musiały się odbywać również w okolicach miasta Akşehir.

W sezonowych wędrówkach stosunkowo mniejszy jest udział muha-

dziarów z Bałkanów oraz Turków, głównie bowiem biorą w nich udział Jurücy i Turkmeni.

Wędrówki sezonowe, pasterskie nie występują wyłącznie w Anatolii. Stwierdzić je można na wszystkich kontynentach kuli ziemskiej¹⁹. Są one uwarunkowane dużym zróżnicowaniem środowiska geograficznego, np. górami oraz okresowymi zmianami klimatycznymi, które powodują, że pewne obszary mogą być wykorzystane do celów gospodarczych tylko przez ograniczony czas w roku. W wędrówkach bierze udział wiele milionów osób; przyczyniają się one do stopniowego przekształcania osiedli sezonowych na stałe, a tym samym do rozszerzania ekumeny.

---

¹⁹ E. Muller [59] zestawiała wędrówki pasterskie w krajach basenu Morza Śródziemnego. Na obszarze Anatolii podaje wędrówki z Niziny Cylicyjskiej i Antalyjskiej w góry Taurus, z okolic Konyi i Dinar w sąsiedzkie góry. W okolicach Kayseri, Ankary, w dolinie Kizil irmak, na zachodnim wybrzeżu (Izmir, Aydin) itd. Bardzo liczne są też wędrówki pasterskie w Rumunii, Italii, Hiszpanii, na Półwyspie Bałkańskim oraz w górach Północnej Afryki.

OSIEDLA ZIMOWE (KIŚLAK)

W ścisłym związku z osiedlami letnimi pozostają osiedla zimowe; tworzą one razem pewną całość osadniczo-gospodarczą. Poprzednio wspomniano, że na skutek uciążliwych warunków klimatycznych ludność opuszcza latem swe zimowe siedziby i przenosi się do innych. Czasem całe wsie wyludniają się, domy pozostają puste, dlatego można mówić o osiedlach zamieszkałych tylko zimą. Są one głównie uwarunkowane względami klimatycznymi.

OSIEDLA ZIMOWE NA TRASIE BADAŃ

W czasie drogi stwierdzono trzy okręgi opuszczonych wsi zimowych: 1) w kotlinie Mut, 2) na wybrzeżu koło Silifke, 3) w okolicy Antalyi.

1. **Kotlina Mut.** Jak wspomniano, kotlina położona jest między głównym pasmem Taurusu a pasmem nadbrzeżnym, izolującym ją od morskich wpływów klimatycznych. Leży ona na wysokości 180—350 m n.p.m., opadając nierównomiernie, stopniami ku południowi. Odznacza się kontynentalnym klimatem oraz półpustynnym, stepowym krajobrazem. W obrębie kotliny opisano wsie Elbeyli i Kesik köprü (fot. 21) przy czym stwierdzono, że podobny charakter miały wsie: Yapkinci (6 km na północ od Mut), Salamli (3 km na zachód od Mut), Sarı Veliler, Palan tepe i Kara diken, leżące na prawym brzegu Gök su koło wsi Elbeyli oraz trzy wsie (o nazwie bliżej nie stwierdzonej) położone po drugiej stronie rzeki koło wsi Kesik köprü.

Wsie te były całkowicie opuszczone latem, ludność bowiem wywędrowała w góry, na północ aż pod Karaman. Od początku czerwca do końca sierpnia nie ma we wsi prawie nikogo. Część ludności idzie na yayla już w maju, a wraca dopiero we wrześniu. Wsie leżą na pagórkach (Elbeyli, Yapkinci, Salamli) lub na terasach (Kara diken, Palan tepe), najczęściej jednak u stóp wzgórz (fot. 21), jak np. Kesik köprü, Sarı Veliler i inne.

Osiedla leżą na wysokości 200—350 m n.p.m., a ich wysokości względne w stosunku do rzeki Gök su wynoszą 20—40 m. Ich odległość od rzeki waha się od 50 do 500 m. Oprócz rzeki wody dostarczają osiedlom mało obfite, płytkie źródła. Potoki są przeważnie latem całkowicie wyschnięte. Mieszkańcy Elbeyli, pozostali w ogrodach, skarżyli się na brak wody w lecie.

Wsie skupione przybierają kształt przeważnie zwartych kupówek (bez dróg przelotowych), zbudowanych amfiteatralnie na łagodnie nachylonych zboczach (stąd powstawała tendencja do budowania piętrowych domów terasowych) lub nieregularnie na terasach. Odstępy między domami wynosiły 10—30 m.

Pola uprawne, bardzo małe i nieliczne, rozrzucone były w nieregularnej szachownicy koło wsi. Według informacji miejscowej ludności, główne pola znajdują się daleko poza osiedlami. We wsiach było zaledwie po kilka drzew (np. w Kesik kopru — 6 topoli), były też wsie zupełnie pozbawione drzew i ogrodów. Nie zauważono prawie ogrodzeń i niektóre tylko domy miały „podworce” (wyrównane klepisko), otoczone niskimi (do 0,5 m) wałami z gliny i kamieni.

Osiedla nie miały żadnych utrzymanych dróg, połączone były między sobą oraz z drogą Mut — Silifke jedynie przetartymi szlakami. Domy zorientowane były w Elbeyli na południe lub wschód, w Kesik kopru na południowy wschód, w Sarī Veliler na zachód, a we wsiach koło Kesik kopru na południowy zachód. Orientacja domów była uwarunkowana ekspozycją terenu (zbocza). Domy nie mają podmurowań, ponieważ budowane są na obszarach łagodnie nachylonych, natomiast często mają niższe ściany od tyłu. Ściany zbudowane są z kamieni i gliny, lepionych zaprawą (gliną mieszaną z sieczką), kanty zaś mają wzmocnione obrobionymi dużymi głazami lub drewnianym rusztowaniem. Ściany na ogół nie bywają wyprawione. Dachy są płaskie, nieznacznie nachylone ku przodowi. Na drewnianym rusztowaniu z belek położona jest warstwa patyków lub trzciny, na tym narzucone są kamienie oraz żwir, na wierzchu zaś leży warstwa gliny mocno i równo przywałowana. Dachy mają okap szeroki do 0,5 m, wystający wokół poza ściany. Do zupełnych wyjątków należało kilka domów w Elbeyli, pokrytych dachem dwuspadowym z dachówki. Kominy z kamienia i gliny umieszczane są wprost nad paleniskami, zawsze przy ścianie, najczęściej szczytowej. Z tego powodu bywają dwa lub więcej w jednym domu i są one z dala widoczne. Okna mają futryny drewniane, na ogół są niewielkie (30 × 30, 30 × 60, 40 × 60 cm), umieszczane bywają tylko w ścianie frontowej, zazwyczaj po jednym na izbę. Często są zabezpieczone kratą²⁰. Drzwi są wąskie (60—80 cm), osadzone w drewnianej futrynie, pojedyncze, bez ozdób, otwierają się przeważnie do wewnątrz.

Domy należą do typu tzw. domów skrzynkowych (fot. 22), na zboczach bywają czasem piętrowe (np. w Elbeyli około 30%, w Kesik kopru — 1 dom). W takich domach parter wykorzystany jest do celów gospodarskich, piętro zaś służy za mieszkanie. Sień na piętrze jest czasem otwarta, natomiast podcienia zdarzają się tu zupełnie wyjątkowo.

²⁰ Dom bywa opuszczony przez kilka miesięcy.

Biedniejsi ludzie mają tylko izbę oraz stajnię-szopę, bogatsi zaś budują domy kilkuizbowe oraz osobno stojącą stajnię wraz z komorami na ziarno i sieczkę. Również czasem do domów dostawiona jest z boku komora. Domy są często rozdzielone sienią symetrycznie na dwie części, z których jedna przeznaczona jest dla mężczyzn, druga dla kobiet. Zagrody są jednodachowe (w Elbeyli 30%, w Kesik köprü 45%) lub dwudachowe (te ostatnie przeważają). Budynek gospodarski ustawia się równolegle do domu mieszkalnego (zazwyczaj poniżej) lub do niego prostopadłe. Z budynków gospodarskich liczniejsze są tylko stajnie-szopy, przeważnie bez okien, zbudowane podobnie jak domy mieszkalne. Poza tym na zarządzenie władz administracyjnych coraz częściej kłozety budowane są osobno. W Elbeyli jest szkoła, oczywiście latem nieczynna. W tejsze wsi zaznacza się wpływ budownictwa miejskiego z Mut przez budowanie większych okien, dachów dwuspadowych, krytych dachówką oraz domów piętrowych.

2. **Nadmorskie okolice Silifke.** Ze względów klimatycznych opuszczane są latem również liczne wsie w okolicy Silifke. Do nich należy wieś Dongrul, położona na stoku, na wysokości około 180 m n.p.m., na północ od miasta Silifke oraz Taşucu (przystań portowa 12 km na południe od Silifke). Podobnie jest również w przypadku wielu wsi pomiędzy Silifke a Taşucu (jak np. w Buruncuk, Mariamlık, Topıkcuma, Hacı kaba i Bançe köy [33]). Wsie są opuszczone latem całkowicie albo częściowo (np. Dongrul opuszcza 70% ludności, Taşucu 50%). Ludność udaje się na 3—4 miesiące na północ w góry. Wsie na południe od Silifke leżą na pła-skim wybrzeżu, wznoszącym się terasowo ku północy. Dongrul liczy 40—50 domów, które znajdują się na spłaszczeniu stokowym, nachylonym nieznacznie ku południowi. Na stoku tym występują płytkie źródła, latem przeważnie wysychające. Również na nizinie płytkie studzienki wysychają prawie całkowicie. W porze letniej odczuwa się więc tu dotkliwy brak wody.

Dongrul reprezentuje osadnictwo rozproszone, domy rozrzucone są nieregularnie, miejscami tworzą drobne przysiółki. Na nizinie osadnictwo jest skupione, wyjątkowo koło zwartych kupówek znajdują się pojedyncze domy lub przysiółki. Część osiedla komunikacyjno-handlowego w Taşucu tworzy ulicówkę²¹.

W Dongrul nieliczne pola rozrzucone na stoku tworzą szachownicę. Część z nich jest świeżo wypalona w lesie. Na nizinie pola ciągną się zwarcie, tworząc nieregularną szachownicę. Zadrzewienie jest dość słabe. Koło wsi Dongrul rosną sosny, oliwki, grusze, jabłonie, chleb świętojański, poza tym na nizinie figi, topole, a nawet palmy. Uprawia się pszeni-

²¹ Ze względu na jej odrębny charakter gospodarczy i fizjonomiczny, omówiona jest ona w innym miejscu.

cę, orzechy ziemne, sezam²² oraz różne warzywa. Chowa się bydło, kozy, osły, konie, natomiast brak jest owiec i wielbłądów. Ogrodzenia są małe. W Dongrul są wały z kamieni luźnych lub spajanych gliną (nie używa się chrustu). Na nizinie buduje się również wały z gliny. Osiedla nie są zorientowane do drogi. W Dongrul domy zorientowane są przeważnie na południowy wschód (zdarza się też inne zorientowanie), na nizinie przeważa orientacja do morza, a zarazem ku południowi.

Podmurowania są niewidoczne, gdyż domy przystosowuje się w Dongrul do podłoża, a na nizinie nie ma ich w ogóle, ponieważ teren jest płaski. Ściany są budowane z nieobrobionych głazów i kamieni spajanych gliną. Kanty są wzmocnione obrobionymi głazami, a na nizinie także ramami drewnianymi. Warstwy większych głazów rozdzielane są wkładkami drobnych kamieni i żwirów. Dachy płaskie, konstruowane podobnie jak w Elbeyli, nie mają jednak wystających okapów, przeciwnie kanty ich są zaokrąglone (wzmocnione większymi głazami). Kominy najczęściej okrągłe umieszczone z boku przy ścianie szczytowej są dość starannie budowane i z dala widoczne. Okna małe lub średnie (50 × 70 cm), z futryną drewnianą, bywają zaopatrzone w okiennice lub kratę; umieszczane są z różnych stron domu. W starszych domach okna są tylko w ścianie frontowej. Drzwi pojedyncze otwierają się do wewnątrz.

Budynków gospodarskich jest bardzo mało, przeważnie są to stajnie-szopy lub kłozety. Wskutek tego zagrody są przeważnie jednodachowe; nie ma tu domów piętrowych. Domy są symetryczne, z sienią w środku, dwu- lub czteroizbowe. Mają czasem dobudowane z boku komory. Na nizinie domy ludności biedniejszej składają się tylko z izby i komory (ewentualnie stajni). W obszarze nadmorskim występuje również tzw. dom skrzynkowy, spotykany w kotlinie Mut. Różnice fizjonomiczne są nieznaczne i dotyczą tylko szczegółów drugorzędnych, jak np. brak okapu przy dachach, umieszczanie okien w ścianach szczytowych, brak tendencji do budowania domów piętrowych, mniejsze zastosowanie gliny itp.

3. Yalınli köy. Również na nizinie nadmorskiej koło Antalyi spotyka się osiedla zimowe, opuszczone latem. Wieś Yalınli köy była w sierpniu całkowicie pusta. Ludność przeniosła się z całym dobytkiem na trzy miesiące na yayla w góry Bey dağlari. Według H. Wenzla [94] na Sultan dağ koczują również Jurücy z okolic Antalyi.

Wieś leży na płaskowyżu (347 m npm.) lekko nachylonym ku SSE, otoczona jest lasem sosnowym i różnymi krzewami. Na terenie wsi znajduje się kilka płytkich studni, latem wyschniętych. Osadnictwo jest rozproszone, domy rozrzucone bezładnie w odstępach 20—50 m. Między krzewami i drzewami wyrobione są bardzo małe i nieliczne pólka uprawne (ogrodów nie ma). Uprawia się pszenicę, proso (brak warzyw). Ogro-

²² Według T. Vetulaniego [87], wybrzeża Morza Śródziemnego, między Adaną a Antalyą, są głównym producentem oleistych nasion sezamu. Służą one przede wszystkim do wyrobu chałwy.

dzenia są nieliczne, złożone z luźnych kamieni. Wydeptane ścieżki łączą ze sobą poszczególne gospodarstwa. Orientacja drzwi jest rozmaita, domy jednak przeważnie nie mają okien. Podmurowań nie ma. Nawet podłoga nie zawsze jest wyrównanym klepiskiem. W osiedlu są dwa rodzaje domów: starsze, bardzo prymitywne chaty—szałasy (fot. 23) oraz nowsze, staranniej zbudowane domy z kominami (fot. 24).

Prymitywne szałasy zbudowane są z nieobrobionych kamieni, nie spajanych, jedynie po rogach wzmocnianych drągami. Dachy są dwuspadowe, kryte trzcina (obciążone kamieniami), konstruowane na sochach i śleminiu. Szczyty ich stanowią przedłużone ściany. Szałasy nie mają kominów, dym wychodzi szczelinami dachu trzciniowego z palenisk umieszczonych przy ścianach szczytowych. Okien nie ma, a drzwi są wąskie i pojedyncze. Szałasy są jednowewnętrzne, o rozmiarach około 2×4 lub 3×5 m. Być może, że niektóre z nich służą za stajnie (przeczą temu jednak paleniska).

Domy nowsze są budowane z nieobrobionych kamieni, spajanych starannie zaprawą glinianą. Dachy dwuspadowe, kryte czerwoną półokrągłą dachówką są konstruowane na poziomych belkach (ślebach) lub krokwiach. Kąt szczytowy jest rozwarty, dachy więc nie są strome. Okazałe, kwadratowe kominy umieszczone są przy ścianach szczytowych, przykryte daszkiem i mają otwory z boku. Domy są jedno- lub dwuwewnętrzne, dzielą się na część mieszkalną (kuchnia, noclegowisko) oraz stajnię dla trzód. Wymiary ich wahają się od 3×6 do 4×8 m. Niektóre domy mają małe okienka (30×30 cm), umieszczone w ścianie frontowej. Drzwi są pojedyncze, proste, bez ozdób. Ponieważ nie ma żadnych budynków gospodarskich, przeto zagrody są jednodachowe.

Osadnictwo Yalınli köy reprezentuje typ całkowicie odrębny; na plan pierwszy wybijają się dachy dwuspadowe, kryte trzcina lub paloną dachówką. Są one dostosowane do większych opadów, zatoka Antalyi należy bowiem do obszarów o maksymalnych opadach w Anatolii, ponad 1100 mm rocznie. Wielkość budynków, ich rozplanowanie, konstrukcja murów z ciemnego wapienia, kwadratowe kominy, brak prawie okien itp. wyodrębniają budownictwo Yalınli köy od wszystkich innych opisywanych osiedli. Nowsze domy są do pewnego stopnia wzorowane na budownictwie miejskim Antalyi.

OSADNICTWO ZIMOWE NA INNYCH OBSZARACH

Osadnictwo zimowe występuje w obszarach, w których latem warunki klimatyczne (zdrowotne) są przykre dla ludności. Są to południowe wybrzeża Anatolii, Stepy Lykańskie i Armeńskie oraz doliny, a raczej kotliny położone w górach Taurus i Antytaurus. G. Kunne [41] podaje, że doliny w grupie Ala dag (środkowy Taurus) są latem niezamieszkałe. Kotliny latem charakteryzuje bardzo wysoka temperatura. Według E. Ban-

se'go [3] temperatura w cieniu dochodzi tu do 45°C²³, a w nocy spada często poniżej 10°C. Wskutek tego wahania temperatury są bardzo znaczne i przekraczają w ciągu doby 30°C. Przy bezchmurnym niebie promieniowanie jest bardzo silne i powoduje intensywne parowanie pozbawiające te obszary wilgoci. W tych warunkach zamiera szata roślinna, a płytkie źródła i mniej obfite potoki wysychają. Ludność odczuwa brak wody i brak roślinności, dokuczają jej upały w dzień, a chłód w nocy. Zwierzęta trawożerne nie znajdują na miejscu świeżego pokarmu. Miejsca bagniste, podmokłe, które nie wysychają latem, roją się w tym okresie od owadów, między innymi także od komarów roznoszących malarię. Podobne stosunki klimatyczne panują w kotlinie Mut.

Na wybrzeżu południowym Morza Śródziemnego, w niektórych miejscach, klimat latem jest również niezdrowy (np. okolice Adany, Mersyny, Silifke, Antalyi i na całym południowo-zachodnim wybrzeżu Anatolii). Oprócz upałów i wielkich wahań temperatury, nieco złagodzonych bliskością morza, plagą są komary, trzymające się podmokłych, bagnistych okolic. Gleba wapienno-ilasta jest na ogół prawie nieprzepuszczalna, latem wysycha i pokrywa się twardą krustą, uniemożliwiającą życie roślinom. Ponadto, w obszarach nadmorskich występują dość często poranne mgły, na skutek wypromieniowania nocnego nagrzanego lądów i znacznej wilgotności dostarczanej przez pobliskie morze. Ludność tamtejsza skarży się na dokuczliwość klimatu oraz cierpi nagminnie na malarię (np. w okolicach Tasucu). Nadmierne upały i wahania temperatury, brak wody, szaty roślinnej i niebezpieczeństwo malarii są głównymi przyczynami migracji sezonowych. Ludność opuszcza swoje zimowe siedziby albo całkowicie, pozostawiając puste (czasem otwarte) domy, albo w większości pozostawiając we wsi nieznaczną część mieszkańców, którzy (jako strażnicy) pilnują zabudowań, ewentualnie ogrodów lub pól uprawnych. Ponieważ we wsiach zimowych przebywa ludność znacznie dłużej niż w osiedlach letnich, przeto domy zimowe buduje się starannie, traktując je jako swoje stałe siedziby.

Podobne zjawisko migracji sezonowych, wywołane analogicznymi przyczynami, stwierdzono na Półwyspie Apenińskim oraz Bałkańskim (Albania)²⁴.

²³ Zmierzona przez autora temperatura koło Mut wynosiła 42,3°C.

²⁴ P. de Kruij [40, s. 269] podawał, że „...w lecie 1900 r. na równinie Capaccio panowała najsrozsza epidemia malarii. Lato było tam po prostu zabójcze. Wieśniacy miejscowi musieli z nastaniem upałów porzucać domy i pracę i uciekać w góry, by uniknąć zarazy. O zmroku roje komarów brzęczały nad błotami”. Przykłady przymusowych migracji podawał J. Cvijić [17] z obszaru bałkańskiego. Podobne wędrówki można było stwierdzić i w innych obszarach basenu Morza Śródziemnego i na innych kontynentach.

STAŁE OSIEDLA ROLNE

DOMY SKRZYNKOWE SZLAKU WSCHODNIEGO

W osiedlach rolnych stale zamieszkałych, wzdłuż szlaku wschodniego, występował tzw. typowy dom skrzynkowy [64], nazywany też kostkowym [3], orientalnym [53] lub arabskim [28]. Domy były przeważnie parterowe, stosunkowo rzadko piętrowe, tworzyły odrębny podtyp zwany domem tureckim. Dla osiedla wzdłuż szlaku zachodniego charakterystyczny był typ domu podcieniowego, tzw. çardak, który stanowi podtyp anatolijski. Odrębny typ domu spotkano w dwóch wsiach zamieszkałych przez Czerkiesów.

We wszystkich wsiach rolniczych położonych wzdłuż szlaku wschodniego przeważał turecki dom skrzynkowy. Zgodnie z kwestionariuszem, opisano go szczegółowo w następujących miejscowościach: 1) Yeni köy, wieś założona dopiero przed 16 laty (czyli ok. 1920 r.); ziemię odkupiono od mieszkańców sąsiedniej wsi. Mieszkańcy przyszedli tu z południa, więc narzekają na ostry klimat (mroźne, śnieżne zimy oraz chłodne noce latem). Wieś liczy około 200 osób zamieszkałych w 25 zagrodach. W lecie (lipiec) część ludności opuszcza wieś i udaje się na żniwa do pól położonych daleko od wsi. Plan wsi Yeni köy przedstawia rycina 4. 2) Gedik posiada kilkanaście domów. Część ludności opuszcza wieś latem i udaje się na yayla. 3) Hocalı liczy około 20 domów; z niej również znaczny odsetek ludności udaje się latem na yayla. 4) Karkucak. 5) Eskiler oraz Çortak reprezentują podobne wsie.

Położenie geograficzne. Najwyżej położona jest Yeni köy — 1530 m n.p.m., dlatego ma ostrzejszy klimat. Pozostałe wsie zgrupowane są głównie w dolinie Gök su, 150—350 m n.p.m. (Hocalı 350 m, Karkucak 260 m, Gedik 250 m, Eşkiler 150 m). Wysokości względne są dość znaczne, z wyjątkiem Eşkiler, która leży bezpośrednio nad Gök su (ok. 20—30 m powyżej rzeki), przeważnie wynoszą około 100 m (np. Gedik, Karkucak). W Yeni köy wysokość względna mierzona do najbliższego, większego potoku wynosi aż około 500 m.

Wsie leżą przeważnie na stoku. Yeni köy położona jest na strukturalnym spłaszczeniu stokowym, lekko nachylonym ku NWW, Gedik na stoku opadającym ku północy i zachodowi; podobnie położona jest Hocalı

na stoku o ekspozycji zachodniej i południowo-zachodniej, podciętym od strony rzeki Gok su bardzo stromym zboczem. Karkucak leży na stoku łagodnie nachylonym o ekspozycji południowo-zachodniej. Wskutek tego domy budowane są pasami równoległymi do przebiegu izohips, rozrzuczone bywają przeważnie nieregularnie, wykorzystując lokalne spłaszczenia. Jedynie Eşkiler położona jest na dnie doliny Gok su, na wyższych terasach i stożkach napływowych, co chroni domy przed niebezpieczeństwem powodzi. Wieś wykorzystuje lokalne rozszerzenie przełomowej doliny Gok su.

Zaopatrzenie w wodę. Na obszarze Anatolii ilość i jakość wody użytkowej odgrywa do dziś dnia decydującą rolę przy lokalizacji i rozwoju stałych osiedli. Woda potrzebna dla ludzi i zwierząt, do nawadniania ogrodów i pól jest często główną troską mieszkańców. Świadczą o tym staranna budowa studzien, obudowywanie źródeł oraz rozprowadzanie wody kanałami i rowami po całym osiedlu.

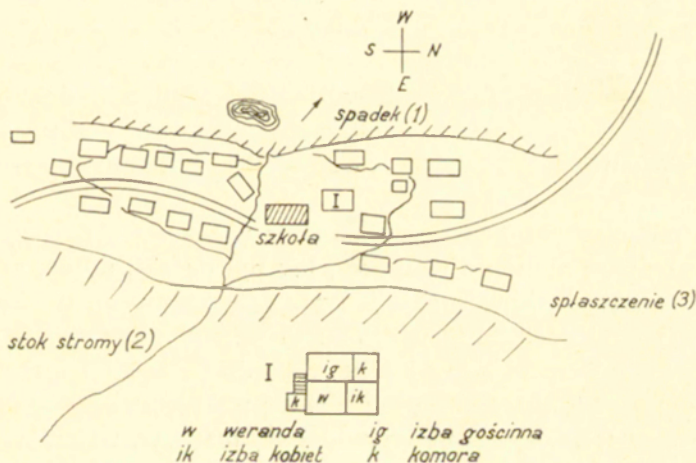
Wszystkie stale zamieszkane wsie są dostatecznie wyposażone w wodę, przeważnie ze źródeł (wywierzysk) lub potoków, z których rozprowadza się ją rowami do poszczególnych zagród, ogrodów i pól. W Yeni köy obfite wywierzysko położone jest powyżej domów, a wodę rozprowadza się do nich wprost rowami, wykorzystując spadek terenu, nadwyżkę zaś gromadzi się w małej sadzawce położonej poniżej zabudowań. Służy ona do pojenia bydła oraz umożliwia nawadnianie części pól leżących poniżej. Podobnie w Gedik i Hocalı. Przez wsie płynie potok sztucznym korytem i dostarcza wody poszczególnym zagrodom, jej nadmiar zaś służy do nawadniania niżej leżących pól. Prócz tego w Gedik znajduje się obfite wywierzysko (woda do picia). Również przez wieś Karkucak płynie szybki potok, którego źródła znajdują się o 200 m powyżej domów; jest on wykorzystany do poruszania młyna. Panuje tu ciekawe prawo zwyczajowe; ponieważ potok nie jest dostatecznie obfity, przeto woda bywa co drugi dzień oddawana do sąsiedniej wsi lub też do drugiej części wsi. Podobne zwyczaje opisuje H. Wenzel [94] dla wsi położonych na stokach Sułtan dag, przy czym stwierdza, że wsie górne lepiej nawadniają swe pola niż dolne, gdyż dopiero nadwyżki wody puszczane są w dół. Ze wzrostem osiedli zmienia się czas nawadniania poszczególnych osad. W Eşkiler są liczne, lecz mało obfite wywierzyska, poza tym wodę do nawadniania pól czerpią samoczynnie wielkie koła na rzece, tzw. *dolab*, wynoszące ją na terasy, skąd zostaje rozprowadzona rowami i kanalikami do poszczególnych działek. Wzdłuż drogi spotyka się nieliczne studnie typu *çeşme* [94] z bieżącą wodą. Niektóre z nich, mało obfite, gromadzą wodę w zamkniętych basenach. Studnie te cechuje staranna budowa, a ponieważ leżą z dala od wsi, przeznaczone są głównie dla podróżujących.

Kształt osiedli. Yeni köy, Gedik, Çortak są wsiami skupionymi. H. Wenzel [92, s. 77] takie wsie nazywa „wielodrożnicami z drogami

promienistymi". Yeni köy jest zwartą, wydłużoną kupówką zbudowaną w dwóch rzędach; odstęp między domami wynosi 10—30 m (ryc. 4). Gedik jest luźną kupówką, obok niej w odległości około 50 m znajduje się przysiółek, złożony z kilku domów. Pozostałe wsie reprezentują osadnictwo przysiółkowo-rozproszone. W Hocali, Çiftlik, Karkucak domy tworzą przysiółki złożone z 3—4 zagród, położone na polanach wśród zagajników oliwkowo-sosnowych. Przysiółki rozrzucone są nieregularnie, odległości między nimi wynoszą 50—80 m. W Eşkiler obok małych przysiółków spotyka się pojedyncze zagrody. Skupienie lub też rozproszenie zagród nie zależy od warunków geograficznych, lecz jedynie od liczby i obfitości źródeł. Na tym terenie woda miała decydujący wpływ na rozmieszczenie domów.

Układ pól. W Hocali i Karkucak nie ma pól uprawnych w pobliżu domów, w Yeni köy i Gedik jest ich stosunkowo niewiele. Jedynie w Eşkiler pola wypełniają całe dno doliny. Pola te podzielone są na działki w sposób nieregularny. Wymienione 4 wsie mają pola położone z da-

Ryc. 4. Plan wsi Yeni köy

Plan of the village of Yeni köy

1 — grade, 2 — steep slope, 3 — flattening; w — verandah, ik — women's room, ig — guest room, k — chamber

ła od zabudowań, dlatego w czasie siewu i żniw (młócka na harmanach, fot. 29) część ludności opuszcza wieś i przenosi się w pobliże pól. Uprawę oraz zbiory prowadzi się wspólnie, jednocześnie, jednak poszczególne pola i parcele są oznaczone i należą do indywidualnych właścicieli.

W lasach, wzdłuż szlaku, stosunkowo często spotyka się wypalone i świeżo wykarczowane pólka o płytkiej, kamienistej glebie. Sieje się na nich pszenicę lub jęczmień bez żadnych melioracji, toteż po kilku latach następuje ich wyjałowienie (to zaś powoduje zarzucenie uprawy).

W Yeni köy, Hocali i Karkucak indywidualne ogródki położone opo-

dal domów są bardzo małe, natomiast w Gedik, a zwłaszcza w Eşkiler są znacznie większe.

Zadrzewienie. Yeni köy jest prawie pozbawiona drzew, rośnie tam tylko kilka sosen i cyprysów. W Gedik zadrzewienie jest dość duże, we wsi rośnie około 40 drzew (oliwki, topole, figi, kasztany, wierzby i in.). Jak wspomniano, domy Hocali i Karkucak leżą na polanach wśród rzadkiego lasu i zagajników (sosny, jałowce drzewiaste, modrzewie, cedry i in.), przeto zadrzewienie jest tu stosunkowo silne. Koło domów rosną ponadto oliwki, kasztany, figi, granaty i inne. Również w Eşkiler zadrzewienie jest znaczne, a ciepły klimat pozwala na to, że obok wyżej wymienionych drzew spotyka się palmy, chleb świętojański itp. Wsie stale zamieszkałe są więc znacznie silniej zadrzewione niż zamieszkałe tylko zimą.

Gospodarka rolna. Gospodarka rolna w opisywanych wsiach jest znacznie zróżnicowana. Z jednej strony ostry klimat położonej w górach Yeni köy ogranicza możliwości uprawy do niewielu roślin, z drugiej zaś ciepły klimat doliny Gök su pozwala w Eşkiler na uprawę licznych roślin, nawet śródziemnomorskich. Na ogół przeważają pola nie nawadniane, na których uprawia się głównie pszenicę i jęczmień²⁵. Jedynie w Eşkiler oraz w niektórych wsiach położonych w dolinie Gök su (np. Gedik) pola są częściowo nawadniane, wtedy służą pod uprawę roślin specjalnych, jak np. ryż, bawełna, warzywa. Nawadniane są również winnice.

W Yeni köy oprócz pszenicy i jęczmienia widoczna jest tylko kukurydza, a w ogródkach nieliczne warzywa, jak np. ogórki, dynie, arbuzy, cebula itp. Próby założenia winnic dotąd nie dały rezultatu. W Gedik uprawa warzyw jest bardziej urozmaicona; oprócz wymienionych widoczne są pomidory, fasola, bakłazany i inne. Są także duże i dobrze zagospodarowane winnice. Nad Gök su prowadzi się próby uprawy bawełny i tytoniu. W Hocali i Karkucak mniej widzi się warzyw, natomiast większą powierzchnię zajmują winnice i plantacje orzechów ziemnych. Najbardziej zróżnicowane są uprawy w Eşkiler, szczególnie rzuca się tam w oczy terasowa uprawa bawełny i ryżu.

Hodowla odgrywa mniejszą rolę. W lecie we wsiach na ogół widzi się mało zwierząt, gdyż są one na yayla w górach. Mało jest również we wsiach osobnych stajni. Najwięcej zwierząt domowych jest w Yeni köy (zwłaszcza owiec), najmniej zaś w Eşkiler (ogrodowy charakter gospodarki). Chowa się bydło rogate, drobne, czarno-brunatne, nie ma tu bawołów (manda [38]). Natomiast bardzo wiele jest kóz czarnych (kil-keçi [87]) lub białych, przy czym nieznaczną tylko część stanowią

²⁵ Według Hübners Weltstatistik [30] powierzchnia upraw w Turcji w 1937 r. przedstawiała się następująco: pszenica 3368 tys. ha, jęczmień 1784 tys., żyto 354 tys., buraki 182,5 tys., ziemniaki 55 tys. ha.

kozy angorskie (tiftik keçisi [38]). W górach jest znacznie więcej owiec, przeważają tłustoogoniaste (karaman [87]), czarne lub białe. Nie ma owiec w Eşkiler oraz na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Więcej jest osłów niż koni, wielbłądy widziano tylko w Yeni köy. Pospolite są płowe psy anatolijskie. Z drobiu najczęściej widzi się kury (Yeni köy, Gedik). Według informacji mieszkańców wsi, rozwój hodowli hamuje brak zapasów siana na zimę, stwierdza to również T. Kowalski [38] odnośnie do całej Turcji.

O g r o d z e n i a. Ogrodzenia otaczają przeważnie ogrody oraz żyźniejsze pola nawadniane. Nie spotyka się zagród zamkniętych. Ogrodzenia występują liczniej w tych wsiach, w których pospolitsze są ogrody i pola nawadniane. Przeważnie są one układane z luźnych kamieni (wapienia), wyjątkowo bywają spajane gliną (Yeni köy) lub dla wzmocnienia mają wbite pionowe żerdki (Karkucak). Wały kamienne są na ogół niskie, wyjątkowo przekraczają 0,5 m. Czasem górną warstwę tworzą kolczaste suchorosty (Karkucak). Bywają też ogrodzenia zrobione tylko z suchorostów (Eşkiler, Hocalı, Gedik), poza tym wyjątkowo w Gedik dość pospolite są żywoploty.

S t o s u n k i k o m u n i k a c y j n e. Starsze osadnictwo Anatolii na ogół unika dróg dalekobieżnych (ze względu na bezpieczeństwo), toteż przy drogach leżą tylko nowe wsie muhadżirów. Wzdłuż szlaku wschodniego wsie również unikają sąsiedztwa drogi, jedynie w Hocalı, Gedik i Eşkiler niektóre nowe domy leżą bezpośrednio przy drodze i są do niej zorientowane frontem. Yeni köy leży o 1 km od głównego traktu i łączy się z nim tylko drogą polną. Zagrody w Hocalı, Karkucak i Eşkiler na ogół nie są zorientowane do drogi. Domy między sobą połączone są ścieżkami (widocznymi w zagajnikach wsi Hocalı i Karkucak). Między wsiami drogi biegną smugą przez pola uprawne (po żniwach). Wpływ komunikacji na osadnictwo wiejskie jest dotąd minimalny.

Z o r i e n t o w a n i e d o m ó w. Domy nie są orientowane według stron świata, lecz zazwyczaj dostosowane do terenu, przy czym stawia się je dłuższą ścianą równolegle do izohips. W ten sposób o orientacji decyduje ekspozycja terenu (kierunek najmniejszego spadku), a lica domów zwrócone są do światła doliny. Na ogół przeważa zorientowanie na południe i zachód (np. Yeni köy — W, Gedik — W i NWW, Hocalı — S i SSW). W Eşkiler, na płaskim dnie doliny Gök su, zorientowanie jest rozmaite i nie wykazuje związku z warunkami geograficznymi.

P o d m u r o w a n i a. Dla wyrównania nierówności terenu, w domach zbudowanych na stoku widoczne są podmurowania, czasem nawet znacznej wysokości. Podmurowania tworzy cokol zbudowany z większych głazów wapiennych, oddzielony niekiedy od właściwej ściany poziomymi belkami (Hocalı, Karkucak, Yeni köy). W Gedik cokoły są szczególnie wyraźne, gdyż ściany wyprawia się gliną (fot. 27), natomiast podmurowanie pozostawia niewyprawione. W Yeni köy podmurowania przecho-

dzą niepostrzeżenie w ściany, widoczna natomiast jest wielka różnica między ścianami licowymi, wysokimi na 2—3 m a tylnymi, które nie przekraczają nawet 0,5 m (fot. 26). Poza tym domy w Yeni köy są częściowo wkopane w stok. W Gedik podmurowania dochodzą do 1 m, a w Hocalı i w Karkucak przekraczają nawet 2 m. Wysokie podmurowania są wykorzystywane do celów gospodarskich, dzięki czemu powstaje budynek piętrowy. W Eşkiler na dnie doliny podmurowania są nieznaczne i prawie niewidoczne.

Ściany. Domy są budowane z miejscowego materiału, zazwyczaj z wapienia nieobrobionego (Yeni köy, Hocalı, Karkucak) spajanego mniej lub więcej starannie gliną. Na narożniki używa się głazów większych, obrobionych. Między podmurowanie a ścianę, między parter a piętro oraz jako framugi do okien i drzwi używa się belek z topoli lub sosny. W Gedik i Eşkiler oprócz tego budowane są domy z suszonych cegieł lub gliny mieszanej z sieczką, wtedy wzmacniane bywają drewnianym szkieletem (konstrukcja podobna do tzw. ryglówki) lub przynajmniej pojedynczymi belkami. Według H. Wenzla [94], domy z gliny bez kamiennego cokołu trwają niedługo — 35—40 lat. Ściany przeważnie pozostają surowe i jedynie w Gedik i Eşkiler nieliczne są wyprawione gliną, a nawet wymalowane na żółto. Ściany mają około 0,5 m grubości i 2,5—3 m wysokości. Pułapy w izbach układane są z desek lub belek. Na nich spoczywa płaski dach. Na ogół używa się tylko materiału miejscowego, naśladuje sąsiadów oraz budownictwo pobliskich miast, stąd dość duża jednolitość budowli. Podobny fakt stwierdził H. Wenzel [94] dla osadnictwa Akşehir ova.

Dachy. Dachy są płaskie, lekko nachylone ku frontowi w Yeni köy lub ku tyłowi w pozostałych wsiach. Na rusztowaniu z belek kładzie się warstwę drągów lub desek, na nią gałęzie, chrust lub trzcinę (Gedik), następnie sypie się kamienie, żwir i glinę. Górną warstwę stanowi glina, specjalnie dobierana, którą corocznie na jesieni podsypuje się i mocno przywałowuje, zabezpieczając w ten sposób dach przed deszczami zimowymi i wiosennymi. Do tego celu służą kamienne walce, czasem bywa to część kolumny z dawnych budowli. W Karkucak widziano tego rodzaju wały z serpentynu. Analogiczne wały opisuje Wenzel [94] z okolic Akşehir.

Dachy wystają nieco poza ściany i tworzą nieznaczny okap (fot. 28), który decyduje o sylwecie domu skrzynkowego i pozwala na wyróżnienie szczegółowych podtypów. W Yeni köy okapy są wąskie, w Gedik nieco szersze, natomiast w Hocalı i w Karkucak dochodzą do 0,5 m szerokości (fot. 28). Chronią one ściany przed deszczem. Często od strony szczytu widoczny jest przekrój licznych warstw tworzących dach. Dachy są wykorzystane do suszenia warzyw, zboża i siana, w lecie służą też do spania (Gedik, Hocalı, fot. 26). Czasem na dachach ustawia się specjalne platformy do spania. Jedynie w Eşkiler znajduje się kilka do-

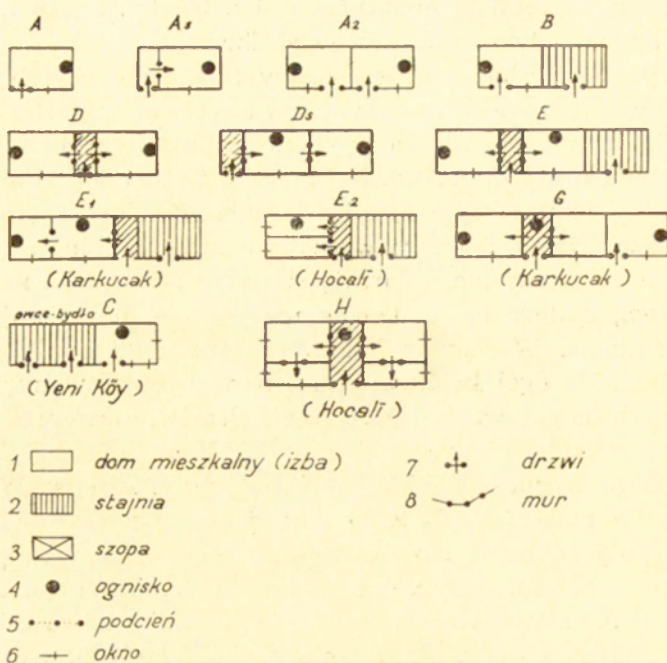
mów pokrytych dachami czterospadowymi z blachy. Są to nowe domy naśladowujące budownictwo z pobliskiego Silifke.

K o m i n y. Paleniska otwarte są przy ścianach szczytowych (a nie w środku izby). Nad paleniskiem znajduje się otwór w dachu o średnicy 15—20 cm, który dla ułatwienia wyciągu dymu bywa obłożony wokół murem 20—30 cm wysokim, zbudowanym z wapienia spajanego gliną. Czasem kominy te przykryte są płaskim głazem chroniącym palenisko przed deszczem. Domy mają zazwyczaj po kilka kominów (najczęściej po 2), zależnie od liczby izb. Zdarzają się jednak paleniska na zewnątrz, używane latem, dlatego część domów nie posiada nawet najprymitywniejszych kominów. W Eşkiler kominy są nieco staranniej budowane (wpływ Silifke). Na ogół świadczą one o bardzo prymitywnych urządzeniach, służących do gotowania i ogrzewania domów, a zarazem o pierwotnym charakterze budownictwa.

O k n a. Okna są na ogół nieliczne i małych wymiarów. W Yeni köy okna są bardzo małe (ok. 30×30 cm), jednoszybowe, nie otwierane, umieszczone po jednym na izbę, głównie w ścianie frontowej; mają one główny okap z drzewa. Jedynie w nowszych domach okna są większe (ok. 60×80 cm), czteroszybowe, często dla bezpieczeństwa zakratowane. W Gedik i Eşkiler okna mają rozmiary około 50×80 cm, zwłaszcza w nowszych domach i bywają umieszczone z różnych stron domu. Okna są zaopatrzone w żelazną kratę lub okiennicę. Okien nie otwiera się, nawet w lecie. W Hocali i Karkucak okna są mniejsze (po 1 na izbę) i prawie zawsze zakratowane. Kraty mają rozmaite formy, czasem nawet ozdobne. W Karkucak ramy okienne maluje się na biało lub żółto. Są jednak domy, które w ogóle nie posiadają okien (podobnie jak i stajnie); uważa się, że przez drzwi otrzymują one dostateczną ilość światła; domy te należą do najbiedniejszych ludności.

D r z w i. Spotyka się dwa rodzaje drzwi: 1) starsze, pojedyncze, otwierane do środka, szerokie 80—100 cm, czasem tylko z górnym okapem z drewna, przeważnie jednak z całą futryną (w Yeni köy wyjątkowo zdarzają się okapy z kamienia), 2) nowsze, podwójne, do 2 m szerokie, szalowane deskami, czasem zdobione kołkami i zaopatrzone w mosiężną klamkę lub kółko. Drzwi takie są jednak rzadkie. Wejścia do stajen zagrodzone bywają najczęściej plecionką z patyków, 80—100 cm wysoką.

T y p y d o m ó w. Jak wspomniano, opisywane budownictwo wykazuje dużą jednolitość w materiale budowlanym i konstrukcji. Domy różnią się jedynie wielkością oraz rozplanowaniem wnętrza i zazwyczaj zależą od stanu zamożności ich mieszkańców (ryc. 5). Przyjmując jako podstawę do wyróżnienia typów domów plan poziomy, można powiedzieć, że najbiedniejsi posiadają domy jednoizbowe (typ A) z wejściem wprost z pola (Yeni köy, Hocali). Domy jednoizbowe mają czasem dobudowaną sien, w której mieści się palenisko (typ A_s — Gedik). Niekiedy obok izby buduje się pod wspólnym dachem stajnię (typ B — Yeni köy, Karkucak).

Ryc. 5. Typy domu skrzynkowego (plan poziomy)

Types of cube houses (horizontal plan)

1 — dwelling (room), 2 — stable, 3 — shed, 4 — fire, 5 — arcade, 6 — window, 7 — door, 8 — wall

Domy te są już znacznych rozmiarów, około 4—8 m. Drugą grupę stanowią domy dwuizbowe. Czasem są to pod wspólnym dachem ustawione obok siebie luźno, nie związane konstrukcyjnie dwie izby (typ A_2), częściej jednak rozdziela je środkiem sień (typ D). Sień może być również umieszczona z boku (typ D_s), wtedy izba pierwsza jest przeznaczona dla gości, druga dla rodziny (kobiet). Zdarza się, iż do dwu izb dobudowana jest pod wspólnym dachem stajnia (typ E , E_1 , E_2 — Karkucak). Wyjątkowo zdarzają się też (Karkucak, Eşkiler) nowsze domy czteroizbowe z szeroką sienią pośrodku (typ H). W domach tych do celów mieszkalnych służą zazwyczaj tylko dwie izby. Reszta zaś jest użytkowana jako komory, składy, stajnie, ewentualnie izby gościnne.

Jak wspomniano, wysokie podmurowania stwarzają samorzutnie domy piętrowe. Mogą być one dwuizbowe z sienią w środku (typ D_p ²⁶ — Yeni köy — 5 domów, Hocali, Karkucak) lub czteroizbowe (typ H_p — Eşkiler, Karkucak). Rycina 5 podaje zarys poziomy poszczególnych typów domów.

Budynki gospodarskie. Odrębnych budynków gospodarskich jest bardzo mało. Są to nieliczne stajnie dla bydła i koni, szopy na sieczkę i dla owiec (podobne do domu typu A). Osobno budowane są też kur-

²⁶ Literą p oznaczono domy piętrowe.

niki oraz kłozety. W Hocali i Karkucak było, owce i kozy nocują stale w koszarach na wolnym powietrzu.

T y p y z a g r ó d. Zagrody są jedno- lub dwudachowe. Pospolitsze są zagrody jednodachowe, przy czym stanowią je domy typu *A, B, E, Dp, H, Hp* (ryc. 5). W Yeni köy jest ich 12, w Gedik 6, przeważają one w Hocali i w Karkucak. Zagrody dwudachowe składają się z domu mieszkalnego i stajni, która stoi albo równolegle do niego, albo obok niego lub też (rzadziej) pod kątem prostym. H. Wenzel [93] podaje, że zagroda składa się z domku mieszkalnego oraz małych szop i stajen. W Yeni köy jest 13 zagród dwudachowych, w Gedik 5 (w tym 2 domy piętrowe). Liczniesze zagrody dwudachowe są w Eşkiler, gdzie również zdarzają się wyjątkowo zagrody trzydachowe.

Z a b u d o w a n i a s p e c j a l n e. W 1936 r. w budowie znajdowały się szkoły w Yeni köy, Gedik, Karkucak (w Silifke szkoła była już czynna). Poza tym w Eşkiler zanotowano 2 kawiarnie, młyn, chan, a w Çiftlik i Yeni köy 2 karakole. Nie mają one wielkiego wpływu na monotonną fizjonomię osiedli.

WYSTĘPOWANIE DOMÓW SKRZYNKOWYCH W ANATOLII

Dom skrzynkowy uważany jest za typowy dla Anatolii [3], a zwłaszcza dla jej obszarów wewnętrznych. Jak wspomniano, cechą charakterystyczną tego rodzaju domu jest płaski dach, ściany z kamienia lub gliny, brak podcieni, nieliczne i niewielkie okna. Często buduje się cokoły kamienne, na których stawia się ściany z cegieł suszonych (kerpic [93]). Dom skrzynkowy z gliny sięga początków naszych dziejów, gdyż znany już był w Babilonii, w Egipcie przeddynastycznym itp. S. Przeworski podaje, że wyrób cegieł znany był również od czasów prehistorycznych. Cechą charakterystyczną domu orientalnego jest chęć odcięcia kobiety od życia towarzyskiego, co przejawia się m.in. wydzieleniem zamkniętej części dla kobiet (fot. 25). Warunkami klimatycznymi oraz dążeniem do izolacji życia rodzinnego można tłumaczyć brak okien od strony ulicy. Na terenie Anatolii dom skrzynkowy szczególnie pospolity jest na płaskowyżu centralnym, na wybrzeżu południowym oraz w Armenii, poza tym spotyka się go również w innych częściach półwyspu²⁷. Według H. Wenzla [93] otacza on szerokim pasem stepy środkowoanatolijskie, na wscho-

²⁷ Według danych zebranych z literatury, dom skrzynkowy występuje również w następujących obszarach: w Licji, w Północnej Galacji (Beypazarı), w Lykaonii (Niğde), w Północnej Frygii (okolice Eskişehir, Afyon Karahisar), w Południowej Pizydii, w Kapadocji (okolice Kayseri, Nevşehir), w Cylicji (a zwłaszcza w części górzystej) [3]; na stokach pasma Taurus [38]; u podnóża południowego Taurusu, w okolicy Maraş oraz w Armenii (u stóp podnóża Antytaurusu) w okolicach Hociń, Trapezunt i Erzerum, Erzincan, Charput (Taurus Armeński), Bayazit; na pograniczu Mezopotamii, w górach Zagros, poza granicami współczesnej Turcji, w okolicy Slemanye, jeziora Wan i we Wschodniej Armenii [3].

dzie sięga po Galację i Kapadocję (gdzie przeważają domy budowane tylko z kamienia). Dom skrzynekowy Armenii opisał H. Bobek [8].

Na obszarze Anatolii można wyróżnić kilka typów domu skrzynekowego, związanych z grupami etnicznymi:

1) Typ kurdyjski mający cechy domu obronnego, a więc wąskie drzwi, okna-strzelnice, wysokie mury otaczające zagrodę, a nawet baszty. Opisał go szczegółowo Wenzel [92] oraz Bobek [8]. Występuje on zgodnie z rozmieszczeniem Kurdów, tzn. we wschodniej części Anatolii (Armenii), na zachodzie sięga do północnych i zachodnich brzegów Stepów Lykaonńskich, na północy aż po rzekę Kizil ırmak. Najdalej na zachodzie wsie kurdyjskie występują koło Konyi i Haymana [92]. O domach kurdyjskich wspomina O. Banse. Są one koło Bitlis nad jeziorem Wan oraz w górach Kurd dağ [3]. Są to domy duże, prostokątne, budowane z kamienia z płaskim dachem z gliny i ziemi, podobne do występujących w Kurdystanie [93]. Wenzel [92] zwraca uwagę na ich podobieństwo do domów turkmeńskich. Według Bobeka [8] domy Kurdów w Armenii są dość często piętrowe, położone nad sobą terasowo albo też tworzą zamknięte zagrody otoczone wysokim murem.

2) Typ turecki-parterowy jest najpospolitszy na całym obszarze Anatolii. Opisano go powyżej szczegółowo przy omawianiu osiedla wzdłuż szlaku wschodniego. Dalsze wzmianki i opisy dotyczą okolic Trapezunt, Erzerum, Niziny Cylicyjskiej, okolic Karaman [3]; Afyon Karahisar — Sandikli [12]; okolic Akşehir [94] oraz zachodnich krańców Stepów Lykaonńskich [92].

3) Typ turecki-piętrowy bez podcieni, występuje głównie w górach, gdzie nierówny teren predysponuje budowę wysokich podmurowań; omówiono go powyżej. Spotyka się go w Armenii [3]; w okolicy Ergani [71]; w okolicy Bayburt, na pograniczu Mezopotamii — w okolicy Diyarbakır, koło Osmaniye [3]; w Kapadocji, w okolicy Kayseri [71]; Sivas [77]; Hacılar [76]; w wschodnim Taurusie [3]; w Lykaonii, koło Konyi [92]; w Kalinlik koło Akseray, w Galacji, Bayındır i Yuva koło Ankary [12]; w okolicy Kozagaç koło Akşehir [94].

4) Typ czerkieski staranniej wykończony. Jego opis podano przy omawianiu wsi Gökçe i Zivint. Występuje w rozproszeniu po całej Anatolii. Według Philippona najwięcej Czerkiesów ma być na zachodzie Anatolii, a według Leonhardta w Paflagonii [za 94].

5) Typ Jürüków — sezonowy, również powyżej szczegółowo opisany. Dalsze opisy i wzmianki dotyczą jego występowania na terenie: południowej Frygii [3], północnej Lydii [3], północnej Engilli koło Akşehir [94], w paśmie Sultan dağ [92] oraz w górach Pontyjskich [28]. Odznacza się on mniejszą starannością w utrzymaniu, gdyż nie jest wykorzystywany przez cały rok.

Dom skrzynekowy występuje również poza Anatolią. Spotyka się go powszechnie w Azji Środkowej i Południowo-Zachodniej (Tadżykistan,

Turkmenistan, Afganistan, Persja, Mezopotamia, Syria), w Afryce Północnej (Algieria, Maroko, Tunezja, Libia, Sahara, Egipt aż do Wadi Halfa, Sudan), w Afryce Wschodniej (Somali, Abisynia) i w Zachodniej (Nigeria, Wybrzeże Kości Słoniowej, Senegal) [52] oraz w Południowej Europie [28]. Został on szeroko rozpowszechniony przez Arabów wraz z kulturą islamu. Dostosowany jest do środowiska geograficznego, występuje na obszarze bezleśnym, stepowo-pustynnym. W górach buduje się go z kamienia, w innych obszarach z gliny. Chroni dobrze od nadmiernych upałów, wahań temperatury w ciągu doby itp. W fizjonomii domu skrzynkowego uzewnętrznia się potrzeba izolacji nie tylko od niesprzyjających warunków klimatycznych (małe okna, wysokie mury itp.), ale także izolacji życia rodzinnego wynikającej z przepisów Koranu.

DOMY PODCIENIOWE (ÇARDAK) SZLAKU ZACHODNIEGO

Anatolijski dom podcieniowy çardak został opisany w następujących wsiach: Keklicek, Zivint, Karıpçe, Yaka köy, Kizil kaya, Çeltikçi, Kuzu köy, Yeşil tepe, Kurna, Kişla, Askeriye, Çerçin, Kiliç köy, Kozulca köy oraz Eber. Występuje on w osiedlach rolniczych, stale zamieszkanym. Cechą charakterystyczną są tu opodal wsi leżące wspólne ogrody (Zivint, Karıpçe, Çeltikçi, Kişla, Askeriye, Çerçin, Kiliç köy, Kizil kaya). Wsie są znacznie większe niż wzdłuż szlaku wschodniego. Liczba domów waha się 50—250 (Karıpçe 50 domów, Eber i Zivint po 100 domów, Çeltikçi 200, Kişla 250). Ludność jest tu w zasadzie turecka, tylko część wsi Zivint jest zamieszkała przez Czerkiesów. Jedynie w Eber mieszkają wyłącznie Kyzylbasze. Stąd też ta wieś posiada pewne odrębne, lokalne właściwości fizjonomiczne w budownictwie i gospodarce.

P o ł o ż e n i e g e o g r a f i c z n e. Wsie leżą na wysokości 800—1100 m n.p.m., mogą więc być pod tym względem typowe dla Centralnego Wyżu Anatolijskiego. Zmierzone następujące wysokości nad poziom morza wsi: Karıpçe 860, Çeltikçi 890, Kelikcek 900—950, Çerçin 920, Kişla 920, Zivint 930, Askeriye 930, Kizil kaya 930, Eber 1030, Yeşil tepe 1100, Kurna 1100 m. Wysokość w tym regionie ma decydujący wpływ na lokalny klimat, ten zaś z kolei w dużej mierze warunkuje uprawy.

Wysokości względne w obrębie wsi są nieznaczne, nie przekraczają 40 m, świadczą o silnym związaniu osadnictwa z rzeką lub potokiem. Osiedla leżą najczęściej na pograniczu dwóch jednostek fizjograficznych, jak np. na terasach, stożkach napływowych, u stóp zboczy itd. Unikają one dna doliny ze względów klimatycznych (zdrowotnych) oraz wąskich dolin także z powodu periodycznych powodzi [22]. Położenie to ułatwia dostęp do obu graniczących ze sobą jednostek fizjograficznych. Granice jednostek często uwarunkowane są budową geologiczną, dlatego łatwiej tam jest o wodę (źródła). Ekspozycja nie odgrywa większej roli. Na stożku napływowym leży Eber i Karıpçe (u wylotu bocznego wąwozu).

Najczęściej wsie leżą na obwodzie kotliny, u stóp wzgórz (Zivint, Yaka köy) lub na ich zboczach łagodnie nachylonych, np. Çeltikçi na zboczu o ekspozycji SSE, poniżej skał wapiennych, a 20—30 m ponad dno doliny (fot. 32); Kurna na zboczu wystawionym ku SW, 10—20 m ponad dno doliny; Kişla, Askeriye i Çerçin na obwodzie kotliny jeziora Burdur, na zboczach opadających ku NNW; Kiliç köy na zboczu kotliny Burdur o ekspozycji SEE. Niektóre wsie leżą na dnach dolin lub kotlin, np. folwark Keklicek stanowiący główny ośrodek osadnictwa rozproszonego, część wsi Kurna oraz jej ogrody, ogrody wsi Kişla, Askeriye i Çerçin. Yesil tepe położona jest na stoku łagodnie pochylonym ku SSW. Dane powyższe wskazują na dużą różnorodność w położeniu geograficznym poszczególnych osiedli.

Z a o p a t r z e n i e w w o d ę. Jak wspomniano, woda odgrywa główną, a czasem decydującą rolę w osadnictwie anatolijskim. Zaopatrzenie w wodę osiedli leżących wzdłuż szlaku zachodniego jest skomplikowane, we wsiach uderza znaczna liczba studni rozmaitych typów. Na ogół ludność skarży się na niedostatek wody. Długi okres suszy, od czerwca do września, powoduje wysychanie wielu potoków, stawów, płytszych źródeł i studni, dlatego z rozwojem techniki kopie się coraz głębsze studnie.

Z potoku pobiera się wodę we wsiach Keklicek, Kurna, Kişla, Askeriye i Çerçin, w Eber potok latem wysycha. Z wywierzyisk korzysta się we wsiach: Keklicek (kilka małych źródeł), Zivint (3 obfite źródła), Çeltikçi (bardzo obfite wywierzyisko). Wodę czerpie się głównie ze studni, bywają one przeważnie płytkie do 2 m, mało obfite, nie mają żadnych urządzeń do wydobywania wody (np. Keklicek, Karipçe, Çeltikçe, Kişla). Studnie wysychają kolejno, im dalej od jeziora Burdur tym szybciej (Kiliç köy, Eber). Ponieważ studzienki te nie są dostatecznie obfite, przeto kopie się obok nich studnie głębsze, które muszą być już zaopatrzone w urządzenia umożliwiające czerpanie wody, np. żuraw lub wał korbowy (Karipçe).

Typ studni dostosowany bywa do poziomu wód gruntowych, który waha się na zbadanym terenie 2—60 m, jak to wynika z głębokości studzien. Z głębokością studni związane są też urządzenia techniczne. H. Wenzel [94] wyróżnił następujące typy studzien:

1) çeşme — studnie ze stałe bieżącą wodą lub zbiornikami zamykanymi (fot. 36),

2) kaju — podtypy: a) kinçrikli kaju — z żurawiem, głębokie 6—8 m (fot. 37), b) cikrikli kaju — z wałem i liną, głębokie do 20 m (fot. 38),

3) dolab — studnie z kieratem (fot. 39).

4) kanat — studnie grawitacyjne, z bieżącą wodą (fot. 40),

5) sariç — sklepione cysterny, gromadzące wodę opadową (fot. 41).

H. Wenzel [92] sporządził również mapę zaopatrzenia wsi w wodę, przyj-

mując następującą klasyfikację: 1) źródła, 2) wywierzyska, 3) żurawie, 4) studnie na wał, 5) kieratowe, 6) z turbinami powietrznymi, 7) z czepianiem ręcznym, 8) z wodą bieżącą (çesme), 9) artezyjskie.

W czasie drogi spotykano prawie wszystkie typy studni, najwięcej było çesme (zaopatrzone czasem dodatkowo w koryto do pojenia trzód), np. w Eber oraz między Burdur a Dinar. Czasem miały one cembrowinę kamienną lub wydrążoną z pnia topoli. Studnie z żurawiem (nawet znacznej wysokości) spotyka się na północny wschód od Dinar koło Karıpçe i Yaka köy. Opisuje je J. Rostafiński [75] w dolinie Dombay yaylası. Są też studnie zaopatrzone w wał z liną (Karıpçe). Najnowsze studnie wyposażone są w pompę (Zivint).

Na szczególną uwagę zasługują sklepione cysterny (sarıç) spotykane między Antalyą a Korkud eli. Są one budowane w sposób specjalny, gromadzą wodę opadową w zbiorniku mieszczącym się poniżej powierzchni gruntu, mają otwór umieszczony znacznie poniżej sklepienia, co uniemożliwia w nich wentylację, a tym samym parowanie. Dlatego woda przechowuje się w zbiornikach długo i jest stale zimna. Studnie tego typu znane są z Persji [60], z Kurdystanu [94], z Półwyspu Arabskiego [96] i in. Ich pochodzenie nie jest bliżej znane miejscowej ludności.

Ponieważ woda jest nie tylko potrzebna dla ludzi i zwierząt, lecz także do nawadniania ogrodów i pól, gospodarka wodą ma podstawowe znaczenie dla rolnictwa. Istnieje zwyczajowe prawo regulujące tę gospodarkę; za nawadnianie pobiera się opłaty od właścicieli działek. Jest też specjalna służba wodna. Kolejno nawadnia się coraz to inne parcele i ogrody, od nawodnienia bowiem zależy wysokość zbiorów.

Kształt osiedli. Z wyjątkiem Keklicek, wsie są skupione. W Keklicek domy są rozproszone lub tworzą przysiółki rozrzucone w rozszerzeniach doliny. Inne wsie reprezentują zwarte kupówki, z wyjątkiem Eber, która jest raczej ulicówką nieregularnie zabudowaną. Kupówki, o ile leżą na stoku lub zbocz, zabudowane są amfiteatralnie, czasem wydłużają się wzdłuż potoku albo drogi (Zivint, Kişla) lub też załamania stokowego (Yaka köy). Niektóre wsie mają na peryferiach rozproszone, nieliczne domy (Zivint), czasem opodal wsi znajdują się przysiółki (Çeltikçi). Niekiedy kupówki mają w swym centrum plac, przy którym stoi meczet, szkoła, urząd gminny itp., z placu rozchodzą się promienisto kręte, wąskie ulice (Karıpçe, Kiliç köy).

Układ pól. Wsie leżą przeważnie wśród pól uprawnych, z wyjątkiem Çeltikçi i Kurna, które posiadają znaczną część pól położonych z dala od zabudowań. Pola dzielone są na dość duże prostokąty (mniej więcej morgowe), jedynie w Eber działki są bardzo drobne i przypominają parcele wsi karpackich. Parcele te tworzą nieregularną szachownicę; zasadniczo ziemia podzielona jest na prostokątne bloki, odkształcone lokalnie przez warunki terenowe. Pola dzieli się na nawadniane i nie nawadniane. Pola nawadniane uprawiane są co roku, stale, o ile nawozi

się je równocześnie. Natomiast pola nie nawadniane uprawia się co 3 lata (uprawa, ugór, pastwisko) stosując typową trójpółkę, często prowadzoną wspólnie przez całą ludność wsi; o ile ziemia jest dostatecznie wilgotna uprawia się ją co drugi rok. Ceny ziemi wahają się znacznie. Pole nie nawadniane o powierzchni 40 × 40 kroków kosztuje w miastach około 20 (lirów) (80 zł), na wsi 2—6 L (8—24 zł), nawadniana zaś ziemia ogrodowa około 100 L (400 zł).

Ziemia jest bardzo poszukiwana, a proces rozdrabniania gruntów nie jest hamowany. Ziemia podzielona jest na parcele indywidualne. Biedniejsi dzierżawią pola uprawne za opłatą w pieniądzu, płodach lub robociźnie. W okolicach miast ziemia należy głównie do bogatych kupców i rzemieślników, którzy ją dzierżawią okolicznym wieśniakom, ciągnąc z tego tytułu wysokie zyski. Stwierdzają to również Wenzel [94], Weulersse [95], Passarge [65].

Z a d r z e w i e n i e. Zadrzewienie wsi jest na ogół słabe, z wyjątkiem wsi Eber, w której domy leżą wśród indywidualnych ogrodów. W pozostałych wsiach ogrody są wspólne i tworzą odrębne kompleksy zieleni, czasem do 1,5 km długie, ciągnące się wzdłuż potoków. Ogrody są corocznie nawadniane wiosną i jesienią. Wenzel [94] podaje, że nawadnianie trwa przez 3—4 tygodnie rocznie, 3—7 godzin dziennie, zależnie od ich wielkości. W ogrodach rosną drzewa owocowe (grusze, jabłonie, wiśnie, brzoskwinie, czereśnie, orzechy, migdały, morwy, kasztany, pigwy) oraz topole, leszczyna, wierzby, platany i inne. Poza ogrodami drzewa rosną wzdłuż potoków, tworząc pewnego rodzaju lasy galeriowe (Kurna, Çeltikçi, Kişla, Askeriye, Çerçin). Kompleksy zielone tworzą również winnice (Kiliç köy), plantacje róż (okolice Dinar), morwy (między Burdur a Dinar) oraz oliwki (Zivint, Keklicek). Wsie są prawie pozbawione drzew, np. w Karıpçe jest ich zaledwie kilkanaście, w Keklicek rosną tylko pojedyncze drzewa, w Zivint i Çeltikçi rzadko w zagrodzie są 2—3 drzewa, Yaka köy i Kurna są prawie bezdrzewne, nieliczne drzewa rosną w Kişla, Askeriye, Çerçin, Kiliç köy.

G o s p o d a r k a r o l n a. We wsiach, w których znajduje się więcej pól nawadnianych, jak np. w okolicach Karıpçe i Eber, uprawa roślin stoi znacznie wyżej, niż w innych osadach. Mimo to jednak wykazuje ona wiele cech pierwotnych i prymitywnych. Przeważnie orze się drewnianą sochą (saban [28]), bronuje również drewnianą broną (surgü [87]). Pszenicę ścina się sierpami (kosa nie jest używana), jęczmień wrywa się z korzeniami, zbiera się tylko kłosa żyta, pozostawiając źdźbła jako bezużyteczną słomę. Młóci się na harmanach za pomocą tribulum, tj. drewnianymi, ciężkimi saniami, nabitymi krzemieniami, a ciągniętymi przez woły lub konie. Drewniane narzędzia rolnicze przedstawia fotografia 29.

Orze się jesienią, czasem na krzyż [94], bryły rozbija się drewnianymi pałkami (w Zivint sieją w październiku). W lipcu rozpoczynają się

źniwa (w Zivint). Na polach nie nawadnianych sieje się pszenicę, jęczmień, owies w górach, proso (Çeltikçi), żyto (Eber). Na polach nawadnianych uprawia się mak (Dinar, Eber), anyżek, buraki cukrowe, kukurydzę, ziemniaki, konopie (Eber), len [88], soczewicę, słoneczniki (Eber), a w ogrodach nawadnianych rozmaite warzywa. Tam też spotyka się: dynie, ogórki, fasolę, arbuzy, groch, pomidory, paprykę, melony, kapustę, soję, sezam, czosnek, cebulę, kabaczki, bakłażany i inne oraz tytoń; ponadto w Eber — gorczycę, winną latorośl i mak. Świeże owoce i warzywa dowozi się do sąsiednich miast. Spośród wszystkich osiedli wyodrębnia się wieś Eber, w której uprawa ziemi stoi najwyżej i przypomina rolnictwo Półwyspu Bałkańskiego (np. Macedonii).

H o d o w l a zwierząt stoi tu również wyżej niż we wsiach położonych wzdłuż szlaku wschodniego. Liczba bydła zależy od wielkości pastwisk; przeciętnie wieśniak ma 2 woły lub bawoły oraz 1 lub 2 osły pod wierzch. Do zaprzęgów używa się woły lub bawoły (Kizil kaya, Çeltikçi, Kurna, Eber, wsie położone nad jeziorem Burdur), do jazdy wierzchem osły i konie (rzadziej), pod juki osły i wielbłądy (Keklicek, okolice Burdur). Pospolite są kozy czarne (Karıpçe), kłapouche (Keklicek), angorskie (Eber) oraz owce białe i czarne (Keklicek), tłustoogoniaste (Eber). Bydło jest małe, ciemne, robi wrażenie niedożywionego. W Zivint i Kişla rozwinięta jest hodowla pszczoł. Z drobiu najpospolitsze są kury, indyki i gęsi (jaja wywozi się do Stambułu). O kierunkach hodowlanych w Anadolii orientuje ogólna statystyka podana dla Turcji [30]. W 1937 r. było: owiec 16 400 tys., kóz 12 400 tys., bydła 6 600 tys., bawołów 651 tys., osłów 1 200 tys., koni 700 tys., mułów 61 tys. sztuk.

Według informacji otrzymanych w Zivint, poza podatkiem drogowym po 6 L od mieszkańca oraz od domu 3—6 L, opłaca się podatek od zwierząt domowych, a mianowicie: koń 3 L, wielbłąd 2 L, bydło 0,50 L, kozy, owce, osły po 0,25 L rocznie. Podatek ten nie przyczynia się do rozwoju hodowli, poza tym powoduje podawanie przez miejscową ludność fałszywych, możliwie jak najniższych liczb.

O g r o d z e n i a. Ogrodzenia są znacznie liczniejsze niż we wsiach profilu wschodniego. Zagrody w Kiliç köy, Eber, Karıpçe są otoczone wysokim murem z cegieł suszonych. Również i w innych wsiach zdarzają się zagrody zamknięte (Zivint). Wspólne ogrody otoczone są murami z kamienia i gliny o wysokości do 1,5 m. W Karıpçe, Kiliç köy, Eber ogrody indywidualne oraz pola nawadniane ogrodzone są płotami z kolczastych suchorostów (nie ma ich w Zivint). Płoty te bywają wzmocnione wbitymi w ziemię pionowymi palikami w odstępach jednometrowych. W Kurna, Kişla, Askeriye, Çerçin ogrodzenia z kamienia lub cegieł suszonych są niskie i przykryte warstwą suchorostów. Najmniej ogrodzeń jest we wsiach Keklicek i Çeltikçi; niskie mury kamienne otaczają wyjątkowo niektóre podwórza przed domami.

Stosunki komunikacyjne. Podobnie jak w innych częściach Anatolii, wsie unikają dróg dalekobieżnych i są położone od nich z dala (Yaka köy, Kızıl kaya, Kurna, Yeşil tepe). Jedynie we wsiach Zivint i Askeriye część domów jest ustawiona wzdłuż drogi. W domach tych jednak nie ma drzwi i okien od strony ulicy; domy chętnie odgradza się od ulicy wysokimi murami. Największą rolę odgrywa droga we wsiach Kişla i Eber, gdzie stanowi główną oś zabudowań, do niej też dostosowana jest częściowo orientacja domów. Mimo to, pomijając Eber, należy stwierdzić, że wpływ drogi na orientację domów jest stosunkowo niewielki, podobnie małe znaczenie ma droga przy wyborze miejsca pod budowę domu. Z zasady unika się budowy domów przy drodze (Keklicek, Karıpçe, Yaka köy, Kızıl kaya, Çeltikçi, Kurna, Yesil tepe, Kiliç köy).

Orientacja domów. Orientacja domów zależy głównie od ekspozycji terenu. Ponieważ jednak domy posiadają podcienia i werandy, przeto dąży się do ustawienia ich frontu ku południowi. Stąd też przewaga orientacji południowych (Keklicek, Karıpçe, Yaka köy — S; Zivint — SE, Kızıl kaya — SEE, Çeltikçi — SSE, Kurna — SW). Oczywiście istnieją odchylenia, podyktowane głównie ekspozycją terenu. W Zivint część domów zorientowana jest do drogi, w Kişla do potoku (ku W — część większa, ku E — mniejsza), we wsiach Askeriye i Çerçin w stronę jeziora Burdur, ku NNE. Różnorodna orientacja jest w Karıpçe i Eber (60% — E, 30% — S, 10% — in.). W obu wsiach można stwierdzić pewną przewagę orientacji ku południowi, nie ma ona jednak decydującego znaczenia.

Podmurowania. Podmurowania są prawie niewidoczne, gdyż domy stawiane są przeważnie w miejscach płaskich (Keklicek, Zivint, Karıpçe, Yaka köy, Kurna, Kişla, Askeriye, Çerçin, Eber). Podmurowania są zawsze budowane z nieobrobionych kamieni zlepionych gliną. Często bywają wyprawiane razem ze ścianą. Jedynie w Çeltikçi i Kiliç köy domy położone na stoku mają podmurowania widoczne, czasem nawet znacznej wysokości do 2 m (fot. 33). Są one budowane również z kamienia i przeważnie wykorzystane do celów gospodarskich.

Ściany. Ściany budowane są z kamienia polnego (wapień — Keklicek, Çeltikçi), spajanego gliną lub z suszonych cegieł (wsie pozostałe, fot. 30). Czasem buduje się część dolną ścian, a nawet cały parter z kamienia (Zivint — z głazów częściowo obrobionych), górną zaś część z cegieł suszonych. Przy budowie używa się stosunkowo dużo drewna, zwłaszcza belek z topoli. Są one wmurowane w ściany między podmurowaniem, parterem a piętrem, często na rogach domu, czasem tworzą pełne rusztowanie — konstrukcję dla piętra. Na słupach drewnianych i tragarzach spoczywa dach i podcienie (fot. 30), stanowiąc główną cechę charakterystyczną tutejszego budownictwa. Ściany są przeważnie wyprawione gliną (Zivint, Karıpçe, Kurna, wsie koło jeziora Burdur, Kızıl kaya), często

bielone wapnem (Zivint, Kiliç koy, Çeltikçi — fot. 33), albo też bez wyprawy lub malowane na żółto [27]. W Kiliç koy maluje się dolną część ścian na kolor brązowy.

Cegły do budowy wyrabia wieśniak sam, miesza glinę z sieczką, wycina z niej cegły i suszy je na słońcu. W Zivint i we wsiach sąsiednich niektóre części podcienia na piętrze bywają często oszalowane deskami. W Zivint są nawet całe piętra drewniane (fot. 43).

Odrębne budownictwo reprezentuje Eber. Ściany budowane są tu jako ryglówka, pola rusztowania wypełnione są cegłą suszoną. Cegły wyrabia się z brunatnej gliny, dodając do niej dużo sieczki, nawozu, pokruszonych chwastów i drobnych kamyków (fot. 35). Ściany są wyprawione gliną i bielone (przynajmniej z frontu). W ten sposób zbudowanych jest około 80% domów, reszta jest drewniana. Czasem ramę szkieletową zamiast wypełniać cegłami, oszalowuje się deskami. Do nich przybija się listewki, umożliwiając wyprawę ścian gliną. Pewne fragmenty ścian zbudowane są z belek drewnianych. Według Wenzla [94] dom taki stać może około 100 lat.

W porównaniu do domu skrzynkowego, çardak reprezentuje budowlę skomplikowaną, wymagającą opanowania wyższej techniki budowlanej i zużycia większej ilości drewna.

D a c h y. Dachy są przeważnie płaskie (ok. 3/4 ogólnej liczby), nachylone lekko ku tyłowi. Budowane są podobnie jak w domach skrzynkowych, poszczególne warstwy (zazwyczaj 4) są jednak znacznie cieńsze. Dach płaski dominuje we wszystkich wsiach. Czasem ma on dość szeroki okap, zwłaszcza z frontu, niekiedy tworzy go rząd desek lekko nachylonych ku przodowi (Zivint, Çeltikçi, Kişla, Askeriye, Çerçin). Takie „przydaszki” w Zivint bywają budowane także od strony szczytu (fot. 31).

Prócz tego spotyka się dachy czterospadowe, z kalenicą wydłużoną (niepiramidalną) w Keklicek (3 domy), w Zivint, Karıpcę, Kiliç koy (1/3 domów), Eber (1/5 domów). Dachy te pokryte są deskami (Keklicek — 2 domy, Zivint, Çeltikçi), blachą (Zivint, Çeltikçi, Kurna, Kiliç koy) lub dachówką czerwoną, półokrągłą (Keklicek — 1 dom, Kurna, Kiliç koy), co można traktować jako wpływ budownictwa sąsiednich miast (domy greckie).

Ponadto w Eber niektóre domy (częściej stajnie i szopy) pokryte są strzechą z trzciny rozpostartej dość niestarannie i zabezpieczonej od wiatru drągami.

K o m i n y. Domy mają przeważnie otwarte paleniska przy ścianach szczytowych, czasem w lecie używane są paleniska na werandzie, niektóre domy mają prymitywne piece z polepą oraz okapami, wyprowadzającymi dym ponad dach. Przeważnie domy mają kominy nad paleniskami mało starannie budowane, nakryte z góry, z bocznymi otworami (Zivint, Kurna, Kiliç koy, Eber). Są one mało widoczne (Keklicek, Karıpcę, Çeltikçi, Kişla, Askeriye, Çerçin), umieszczane zazwyczaj przy ścianie

szczytowej (Zivint, Karıpçe, Çeltikçi, Kurna, wsie w okolicach Burdur) lub tylnej (Keklicek, Zivint, Kiliç köy, Eber). Obok domów mających 2—3 kominy istnieją inne, pozbawione ich całkowicie (Karıpçe — domy w ogrodach). Kominy bywają niekiedy wyprawione gliną (Çeltikçi, Kiliç köy, wsie w okolicy Burdur, Eber). Przykrywanie kominów z góry można wiązać z częstszymi opadami burzowymi w tych okolicach.

O k n a. Okna odgrywają mniejszą rolę w fizjonomii domów çardak, gdyż na plan pierwszy wysuwają się przede wszystkim podcienia i werandy. W starych budynkach okna są zazwyczaj bardzo małe (30 × 30 cm), zakratowane i najczęściej umieszczone w ścianach szczytowych. W nowszych domach okna są większe (60 × 80 cm), głównie w ścianach frontowych lub bocznych. Zazwyczaj są zabezpieczone kratą lub okiennicą. Przeważnie wypada na izbę 1 okno, jedynie w Keklicek i Eber wyposaża się niekiedy izby w 2 okna.

D r z w i i b r a m y. Do zagród zamkniętych prowadzą szerokie bramy, dwuskrzydłowe, ozdobione często kółkami, gwoździami mosiężnymi (Zivint, Kişla, Askeriye, Çerçin, Kiliç köy, Eber), niekiedy są one nakryte daszkiem (Karıpçe).

W starych domach mieszkalnych drzwi są pojedyncze, wąskie (do 1 m), otwierane do wewnątrz, bez ozdób (Keklicek, Zivint, Çeltikçi, Kiliç köy, Eber). W nowszych drzwi są szerokie, prostokątne (Karıpçe), ozdobione (Kişla, Askeriye, Çerçin, Kiliç köy). Wyjątkowo w Karıpçe zdarzają się w starych domach drzwi ujęte w łukowate odrzwia.

T y p y d o m ó w. Domy można podzielić na 2 grupy (ryc. 6): a) domy parterowe stanowiące mniejszość, oraz b) piętrowe będące w większości. Domy piętrowe stanowią w: Zivint 4/5, Karıpçe 2/3, Çeltikçi 4/5, Kişla 3/4, Askeriye 2/3, Kiliç köy 2/3, Eber 4/5 zabudowy. Domy parterowe podzielono na 4 typy:

1) Dom złożony z izby (ewentualnie z izby i sieni) oraz stajni (podobny do typu B domów skrzynowych — ryc. 5) wyposażony w podcień oparty na 4 drewnianych słupach. Czasem podcień opiera się z boku na ściankach będących przedłużeniem ścian szczytowych poprzecznych, tak że pośrodku znajdują się tylko 2 słupy (Keklicek, Çeltikçi).

2) Dom złożony z izby mieszkalnej (ewentualnie z komorą) oraz z sieni, w której znajduje się otwarte palenisko. Sień jest otwarta, nie ma bowiem ściany frontowej. Wzdłuż ściany frontowej ciągnie się szeroki (do 2 m) podcień (Zivint, Karıpçe, Çeltikçi, Kişla, Askeriye, Çerçin). Jego odmianę stanowi dom podobny, lecz złożony z 2 izb, wskutek tego znacznie dłuższy. Sień zamiast w środku może być umieszczona z boku. Najczęściej spotyka się typ ten w letnich domach w ogrodach (Zivint, Karıpçe, Kurna, Kiliç köy).

3) Dom wieloizbowy, złożony z kilku izb, stajen, szop, przedzielony sienią symetrycznie na 2 części (Zivint) lub posiadający sień z boku. Dom taki jest długi, wzdłuż całego frontu wyposażony w płytki podcień — do 1 m (Zivint, Karıpçe, Kişla, Askeriye, Çerçin).

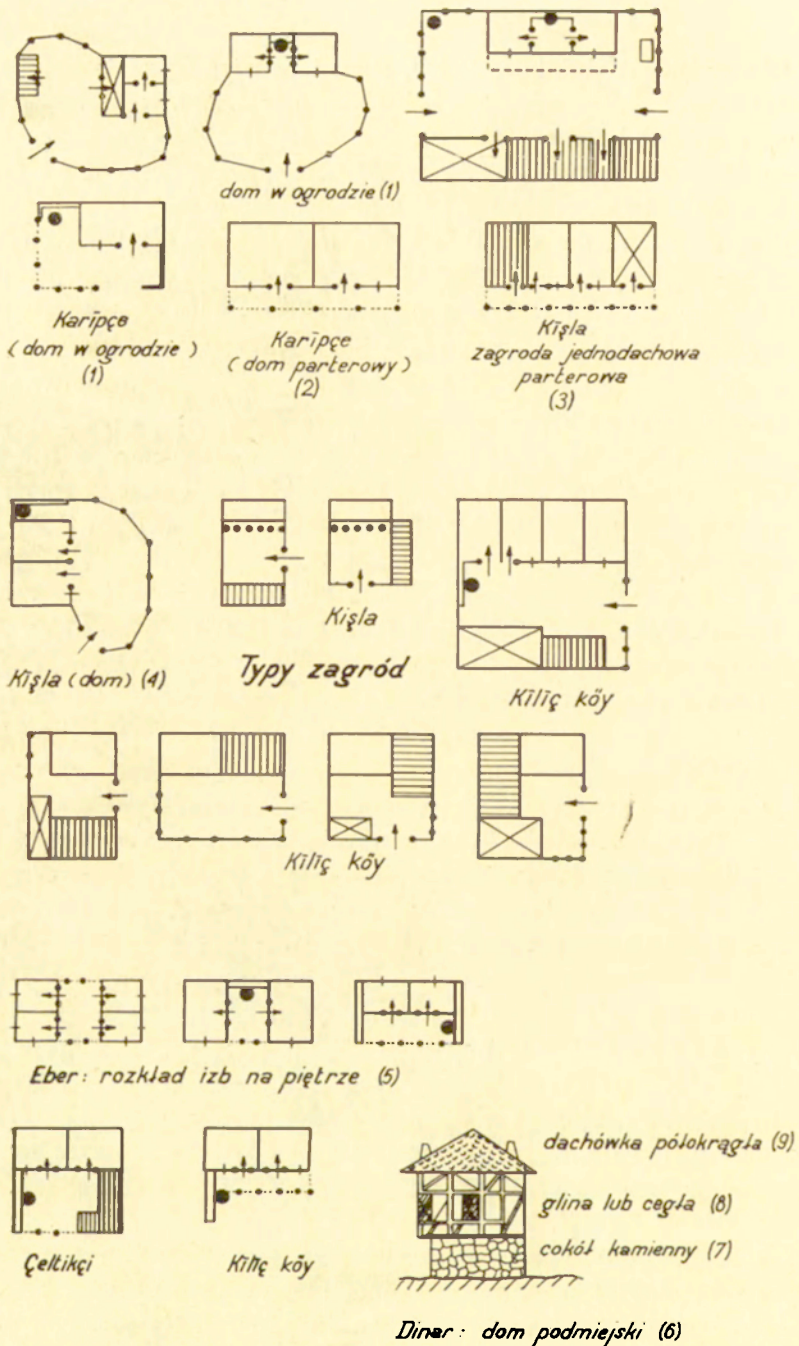
4) Dom w Zivint złożony z 2 izb, sieni i podcienia (gdzie znajduje się palenisko) oraz z dobudowanej z boku stajni (fot. 28), tworzą one razem kompleks o zarysie kwadratowym.

Domy piętrowe są przeważnie symetryczne, podzielono je na dwa typy: dwu- i czteroizbowe. Na parterze (czasem poza podcieniem) znajdują się stajnie, szopy na sprzęt lub sieczkę (saman). Na piętro wchodzi się schodami zewnętrznymi, lecz przykrytymi podcieniem (fot. 33). Na piętrze podcień tworzy otwartą werandę głęboką na 2—3 m. Ściany szczytowe są przedłużone i zamykają werandę z boku (fot. 33). Pod jedną ze ścian znajduje się palenisko (w Eber pod ścianą tylną). Po przeciwnej stronie zbudowana jest niekiedy komora. Za werandą znajdują się dwie izby (dla mężczyzn i kobiet), czasem za izbami dodane są komory lub drugie izby i tak powstaje dom czteroizbowy. Kominy umieszczone nad paleniskami wskazują, że nie wszystkie izby są opalane (zazwyczaj tylko dwie). Domy dwuizbowe są pospolite w Karipçe, Çeltikçi (fot. 32; 33), czteroizbowe zaś w Kışla, Askeriye, Çerçin, Kilic köy (głównie w okolicach Burdur — Dinar). Poza tym w Zivint i Kurna znajduje się po kilka domów o charakterze miejskim (fot. 34), są to kamienice z wykuszem, charakterystyczne dla budownictwa sąsiednich miast (ryc. 6).

Budynki gospodarskie. Liczba odrębnych budynków gospodarskich jest nieznaczną, tworzą je stajnie, szopy, spichlerze, kurniki itp. Liczniejsze są one w Zivint, Kışla, Askeriye, Çerçin, Kilic köy. Fizjonomicznie są bardzo podobne do domów mieszkalnych. Nieliczne znajdują się w Keklicek (kilka szop), Karipçe i Çeltikçi. Jedynie w Eber spotyka się stajnie oraz szopy zbudowane z drewna (deski albo belki) pokryte dachem czterospadowym lub owalnym, przy czym pokrycie stanowi trzcina, obciążona drągami i głazami (fot. 43). Budynków tych poza Eber nie spotykano nigdzie.

Typy zagród. Domy piętrowe stanowią zazwyczaj zagrodę jednodachową, jest ich na omawianym obszarze najwięcej. Obok nich są zagrody dwudachowe, złożone z domu mieszkalnego oraz stajni lub szopy, zbudowanej blisko domu, równoległe lub pod kątem prostym do niego. Spotyka się je liczniej w Keklicek, Zivint, Karipçe, Çeltikçi (ok. 20%), Kışla, Askeriye i Çerçin. Trzeci rodzaj stanowią zagrody zamknięte, złożone z 2 lub 3 budynków, połączonych ze sobą wysokim murem, otaczającym prostokątny podworec. Dom piętrowy góruje nad całością, budynki gospodarskie łączą się bezpośrednio z murem. Na płaskich dachach gromadzi się latem w kopach siano na zimę. Całość ma pewne cechy obronności. Zagrody tego typu spotyka się w Zivint, Karipçe, Kilic köy, Eber.

Budynki specjalne. Budynków specjalnych jest bardzo mało; zanotowano szkoły (Zivint, Çeltikçi — nowa, Kiliç köy, Eber), karakole (Zivint, Çeltikçi), młyny (Kurna, folwark — Çiftlik Keklicek), meczety

Ryc. 6. Osadnictwo szlaku zachodniego. Typy zagród i domów

Settlement on the western route. Types of farmsteads and houses

1 — house in a garden, 2 — one-storey house, 3 — one-roof farmstead, one-storey, 4 — house, 5 — pattern of rooms on the first floor, 6 — suburban house, 7 — stone ground course, 8 — clay or bricks, 9 — semicircular tiles. For other explanations see Fig. 5

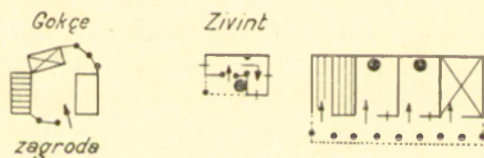
(Zivint, Çeltikçi, Kişla, Kiliç köy i Eber) oraz dom ludowy (Kilic köy). Jakkolwiek są one nieliczne, to jednak swą okazałością wywierają pewne specyficzne piętno na fizjonomii poszczególnych osiedli.

Rozmieszczenie domu çardak. Dom podcieniowy rozpowszechniony jest w górach Anatolii oraz w południowo-zachodniej Europie, tzn. Bośni, Bułgarii, Serbii i Macedonii [28], gdzie znany jest jako tzw. dom turecki. Można wyróżnić dwa jego podtypy:

1) anatolijski çardak, o płaskim dachu, całkowicie otwartym froncie, opisany powyżej, oraz 2) bałkański z piętrem drewnianym, nieco wysuniętym poza ściany parteru, pokryty dachem spadzistym, zazwyczaj czterospadowym, z werandami i wykuszami na piętrze.

OSIEDLA CZERKIESKIE

W czasie badań zwiedzono dwie wsie czerkieskie: Gökçe — położoną o 12 km na południe od Karaman oraz Zivint czerkieski, będący częścią wsi tureckiej, położony o 10 km na północ od Korkud eli (ryc. 7). Różnią się one nieznacznie od wsi tureckich. Budownictwo czerkieskie stanowi albo podtyp domu skrzynkowego (Gökçe), albo podcieniowego (Zivint). Według miejscowych informacji mieszkańcy Gökçe pochodzą spod Kaukazu, ale przez dłuższy czas przebywali w okolicach Niš w Jugosławii, następnie w Bułgarii, aż wreszcie przed około 50 laty zakupili pola i źródło, zakładając obecną wieś. Z nowej siedziby są zadowoleni, dbają o czystość domów i osiedla, toteż wyróżnia się ono od okolicznych wsi tureckich.

Ryc. 7. Osiedla czerkieskie (plan zagród i domów)

Circassian settlements (plan of farmsteads and houses)

Circassian settlements (plan of farmsteads and houses) For explanations see Fig. 5.

Część czerkieska wsi Zivint założona została przed 47 laty (1889 r.), liczy obecnie 50 domów. Wenzel [94] podaje (za Philippsonem, Leonhardem i Sarem), że Czerkiesi przyszedli do Anatolii z północy po 1865 r. Osiedlali się gromadnie obok wsi tureckich, powoli przesuwali się ku południowi, zajmując krańce stepów oraz podnóża gór. Na południu przejęli sposób gospodarowania i zabudowy od Turków. Wsie czerkieskie można łatwo po drewnianych szopach, krytych spadzistym dachem.

Położenie geograficzne. Gökçe leży na strukturalnym spłasz-

czeniu stokowym o ekspozycji NE, na wysokości 1280 m n.p.m., a około 50 m ponad dnem sąsiedniej doliny. Zivint jest położone na dnie doliny, na wysokości 950 m n.p.m., w odległości 100—200 m od osiedla tureckiego.

Zaopatrzenie w wodę. Obie wsie zaopatrują się w wodę dobrą do picia z obfitych wywierzyisk. Woda ze źródeł doprowadzona jest rowami do poszczególnych zagród, nadmiar zaś zostaje zużyty do nawadniania ogrodów oraz pól.

Kształt osiedli. Oba osiedla są zbudowane zwarciem wzdłuż ulicy. Gökçe jest mniej regularne, domy leżą po obu stronach drogi, odstępy między domami wynoszą 5—20 m, łączą się ogrodami i podworciami w jedną całość. Centrum wsi stanowi meczet. Zivint jest zabudowany regularnie w czterech rzędach, przy czym domy są połączone i tworzą długie pasy zabudowań.

Układ pól. W Gökçe pola, podzielone na różnej wielkości prostokąty, zajmują zwarciem dno pobliskiej doliny. Są one nawadniane. Wśród zabudowań znajdują się indywidualne małe ogrody. Ponadto w dalszej okolicy wsi rozrzucone są luźne pola nie nawadniane. W Zivint pola tworzą szachownicę wokół wsi, znaczna część z nich leży ugiorem. Małe ogródki znajdują się przy zagrodach.

Zadrzewienie. W Gökçe prawie każda zagroda ma w swym ogrodzie kilka drzew, najczęściej są to sosny lub topole. W Zivint w całej wsi jest zaledwie kilka drzew.

Gospodarka rolna. Uprawa ziemi jest podobna jak we wsiach tureckich. Uprawia się pszenicę, jęczmień (Gökçe), kukurydzę, winną latorośl oraz w ogrodach warzywa. W związku z ostrzejszym klimatem, związanym ze znaczną wysokością (1280 m), różnorodność warzyw w Gökçe jest mniejsza niż w Zivint. Chowa się drobne, ciemne bydło, kozy czarne i angorskie (Gökçe), owce białe, tłustoogoniaste (Gökçe), konie, muły (Zivint), osły, wielbłądy (Zivint) i pszczoły (Zivint).

Ogrodzenia. W obu wsiach zagrody i ogrody otoczone są wysokimi murami (do 2 m). Są one zbudowane z kamieni, czasem spajanych i obrzucanych gliną (Gökçe) lub z gliny (Zivint). Na ogrodzenia używa się też kolczastych suchorostów (Zivint).

Stosunki komunikacyjne. W przeciwieństwie do wsi tureckich, obie wsie czerkieskie zorientowane są do drogi, która stanowi dla nich główną arterię.

Zorientowanie domów. Domy przeważnie zorientowane są szczytem do drogi. Wskutek tego w Zivint zwrócone są ku północnemu wschodowi, w Gökçe zaś ku południowemu zachodowi (3/4 domów). W Gökçe jednak 1/4 ogółu domów zorientowana jest na północny wschód, w stronę potoku i światła doliny. W nowych wsiach kolonistów droga odegrała ważniejszą rolę niż warunki nasłonecznienia.

Podmurowania. Podmurowania kamienne są prawie niewidoczne, niepostrzeżenie przechodzą w ściany.

Ś c i a n y. W Gökçe buduje się ściany z wapienia, w Zivint przeważnie z cegły suszonej. W Gökçe mur wapienny, starannie spajany wzmacnia się większymi glazami (fot. 42) lub drewnianymi belkami. W Zivint część dolną buduje się z kamienia, górną zaś za pomocą ryglówki wypełnionej suszoną cegłą (*kerpic*). W Zivint domy mają podcienia wzdłuż ściany frontowej (fot. 31). Ściany są wyprawiane gliną, wygładzone, przy czym w Gökçe malowane są w części górnej na biało, w części dolnej zaś na żółto (fot. 42). Również wnętrza bielone są starannie.

D a c h y. W Gökçe dachy są tylko płaskie, mają nieznaczne okapy, lekko nachylone ku tyłowi, podobnie jak we wsiach tureckich. W Zivint dachy są podobne, lecz mają z frontu wysunięte okapy, czasem podparte drewnianymi słupkami (fot. 43). Niekiedy doczepione są półdaszki drewniane, wtedy tworzą głębokie (do 2 m) podcienia. W Zivint niektóre szopy i stajnie pokryte są drewnianymi, spadzistymi dachami.

K o m i n y. Niektóre domy w Gökçe nie mają w ogóle kominów, zatem używa się palenisk założonych poza domem. Jeśli mają kominy to są one przeważnie prymitywne, umieszczone wprost nad paleniskami, a więc przy ścianach szczytowych (Gökçe) lub tylnych (Zivint), niskie, okrągłe lub prostokątne (Zivint) o dużej średnicy, do 30 cm. Ponieważ domy są przeważnie wieloizbowe, na dachach znajduje się po kilka kominów. Piece piekarskie znajdują się na zewnątrz poza domem (ewentualnie w osobnym budynku — Zivint).

O k n a. Okna są duże (60 × 80 cm), umieszczone głównie w ścianie frontowej, często są zakratowane dla bezpieczeństwa.

D r z w i. Drzwi są pojedyncze i proste. Jedyne w Zivint do zamkniętych zagród prowadzą szerokie, podwójne bramy.

T y p y d o m ó w. Domy są przeważnie parterowe, jednak różne w obu wsiach. W Gökçe domy są przeważnie dwuizbowe z sienią w środku (czasem podwójną), dzielącą dom na dwie symetryczne części (fot. 42). Czasem z tyłu dobudowane mają komory. Dom piętrowy ma również sieni w środku, schody na zewnątrz. Na górze znajdują się 4 izby, na dole stajnie i szopy. W Zivint domy podcieniowe są dwuizbowe, z otwartą sienią z boku lub w środku, są one zapożyczone z budownictwa tureckiego. Najczęściej spotyka się tu domy długie, złożone z 4 izb (lub więcej), położonych obok siebie z osobnymi wejściami z podworca. Domy piętrowe z werandą i podcieniem, z 2 izbami na górze są również zapożyczone z tureckiej części wsi. Tak więc Gökçe reprezentuje dom skrzynkowy, Zivint zaś podcieniowy, zgodnie z przeważającym na danym terenie typem domostw tureckich.

B u d y n k i g o s p o d a r s k i e. Budynków gospodarskich we wsiach czerkieskich jest stosunkowo dużo. Koncentrują się one wokół podworca, tworząc zamkniętą zagrodę. Są to stajnie dla bydła, koni, kóz i owiec, szopy, spichlerze, piekarnie itp. W Zivint są ponadto kuźnie, kurniki, komory, jak również wspomniane już drewniane szopy, typowe dla wsi czerkieskich [94].

Typy zagród. Przeważają zagrody kilkudachowe i zamknięte. W Gökçe zagrody składają się przynajmniej z 3 budynków, w Zivint złożone są z 3, a nawet z 5 odrębnych budowli.

Budynki specjalne. W Gökçe i Zivint zanotowano tylko szkoły i meczety.

TYPY DOMÓW NA OBSZARZE ANATOLII

Jak wspomniano we wstępie, osadnictwo Anatolii nie jest dostatecznie zbadane. Dlatego też, opierając się na cytowanej literaturze [3, 12, 17, 22, 28, 71, 76, 77, 92, 94], można tylko w sposób dość ogólnikowy wyróżnić następujące typy domów stale zamieszkałych:

1) skrzynkowy [64], inaczej zwany kostkowym [3], orientalnym [53], lub arabskim [28] z kilkoma lokalnymi odmianami,

2) podcieniowy, tzw. çardak [28] z podtypem: a) anatolijskim i b) bałkańskim [92],

3) pontyjski lub bityński [77] z 3 podtypami,

4) rumelijski lub bułgarski, inaczej zwany domem ze Średniej Góry [17] z kilkoma odmianami,

5) kopulasty lub perski,

6) egejski lub grecki albo grecko-egejski [17],

Dwa pierwsze typy domów zostały omówione szczegółowo powyżej, gdyż one właśnie stanowiły przedmiot badań w czasie podróży. Pozostałe są przedmiotem poniższej, ogólnikowej charakterystyki, opartej na literaturze.

Dom pontyjski podobny do opisanego przez Cvijića [17], tzw. çiflik, występuje głównie na obszarze Gór Pontyjskich oraz w górskich okolicach lesistych, jako dom drewniany z dachem dwuspadowym. Ponadto występuje on w prowincjach nadkaspjskich Iranu, w Kafirystanie [71], w Bitynii, Paflagonii, południowej Myzji, na wybrzeżu między Kizil İrmak a Yeşil İrmak, w Lazystanie, w północnej Pizydii i w północnej Galacji [3] aż po okolice Kizilca Hamam [77]. Występuje również w okolicy Bosforu [71], gdzie miesza się z domem rumelijskim. Pewien wpływ na lokalne formy budownictwa wywarli tu Czerkiesi, przybyli pod koniec XIX w. z Kaukazu [93].

Można wyróżnić 3 podtypy domu pontyjskiego:

a) Dom parterowy, zrębowy [3] z dwuspadowym dachem, krytym czerwoną dachówką lub gontem. Domy te wznoszone są czasem z pni sosnowych, ledwo ociosanych [28].

b) Dom piętrowy, zrębowy, wzniesiony na kamiennym cokole, przykryty dachem dwu- lub czterospadowym, z czerwonej dachówki, gontu lub desek, a w osadnictwie sezonowym czasem także korą [28]. Często dachy są obciążone głazami [71]. Parter służy do celów gospodarskich, piętro zaś mieszkalnych. Zazwyczaj piętro jest nieco wysunięte i ma

na rogu wykusz; często domy mają z trzech stron ganek dostępny po zewnętrznych schodach. Na ganku tym skupia się latem całe domowe życie [71]. Domy te spotyka się powszechnie w okolicach Stambułu.

c) Dom piętrowy, ryglowy, zazwyczaj bielony, przykryty dachem dwuspadowym [71], w zarysie poziomym tworzy wydłużony prostokąt (czym różni się od kwadratowych domów rumelijskich z piramidalnym dachem). Nie zawsze pola ryglówki wypełnione są drzewem, czasem zastępuje je cegła lub kamień. Ten typ występuje w górach, wysuniętych bardziej na południe, stanowiąc przejście do domu skrzynkowego (np. w zachodniej Kapadocji, koło Sivas). Między Kizil ırnak i Yesil ırnak domy tego typu mają prawie w całości ściany zbudowane z gładów; zachowany jednak został dwuspadowy dach kryty czerwoną dachówką [3].

Dom rumelijski ma zarys poziomy kwadratowy lub zbliżony do kwadratu, niskie ściany konstrukcji ryglowej są wyprawione, białe lub malowane na żółto. Pola ryglówki wypełnione są najczęściej suszoną cegłą. Dach jest czterospadowy, piramidalny (łagodnie nachylny) pokryty dachówką czerwoną, trzcina lub rzadziej słomą, ma wokół szerokie okapy oraz w środku niski komin z cegły [50]. Dom jest parterowy czasem z rogu posiada podcień (pod dachem), który niekiedy bywa oszalowany i zamieniany na werandę lub przedsionek. W przedsionku tym jest czasem palenisko używane latem. Dom tego typu występuje w Rumelii [3], na przedmieściach miast mieszka się z domem egejskim [55], najczęściej spotyka się go w okolicy Stambułu [71]. Na terenie Anatolii jest rozproszony po osadach, w których mieszkają koloniści z Bułgarii [92], np. w północno-wschodniej Kapadocji [3], w okolicach Akşehir [93]. Spotyka się go pospolicie w Jugosławii [74], w okolicy Vardaru, Brazdy, Skopskiej Črnej Góry. Opisał go J. Cvijić [17] jako dom typowy dla środkowej Bułgarii i nazwał domem ze Średniej Góry. Za jego odmianę można uważać dom piętrowy na cokole kamiennym, o kwadratowym zarysie poziomym, ryglowej konstrukcji ścian, dachem piramidalnym z czerwonej dachówki. Wokół piętra biegnie na zewnątrz balkon podobnie jak w domu pontyjskim. Odmianę tego typu stanowią wielkie domy-zagrody Kozaków dońskich i Tatarów nogajskich budowane we wsiach skolonizowanych w XIX w. [93].

Dom kopulasty. Jego najbardziej charakterystyczną cechą są kopulaste dachy, sklepienia zbudowane na rusztowaniach z trzciny (Syria) lub z cegieł przez zawężanie coraz wyższych warstw (tzw. fałszywe sklepienie [58]). Czasem kopuła przechodzi bezpośrednio w ściany, które jednak mogą tworzyć zarys prostokątny. Dom ma nieliczne małe okna i drzwi. H. Wenzel [93] podaje, że budowa kopuł spowodowana została brakiem drewnianego budulca. Dom kopulasty jest dostosowany do nieprzyjaznego, kontynentalnego klimatu stepów i pustyń, dlatego często bywa w znacznym stopniu „zanurzony” w ziemię. Na terenie Anatolii typ ten występuje jedynie na pograniczu syryjsko-mezopotamskim oraz w Ar-

menii [79]. Poza Anatolią spotyka się go w południowym Iranie, północnej Mezopotamii, Syrii, również w Afryce Północnej oraz w środkowej części Afryki Zachodniej [71].

Dom egejski. Bywa on identyfikowany ze starym domem bizantyjskim [17]. Zbudowany jest z kamienia, często obrobionego, starannie spajanego, przy czym ściany są bielone. Pokryty jest dachem dwuspadowym z łupków lub czerwonej dachówki. Na obszarze Anatolii dom egejski występuje w jej zachodniej części, a mianowicie w Karii, Lydii, Myzji, w okolicach Sztambułu, a częściowo też we Frygii i Bitynii [3]. Może być parterowy, jak np. nad środkowym biegiem Sakaryi, występuje ponadto jako domieszka w miastach zachodniej Anatolii, docierając nawet do Ankary. Zdarzają się też domy piętrowe, np. w okolicach Bursy [3, 12, 71], Kütahyi [3], w okolicy Bilecik nad rzeką Sakaryą [10].

Fragmentaryczność materiałów uniemożliwia wykreślenie mapy rozmieszczenia typów domów na terenie Anatolii, przyjęta klasyfikacja pozwala jednak na systematyczne gromadzenie dalszych danych.

OSIEDLA KOMUNIKACYJNE

Półwysep Anatolijski traktowany jest często jako pomost między Azją, Afryką a Europą, toteż z dawien dawna był obszarem, przez który wędrowały w wielu kierunkach rozmaite grupy ludności. Wędrowki te odbywały się wzdłuż pewnych, z czasem ustalonych szlaków, zazwyczaj predysponowanych warunkami fizjograficznymi, np. przejścia przez góry Taurus tzw. Wrotami Cylicyjskimi, którymi biegł szlak z Suzy do Sardes; tędy po 3000 lat przeprowadzono kolej bagdadzką [72]. Ich znaczenie komunikacyjne i strategiczne omówił W. Strzygowski [81]. Szlaki tranzytowe łączyły główne ośrodki kulturalne Bliskiego Wschodu (Iran, Mezopotamia, Syria itp.) z Europą (Grecja, Półwysep Bałkański).

Szlaki były dla bezpieczeństwa strzeżone licznymi warowniami, wędrowki zaś ułatwiały budowane wzdłuż nich studnie oraz zajazdy (chany). Sieć warowni i chanów szczególnie rozbudowali Seldżycy w późnym średniowieczu. Przy głównych drogach budowano obronne karawanseraje, zabezpieczające podróżnych przed napadami Turkmenów. Obronne chany, pochodzące z XIII w. świadczą o rozwiniętych stosunkach handlowo-komunikacyjnych Wyżu Centralnego Anatolii. Według Wenzla [92] budowle Seldżuków pochodzą głównie z XIII—XV w. Często punkty oparcia, położone na skrzyżowaniach szlaków, stały się zaczątkiem późniejszych osiedli miejskich. Podróżowanie przy pomocy zwierząt (karawanami) zostało dopiero w ostatnich latach wyparte na niektórych szlakach przez budowę kolei²⁸ oraz szos umożliwiających kursowanie autom i autobusom.

Szczególnie za rządów Atatürka położono nacisk na rozbudowę sieci komunikacyjnej. Osiągnięto wyniki imponujące: do 1939 r. zbudowano 3241 km nowych linii kolejowych oraz wykupiono z rąk prywatnych około 1664 km [87], tak że w roku tym sieć kolejowa w Turcji wynosiła 7384 km.

Rozbudowana została również sieć dróg (1937 r. ok. 38 000 km) oraz linii telegraficznych (1935 r. — 29 479 km — [30]). Wzrosło znacznie

²⁸ W 1856 r. Anglicy wybudowali pierwszą linię kolejową ze Smyrny do Aydin — 150 km [78]. W 1869 r. baron M. Hirsch podpisał umowę z rządem tureckim na budowę 2000 km linii kolejowych.

bezpieczeństwo na drogach, rozrzucono bowiem gęsto posterunki żandarmerii.

Zmiany te dotyczą komunikacji dalekobieżnej, głównych szlaków tranzytowych, natomiast komunikacja lokalna, zwłaszcza na obszarach położonych z dala od szlaków tranzytowych nie uległa wielkim zmianom i ma wiele cech pierwotnych. Z małych miast anatolijskich drogi polne wybiegają promieniście do sąsiednich wsi lub miasteczek. Po żniwach, w suchej porze letniej, biegną one smugą przez pola, twarda bowiem krusza ziemi pozwala na swobodną komunikację nawet autobusową. Sporadyczne deszcze utrudniają podróżowanie, natomiast deszcze jesienno-zimowe przerywają je prawie całkowicie. Na drogach lokalnych spotyka się najczęściej wozy dwukołowe, tzw. kangy [38] lub czterokołowe ciągnięte przez konie, muły lub bydło (bawoły). Według I. Vetulaniego [87] w całym wnętrzu Anatolii spotyka się takie dwukolne, skrzypiące i prymitywne wozy zbożowe (fot. 44). Najczęściej podróżuje się wierzchem na osła, wioząc ciężary w jukach. S. Przeworski (80, s. 647) podaje, że w III w p.n.e. „ze względu na trudności terenu górskiego ... posługiwano się do transportu na dalekich przestrzeniach wyłącznie osłem jako zwierzęciem jucznym”.

W obszarach położonych dalej od miast, w nadbrzeżnych górach oraz na centralnych stepach, można napotkać wędrujące utartymi szlakami karawany wielbłądów. W czasie podróży w 1936 r. spotkano 4 karawany złożone z wielbłądów i osłów. Z ruchem komunikacyjnym związany jest pewien typ osadnictwa:

- 1) warownie (ruiny zamków i chanów),
- 2) współczesne chany i kawiarnie (kahve),
- 3) współczesne karakole — posterunki żandarmerii,
- 4) przystań portowa Taşucu.

Ponadto niektóre miasta stanowią ważne węzły i ośrodki komunikacyjne, wyposażone w odpowiednie punkty oparcia dla podróżujących.

1. Warownie (ruiny zamków i chanów). Wzdłuż szlaku wschodniego łączącego od najdawniejszych czasów wybrzeże (Silifke, Mersyna, obecna Mercin) z wnętrzem płaskowyżu²⁹ (Laranda, Karaman, Konya) znajdują się trzy ruiny warowni: Karaman, Mut i Silifke. Odległość między nimi wynosi około 90—100 km. Zabezpieczały one w pewnym okresie przejście przez góry. Zachowane fragmenty kamiennych budowli świadczą o ówczesnej wysokiej technice budowlanej. Za materiał służył przeważnie wapień skalisty, bardzo starannie obrobiony i spajany lepiszczem wapiennym. Ruiny leżą w punktach węzłowych (Karaman, Mut) lub docelowych (Silifke, Karaman). Położone u ich stóp osiedla zamieszkane

²⁹ Według S. Przeworskiego [80] kupcy asyryjscy korzystali w końcu III tysiąclecia z tych szlaków komunikacyjnych, które w czasach późniejszych łączyły centrum kraju z jego peryferiami nadmorskimi.

pierwotnie przez załogę, służbę, rzemieślników i kupców, z czasem przekształciły się w większe miasta.

Podobną warownię posiada Antalya (zabezpieczała ona port i miasto) oraz Burdur będące ważnym punktem węzłowym. Również w Dinar i Korkud eli nad miastem znajdują się ruiny obronnych kaszтели.

Prócz potężnych warowni, już od czasów najdawniejszych, w terenach trudno dostępnych (np. w górach) budowano obronne chany, w których bezpieczne schronienie znajdowały wędrujące karawany. Wspomina o nich też J. Rostafiński w sprawozdaniu ze swej podróży [75]. Na szlaku Dinar — Afiun Karahissar natrafiał on na ruiny starych budowli przydrożnych, czasem nadające się jeszcze do zamieszkania.

W 1985 r. zwiedziłem odrestaurowany sułtański karawanseraj z XVII w., położony około 10 km na wschód od Aksaray, traktowany jako zabytek historyczny (opisany przez B. Małkina w „Poznaj Świat” nr 10 z 1985 r.).

Pomiędzy Karaman a Mut, przy szlaku wschodnim znajdują się dwa obronne, stare chany, dziś już nie używane, oba w ruinie. Pierwszy znajduje się około 160 m poniżej przełęczy Sartaul (fot. 45), po lewej stronie drogi, używany bywa sporadycznie jako stajnia (sądząc po warstwie nawozu). Odznacza się masywną budową, mury kamienne dochodzą do 1 m grubości, brama posiada zabezpieczenie poziomymi belkami. Jest to prostokątny budynek o rozmiarach około 15 × 30 × 3 m, lekko wypukłym sklepieniu, zbudowany z obrobionych gładów wapiennych, ściśle do siebie dopasowanych (jest to ta sama technika budowlana, którą odznacza się warownia w Karaman). Budynek ma jedno obszerne wnętrze, pozwalające na pomieszczenie dużej karawany. Drugi chan leży na wysokości 960 m n.p.m., około 15 km na północ od Mut, nazywany jest Alanhan. Pozostałe szczątki świadczą, że była to budowla mniej masywna aniżeli powyżej opisana.

Wzdłuż szlaku zachodniego dawnych chanów ani ich ruin nie spotkano. J. Rostafiński [75] opisuje podobne chany z okolic Ankary i Bursy w następujący sposób: „Ściany złożone są z bloków skalnych doskonale obrobionych i dopasowanych, sklepienie są powały i kopuły” (s. 172). Są w nim piękne puste izby, całe z ciosu, obok budynki dla inwentarza bardzo duże, w monolitach kute zbiorniki na wodę (61, s. 99). Dzisiaj te budowle są najczęściej opuszczone, a na ruinie siedzi niekiedy kahveci-kawiarz” (s. 111).

2. Współczesne chany i gospody-kawiarnie. Dla podróżujących za pomocą sił pociągowych, karawan itp. duże znaczenie mają współczesne zajazdy i gospody. Są one głównie skoncentrowane w miastach, jak np. w Karaman, Mut, Silifke i Taşucu. Poza tym jednak spotyka się je samotnie leżące pomiędzy wsiami. Wzdłuż szlaku wschodniego były dwie gospody w Eşkililer oraz chan w Dongrul, położone w dolnej części doliny Gök su. Gospody znajdowały się przy obfitych źródłach, na skrzyżo-

waniach dróg, chan zaś w miejscu przeprawy promem przez rzekę; był on połączony równocześnie z młynem. Zabudowania chanu składały się z kilku budynków, różniących się wielkością i fizjonomią od pozostałych zagród wiejskich.

Znacznie więcej gospód znajduje się wzdłuż szlaku zachodniego. Poza miastami zanotowano je w następujących punktach: Yeni kahve, Yenice kahve, Barutlu kahvesi, Keklicek kahvesi, Gölcük kahvesi, Yeşil tepe kahve, ponadto chan w Kahveler karakolu. Yenice kahve jest typowe dla szlaku zachodniego. Gospoda ta jest złożona z 3 budynków, leży przy drodze wspinającej się serpentynami po południowym stoku opodal przełęczy, na wysokości 730 m n.p.m., obok silnego wywierzyska. Wokół gospody powstało osiedle otoczone małym półkiem pszenicy oraz ogródkiem warzywnym, w pobliżu zabudowań rośnie rzadki las, w którym przeważają sosny, jałowce i tuje. Pola i ogród otoczone są płotem z chrustu. Gospoda zorientowana jest do drogi. Obok mieszkalnego domu piętrowego zbudowana jest właściwa gospoda (kawiarnia) oraz szopa na pojazdy. Podmurowanie jest prawie niewidoczne, niepostrzeżenie przechodzi w ścianę. Dom mieszkalny w dolnej części jest murowany z głazów nieobrobionych, spojonych gliną i podzielonych belkami na warstwy 1 m wysokości. Piętro zbudowane jest z drewnianego szkieletu oszalowanego deskami. Gospoda parterowa w całości murowana jest z kamienia (zachowuje chłód latem), szopa zaś posiada drewniany szkielet z belek, a ściany wyplecione z chrustu. Ściany kamienne są pobielone wapnem (lecz nie tynkowane). Dachy niskie, czterospadowe, kryte są czerwoną dachówką. Szopa ma dach dwuspadowy z trzciny. Oba budynki mają okazałe, kamienne kominy, przykryte daszkiem z dachówki, duże okna, zaopatrzone w okiennice, drzwi zaś pojedyncze i wąskie. Dom piętrowy ma kilka izb, parter jest wykorzystany do celów gospodarskich. Gospoda składa się z 2 izb, obok niej znajduje się altana.

Również inne gospody przypominają fizjonomicznie raczej domy miejskie niż wiejskie i tym różnią się od innych domostw we wsi. Często budowane są w miejscach postojów dawnych karawan. Również chan Kahveler karakolu był tego typu. Przy dalszym rozwoju współczesnej komunikacji i stosowaniu coraz szybszych środków lokomocji, rola gospód i zajazdów będzie maleć, aż wreszcie pozostaną tylko w miastach hotele i restauracje.

3. Współczesne posterunki żandarmerii (karakol). Dawniej podróżowanie po Anatolii było niebezpieczne, toteż karawany musiały bronić się lub okupywać rozbójnikom, a na noc chronić do warownych chanów. Dopiero ostatnie lata przyniosły radykalną zmianę. Dzięki licznym posterunkom żandarmerii i sieci telefonicznej bezpieczeństwo podróżujących jest całkowite. Według zebranych informacji, dopiero za rządów Atatürka wytopione zostało ostatecznie rozbójnictwo na szlaku wschodnim.

W 1936 r. wzdłuż szlaku wschodniego znajdowało się 6 posterunków żandarmerii, a mianowicie: w Karaman, Yeni köy, Mut, Çiftlik, Silifke, Taşucu, mniej więcej w odstępach około 30 km, odpowiadającym etapom jednodniowej podróży³⁰.

Wzdłuż szlaku zachodniego zanotowano 9 posterunków, odległości między nimi wynosiły również około 30 km. Karakole połączone są ze sobą siecią telefoniczną. Część z nich znajduje się w miasteczkach lub we wsiach, nie różniąc się fizjonomicznie od innych domów. Natomiast reszta, położona w odosobnieniu między osiedlami, stanowi specjalny typ osadnictwa. Są to pojedyncze domki, przeważnie parterowe, budowane z miejscowego materiału, przypominające domy miejskie. Leżą zawsze przy drogach, najchętniej przy ich skrzyżowaniu. Domy są wieloizbowe, złożone z kancelarii, sypialni, kuchni, pokoi gościnnych itp., kryte są spadzistym dachem z blachy lub dachówki. Są one z daleka widoczne w krajobrazie. Charakter taki mają karakole w Yeni köy, Çortak, Çiftlik, Kizil kaya, Kahveler karakolu, Kaplan pinari (w budowie). Warto tu zaznaczyć, iż Turcja posiadała wówczas spośród wszystkich państw europejskich największej odsetek ludności (3⁰/o) pełniącej służbę w wojsku i policji [80].

4. **Przystać portowa Taşucu.** wieś Taşucu jest zarazem przystanią portową miasta Silifke. Osiedle składa się z 2 części: a) komunikacyjnej, położonej nad przystanią oraz wzdłuż drogi, b) rolniczej, położonej na terasach wybrzeża morskiego. Część rolniczą omówiono w rozdziale o osiedlach zimowych.

Taşucu leży na płaskim wybrzeżu tak, że nawet małe statki nie mogą docierać wprost do mola przystani, lecz muszą posługiwać się barkami dowożącymi z lądu towary i pasażerów. Część komunikacyjna osiedla zbudowana jest zwarcie wzdłuż ulicy, domy leżą w ogrodach, za którymi ciągną się pola podzielone w szachownicę. Zadrzewienie ogrodów jest na ogół słabe, rosną tu figi, topole, oliwki, palmy, migdały, orzechy, w ogrodach warzywa, a na polach pszenica, orzeszki ziemne, kukurydza itp. Ogrody otoczone są murami z kamienia lub gliny, podobnymi do spotykanych w Silifke. Domy zorientowane są do drogi.

Teren płaski nie wymaga podmurowań. Domy buduje się z miejscowego kamienia i gliny, podobnie jak w Silifke. Niektóre domy są piętrowe (piętra drewniane) i wyposażone w drewniane balkony, werandy, wykusze itp. Domy piętrowe stanowią około 1/4 ogólnej liczby domostw, mają dachy dwu- lub czterospadaowe. Domów krytych dachówką jest

³⁰ W każdym z nich podróżny winien się meldować i ewentualnie pozostawić swoją fotografię, co bynajmniej nie uprzyjemniało podróżowaniu, zwłaszcza że formalności trwają bardzo długo, gdyż żandarmi mówią tylko po turecku, a piszą na maszynie bardzo powoli. Potwierdza to T. Kowalski [38, s. 114]: „...cudzoziemca z zachodu uderza w republikańskiej Turcji nieprawdopodobnie wielka rola policji”.

około 15%, blachą około 10%. Wzdłuż drogi stoją miejskie wille, kamieniczki oraz domy parterowe czteroizbowe, przedzielone symetrycznie sienią na 2 części. Miejski charakter Taşucu nadają sklepy, mały bazar, domy i składy portowe, budynki wojskowe, meczet i szkoła. Osiedle rozwija się wraz z wzrastającym ruchem przeładunkowym w przystani, może z czasem przekształci się w małe miasteczko. Przeszkodą w tym procesie jest nieprzyjazny klimat oraz niedostateczna ilość dobrej wody pitnej.

OSIEDLA MIEJSKIE

Wzdłuż profilu wschodniego opisano 3 miasta:

1. Karaman, starożytna Laranda [55], miasto powiatowe (kaymakamlik) ważny punkt węzłowy.
2. Silifke, Selefke [33, 55], grecka Seleukeia-Tracheotis, rzymska Kalykadnos, miasto powiatowe, dawny port.
3. Mut, starożytne Klaudiopolis, małe miasteczko, węzeł komunikacyjny.

Wzdłuż profilu zachodniego opisano 4 miasta:

4. Antalya, starożytna Attaleia [33], Amalia [43], Adalia [55].
5. Korkud eli, greckie Istanoz (Kyshla — Istanecz [33]), miasto powiatowe, ośrodek handlowo-komunikacyjny.
6. Burdur, starożytna Askania Limnae, heticka Azawa (1200 p.n.e.), stolica wilejatu, centrum przemysłowo-handlowe, węzeł komunikacyjny [49].
7. Dinar, grecka Kolone, rzymska Apameia-Kibetes [2].

Opisy wymienionych siedmiu miast z południowej Anatolii zostały wykorzystane w odrębnym artykule pt. *Fizjonomia miast anatolijskich*, zamieszczonym w „Przeglądzie Geograficznym” (t. 22, 1948/49, s. 179—192). Aby więc nie powtarzać tych opisów pominięto w niniejszym opracowaniu charakterystykę miast anatolijskich, odsyłając zainteresowanego czytelnika do wymienionego artykułu.

LITERATURA

- [1] Andre J., *Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen*, F. Enke, Stuttgart 1939.
- [2] Baedeker K., *Konstantinopel und Kleinasien*, Leipzig 1905.
- [3] Banse E., *Die Türkei. Eine moderne Geographie*, wyd. 3, Braunschweig 1919.
- [4] Bartsch G., *Geomorphologische Beobachtungen in Mittel-Anatolien*, Petermanns Geogr. Mitt. 89, 1943, 260—263.
- [5] Bernard A., *Enquête sur l'habitation rurale des indigènes de la Tunisie*, Tunis 1924.
- [6] *Bevölkerung der Türkei auf Grund der Zählung vom 28 Oktober 1927*, Nach „Population de la Turquie”, Angora 1928, Petermanns Mitt. 74, 1928, 354.
- [7] Blanchard R., *Asie Occidentale*, [w:] Géographie Universelle t. 8, A. Colin, Paris 1929, 1—234.
- [8] Bobek H., *Forschungen im zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van und Urmia-See (Südostanatolien und Westazerbaican)*, Petermanns Geogr. Mit. 84, 1938, 152—162; 215—228.
- [9] Breuel M., *Die Höhlenwohnungen Südostspaniens*, Petermanns Mitt. 77, 1931, 132—134.
- [10] Brunhes J., *La géographie humaine*, t. 1, Paris 1925, 106—109.
- [11] Bukowski G., *Uwagi dotyczące utworów lądowych w okolicy jeziora Burdur w Azji Mniejszej (Bemerkungen über die Binnenablagerungen in der Umgebung des Burdur Giöl in Kleinasien)*, Roczn. Pol. Tow. Geol. t. 6 za rok 1929, Krakow 1930, 73—90.
- [12] Chaput E., *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, Paris 1936.
- [13] *Chartographike Hyperesia stratoy (Mapa Malej Azji) 1:250 000*, Ateny 1921.
- [14] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934*, t. 3: Travaux de la Section III, Commission de l'habitat rural, Varsovie 1937. 401—544.
- [15] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Amsterdam 1938*, t. 2: Travaux des Sections A-F, Sect. A: *Etude du peuplement et de l'habitat rural*, Leiden 1938, 3—179.
- [16] Cuda A., *Stadtaufbau in der Türkei*, Leipzig 1940.
- [17] Cvijić J., *La Péninsule Balkanique*, Paris 1918.
- [18] Despois J., *Le Djebel Nefousa (Tripolitaine). Étude géographique*, Larose, Paris 1935.
- [19] *Die Wirtschaftsstruktur der Türkei*. Wirtschaft und Statistik 23, Berlin 1943, 6, 158—163.
- [20] Frey U., *Die Karte der neuen Türkei*, Petermanns Mitt. 81, 1935, 363—364.
- [21] Frey U., *Länderkunde der Ausseneuropäischen Erdteile. Vorderasien als Ganzes. Türkei*, Geogr. Jb. 47, Gotha 1932, 37—62.

- [22] Frey U., *Türkei und Zypern*, [w:] *Handbuch der geographischen Wissenschaft, Vorder- und Südasiens*, Potsdam 1937, 1—62.
- [23] Frödin J., *Quelques traits de la végétation et de l'habitat pastoral de la Turquie du Nord*, Geogr. Ann. 14, 1932, 209—243.
- [24] *General Staff Geographical Survey, Asia Minor 1:250 000*, London 1919.
- [25] Góralówna Z., *Compte rendu critique de la bibliographie de l'habitat rural*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934*, vol. 3, 421—424.
- [26] Gren E., *Die geschichtliche Entwicklung der Strassenverhältnisse zu beiden Seiten des Hellespon und Bosporos während des Altertums*, Petermanns Geogr. Mitt. 88, 1942, 320—323.
- [27] Gross F., *Koczownictwo. Studia nad nomadyzmem i nad wpływem tegoż na społeczeństwo, ustrój i prawo*, Warszawa 1936.
- [28] Hassinger H., *Die Geographie des Menschen (Anthropogeographie)*. [w:] *Handbuch der geographischen Wissenschaft*, cz. 3, Potsdam 1933, 167—558.
- [29] Heimann H., *Konya. Geographie einer Oasenstadt*, Diss. Univ. Berlin, 1935.
- [30] *Hübners Weltstatistik 73 Ausgabe 1939*, Oprac. E. Roesner, Wien 1939.
- [31] Jaeger F., *Neuer Versuch einer anthropogeographischen Gliederung der Erdoberfläche*, Petermanns Geogr. Mitt. 89, 1943, 313—323.
- [32] Jessen O., *Höhlenwohnungen in den Mittelmeerländern*, Petermanns Mitt. 76, 1930, 128—133; 180—184.
- [33] Kiepert R., *Karte von Kleinasien 1:400 000, ark.: D. III. Ermenek 1914, D. IV. Adana 1916*.
- [34] Klimek S., *Azja. Rasy i ludy azjatyckie*, [w:] *Człowiek, jego rasy i życie*, Warszawa 1939, 441—574.
- [35] Kowalski T., *Compte-rendu du voyage dialectologique en Anatolie méridionale qui eut lieu du 1 août au 13 septembre 1936*, Bull. Int. Acad. Sci. Lett. Cracovie, Cl. Philol. Hist. Phil. 1936, 7/10, 129—132.
- [36] Kowalski T., *Reise im südlichen Kleinasien*, Petermanns Mitt. 83, 1937, 52.
- [37] Kowalski T., *Sprawozdanie z podróży dialektologicznej do południowej Anatolii, odbytej w czasie od 1 sierpnia do 13 września 1936 r.*, Spraw. PAU 41, 1936, 10, 329—333.
- [38] Kowalski T., *Turcja powojenna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1925.
- [39] Krebs N., *Le concept du paysage dans la géographie humaine*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Amsterdam 1938, vol. 2 Rapports, Leiden 1938, 207—213.
- [40] Kruijff P. de, *Łowcy mikrobów*, Warszawa 1932, Biblioteka Wiedzy t. 4.
- [41] Künne G., *Die deutsche alpine Taurusexpedition 1927 (Ala Dagh in Zilizien)*, Petermanns Mitt. 74, 1928, 273—276.
- [42] Kurczewski M., *Turcja*, Warszawa 1936, Biblioteka Służby Geograficznej t. 15.
- [43] Kurczewski M., *Turcja, mapa w podziałce 1:3 000 000*, WIG, Warszawa 1937.
- [44] Kurczewski M., *Turcja ostatnich pięciu lat*, Wiad. Służby Geogr. 1938, 2/3, 311—322.
- [45] Lembke H., *Eine neue Karte des Jahresniederschlags im westlichen Vorderasien*, Petermanns Geogr. Mitt. 86, 1940, 217—225.
- [46] Leszczycki S., *Influence du milieu géographique sur l'habitat du Podhale*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934*, vol. 3, Varsovie 1937, 537—541.

- [47] Leszczycki S., *Les types de l'habitat rural dans la Pologne du Sud-Ouest*, Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934, vol. 3, Varsovie 1937, 530—536.
- [48] Leszczycki S., *Problem rozpraszania względnie skupienia osadnictwa na obszarze województwa krakowskiego i śląskiego*, Spraw. Czynn. Posiedz. PAU 37, 1932, 10, 35—36.
- [49] Lewiński J., *Zycie Ziemi, Wielka Geografia Powszechna t. 2*, Warszawa 1933.
- [50] Loewe F., *Beobachtungen während einer Durchquerung Zentralanatoliens im Jahre 1927*, Geogr. Ann. 17, 1935, 1—2, 89—109.
- [51] Loth E., *Człowiek przeszłości*, Lwów—Warszawa 1938.
- [52] Loth J., *Afganistan*, Przegl. Geogr. 8, 1928, 102—154.
- [53] Loth J., *Afryka, Wielka Geografia Powszechna t. 15*, Warszawa 1935.
- [54] Louis H., *Der erste türkische Geographie-Kongress in Ankara 6—21 VI 1941 (mit Karte: Geographische Grossgliederung und wichtigste orographische Benennung der Türkei)*, Petermanns Geogr. Mitt. 87, 1941, 311—314.
- [55] Maliszewski E., Olszewski B., *Podręczny słownik geograficzny ze szczególnym uwzględnieniem Polski, jej spraw i interesów*, t. 1—2, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1925.
- [56] Michałek S., *Turcja odrodzona*, cz. 1, *Kraj, ludzie i obyczaje*, Poznań 1924.
- [57] *Międzynarodowa mapa świata 1:1 000 000*, ark. Konia I. 36, London 1916.
- [58] Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, cz. 1. *Kultura materialna*, PAU, Kraków 1929.
- [59] Müller E., *Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet (Transhumance)*, Petermanns Geogr. Mitt. 84, 1938, 364—370.
- [60] Niedermayer O., *Persien und Afganistan*, [w:] *Handbuch der Geographischen Wissenschaft, Vorder- und Südasien*, Potsdam 1937, 63—125.
- [61] Nowack E., *Die Oberflächengestaltung Anatoliens*, Petermanns Mitt. 79, 1933, 234—236.
- [62] Nowakowski S., *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych*, *Wielka Geografia Powszechna t. 1*, Warszawa 1934.
- [63] Olsen Ö., *Podbój ziemi. Dzieje odkryć i podróży od najdawniejszych czasów do ostatnich*, t. 1, Warszawa 1939.
- [64] Passarge S., *Die Erde und ihr Wirtschaftsleben*, t. 2, Hamburg—Berlin 1929.
- [65] Passarge S., *Stadtlandschaften im arabischen Orient*, [w:] *Stadtlandschaften der Erde*, Hamburg 1930, 70—84.
- [66] Penck W., *Die tektonischen Grundzüge Westkleinasiens. Beiträge zur Anatolischen Gebirgsgeschichte*, Stuttgart 1918.
- [67] *Petermanns Geographische Mitteilungen*, t. 72—89, 1926—1943, J. Perthes, Gotha.
- [68] Philippson A., *Kleinasiens. Handbuch der regionalen Geologie*, t. 5, cz. 2, Heidelberg 1918.
- [69] *Podróż Dra Tadeusza Kowalskiego, profesora orientalistyki na Uniwersytecie w Krakowie i Dra Stanisława Leszczyckiego, asystenta Katedry tegoż uniwersytetu do Małej Azji*, Czas. Geogr. 15, Lwów 1937, 359.
- [70] *Polskie badania w Azji Mniejszej*, Wiad. Geogr. 14, 1936, 8—10, 81.
- [71] Przeworski S., *Azja zachodnia, Wielka Geografia Powszechna t. 10*, Warszawa 1932.
- [72] Przeworski S., *Dzieje i kultura Azji Mniejszej do podboju perskiego*, [w:] *Wielka Historia Powszechna t. 1*, Warszawa 1935, 633—707.
- [73] Przeworski S., *Dzieje i kultura starożytnej Persji*, [w:] *Wielka Historia Powszechna t. 1*, Warszawa 1935, 711—815.

- [74] Radovanovic V. S., *Habitats ruraux de la Serbie du Sud. Atlas de la Société de Géographie de Beograd. Fasc. 4*, Beograd 1930.
- [75] Rostafiński J., *Autem i arabą przez Anatolię*, Wyd. M. Arcta, Warszawa 1929.
- [76] Sawicki L., *Wycieczka na Erdzias Dagħ (Eine Excursion auf den Erdzias-Dagħ)*, Przegł. Geogr. 8, 1928, 1—2, 52—66.
- [77] Sawicki L., *Wyprawa „Orbisu” do Azji Mniejszej 1927*, Przegł. Geogr. 7, 1927, 3—4, 1—17.
- [78] Schewket R., *Die türkische Landwirtschaft*, Berlin 1932.
- [79] Stamer L., *Die Landschaften Armeniens unter Berücksichtigung des Menschen in der Landschaft*, Petermanns Mitt. 75, 1929, 297—301.
- [80] *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, Jg. 55, Statistisches Reichsamt, Berlin 1936.
- [81] Strzygowski W., *Die Kilikischen Pässe im Taurus*, Petermanns Geogr. Mitt. 81, 1935, 269—271.
- [82] Szafłarski J., *Osadnictwo podziemne Dżebelu Trypolitańskiego (Höhlenwohnungen des Tripolitanischen Dżebels)*, Wiad. Służby Geogr. 1, 1938, 1—18.
- [83] Taeschner F., *Die Verkehrslage und das Wegenetz Anatoliens im Wandel der Zeiten*, Petermanns Mitt. 72, 1926, 202—206.
- [84] Tosun O., Christiansen-Weniger F., *Die Trockenlandwirtschaft in Sprichwort des Anatolischen Bauern*, Ankara 1939.
- [85] Trzaska, Evert, Michalski, *Powszechny Atlas Geograficzny*, zeszyt 9, Warszawa.
- [86] *Urzędowa mapa Turcji 1 : 800 000, ark. Konia*, Harit Umum Müdürlüğü, 1936.
- [87] Vetulani T., *Wzdłuż Anatolii. Szkice Wschodnioznawcze Instytutu Wschodniego w Warszawie t. 1*, Warszawa 1937.
- [88] Vetulani Z., *Turcja (Sprawozdanie ekonomiczne Urzędów Zagranicznych R.P.)*, Warszawa 1928.
- [89] Weiss J., *Länder- und Volkerkunde des Alten Orients. Kleinasien und Zypern (1911—1931)*, Geogr. Jb. 47, Gotha 1932, 3—36.
- [90] Wenzel H., *Aufbau, Formen und Abflussverhältnisse Mittelanatoliens (Lykaoniens)*, Petermanns Mitt. 81, 1935, 153—157.
- [91] Wenzel H., *Forschungen in Inneranatolien*, 1. Aufbau und Formen der Lykoanischen Steppe, Schr. Geogr. Inst. Univ. Kiel 5, 1935, 1.
- [92] Wenzel H., *Forschungen in Inneranatolien*, 2. Die Steppe als Lebensraum, Schr. Geogr. Inst. Univ. Kiel 7, 1937, 3.
- [93] Wenzel H., *Ländliche Siedlungsformen in Inneranatolien*, [w:] F. Klute, *Die ländliche Siedlungen in verschiedenen Klimazonen*, Breslau 1923, 67—74.
- [94] Wenzel H., *Sultan Dagħ und Akschehir Ova. Eine landeskundliche Untersuchung in Inneranatolien*, Schr. Geogr. Inst. Univ. Kiel 1, 1932, 1.
- [95] Weulersee J., *Antioche, un type de cité d'Islam*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934, vol. 3, 255—262.
- [96] Wissmann H., von, *Arabien*, [w:] *Handbuch der geographischen Wissenschaft, Vorder- und Südasien*, Potsdam 1937, 178—211.
- [97] W. Z. W. J., *Starożytny Egipt*, Seyfrarth i Czajkowski, Lwów 1893.
- [98] Zaborski B., Wrzosek A., *Antropogeografia, Wielka Geografia Powszechna*, t. 3, Warszawa 1939.
- [99] Żukowski P. M., *Zemledelczeskaja Turcija (Aziatskaja czast — Anatolija)*, Rés. La Turquie agricole (Partie Asiatique — Anatolie), Moskwa—Leningrad 1933.
- [100] Ziya A., *Turkey. Town planning — housing*, [w:] B. Schwan, *Town planning and housing throughout the world*, Berlin 1935, 425—428.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, ПОСВЯЩЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯМ В ЮЖНОЙ АНАТОЛИИ

Резюме

В 1936 г. велись географические исследования на местах, посвященные поселениям в горах Тавр, в южной Анатолии (Турция). Исследовались 30 поселений, сел и небольших городков, расположенных в центральной части гор Тавр. Исследования велись в двух разрезах, пересекающих Тавр с севера на юг. Первый, названный в работе восточным (рис. 2), проходил от г. Караман через долину реки Гек-су, котловину городка Мут к Киликийскому полуострову и г. Силифке. Второй профиль, т. наз. западный (рис. 3), проходил от порта и города Анталя, расположенного на Памфильской низменности, через цепь Бей-даглари в горах Пизидии во Фригию, к озеру Бурдур и г. Динар.

Целью исследования был сбор данных, характеризующих отдельные поселения с физиономической точки зрения, на фоне географического ландшафта, а также данных, касающихся преобразования поселений вследствие уменьшающейся роли сезонного пастбищного хозяйства и растущей роли постоянного земледелия. На ход этого процесса влияли местные административные органы власти, стремящиеся обеспечить условия развития сельскохозяйственному населению (мухаджирам), прибывающему из балканских стран (Греции, Болгарии, Югославии).

Описывалась физиономия домов и крестьянских дворов, условия и система хозяйства, а также изменения, происшедшие в 30-тые гг. вследствие реформ правительства Кемаля Ататюрка. Главный интерес представлял сбор материалов, касающихся единоличных хозяйств средней величины, и ознакомление с процессами преобразования сети сельских постоянных (круглогодичных), полукочевых (переменяемых летом и зимой) и кочевых (изменяемых в течение всего года) поселений. Среди географических вопросов первое место занимало водное хозяйство, т. е. орошение полей, на которых не хватает влаги по климатическим причинам.

Не менее важная цель исследований — сбор данных для сравнительных целей. В южной Анатолии сеть поселений исследовалась французскими и, главным образом, немецкими географами. Подобные исследования вел Х. Венцель из Кёльна на Ликаонских степях и в горах Султан-даг (рис. 1). Вследствие войны связь с этими географами оборвалась. Поэтому представляемая работа опирается исключительно на материалы, собранные автором в 1936 г., а также на результаты, полученные на их основе в 1943—1944 гг. В ней представлена подробная картина сети поселений, имевшихся полвека тому назад.

Записки составлялись по опросному листу, состоявшему из 22 вопросов, ответы на них собирались в каждом из исследуемых поселений. Все численные данные оценочны, так как они не опирались на официальные статистические данные.

Были выделены следующие типы поселений: 1) пещерные поселения, 2) палатки кочевников и полукочевников, 3) яйла — поселения, в которых люди проживали только летом, 4) хишла — поселения, в которых проживали только зимой, 5) поселения, в которых по-

стоянно проживала значительная часть сельского (сельскохозяйственного) населения в течение всего года, 6) транспортные поселки, 7) городские поселения¹.

Вступительная часть работы посвящена физиографическому описанию исследовательских маршрутов. Восточный маршрут охватывает 6 географических единиц: 1) окрестности г. Караман, составляющие часть Центральной возвышенности, 2) северные склоны главной цепи Тавра до перевала Сартаул (1610 м. у.м.), 3) южные склоны той же цепи до г. Мут, 4) долина реки Гёк-су, между г. Мут и Гедик, 5) вторая южная цепь Тавра между Гедик и Силифке, разделенная долиной Гёк-су, 6) аллювиальная приморская долина между Силифке и Ташуку. Маршрут совпадал, в общем, с древнейшим путем в Центральную Азию.

Западный маршрут совпадал с историческим путем из Памфилии во Фригию. Физиографическое описание опирается на пять географических единиц: 1) приморская равнина Памфилии (окрестности г. Анталья), 2) прибрежная цепь Бей-даглари, 3) Пизидийская возвышенность (окрестности Коркуд-эли), 4) Фригийская возвышенность — район озер в окрестностях Бурдуль, 5) окрестности г. Динар.

Пещерные поселения описывались в 8 местах обоих маршрутов (фот. 9—11). Они в большинстве необитаемы, по крайней мере используются как амбары, саран или конюшни. В старые времена они были убежищем для населения, прятавшегося от надвигающихся варварских орд, главным образом — от кочующих разбойников. Часть из них использовалась как место уединения отшельников, в части — проживали (главным образом зимой) кочевники, спускавшиеся с гор. В работе описываются подземные поселения, расположенные в разных частях Турции (Кападокия, Фригия, Армения), а также в других странах, расположенных на побережье Средиземного моря. Пещерные поселения очень стары, часто восходят к преисторическому времени.

Некоторой разновидностью пещерных поселений являются землянки, ямы, ниши, находящиеся вблизи от постоянных поселений. Они используются чаще всего для хозяйственных целей. В землянках порой проживают люди. Такого типа помещения используются на Анатолийском плоскогорье, главным образом в его восточной части, т. е. в Армении.

Состоящие из палаток поселения связаны с пастбищным скотоводством, с кочевниками. Отмечено большое разнообразие форм. Более прочны палатки, в которых люди проживают в течение всего года. Они похожи на среднеазиатские юрты. Были выделены 6 типов палаток: 1) куполообразные юрты (уй), конусообразные, большие, постоянно используемые и оснащенные домашней утварью, 2) конусообразные, но меньше размером и хуже оснащенные, чаще всего используемые только по сезонам, 3) палатки со столбиками, 4) коньковые палатки, 5) палатки с остовом, 6) другие (фот. 12—15). Все они используются в зоне теплого климата, субтропического или тропического, везде где имеем дело с кочевым образом жизни, с сезонным животноводством.

Яйла — летние поселения, составляли отдельный тип поселений. Они используются только летом, когда достаточно много растительности, служащей кормом для животных, а также воды. Исследованные места способствуют полукочевому и кочевому образу жизни. Население мигрирует между зимними и летними поселениями. Летние поселения расположены в первую очередь в горах, на высоте 1500—2000 м н. у. м. Шалаши (палатки) небрежно построены и плохо сохранились, так как рассчитаны на короткое время пользования. Такие поселения представлены на фот. 17—20.

Х. Венцель (92) выделяет 5 типов летних поселений. Он обращает внимание на поселения, расположенные вокруг городов или в горах, лесах, а даже на берегу озер, которые являются собственно дачами, они не связаны с сельским хозяйством. Такого типа дачные поселения наблюдались на исследуемой территории вблизи больших городов, а даже сел.

Кишла — зимние поселения, типичны для районов, в которых проживает полукочевое население. Вдоль восточного маршрута можно было найти села, летом почти полностью пустые, без жителей (фот. 21). Жители переселялись вместе со своими стадами и более

¹ S. Leszczycki, *Fizjonomia miast anatolijskich*, Przegł. Geogr. 22, стр. 179-192.

ценной утварью в другие места, с более благоприятными климатическими условиями. Зимой население возвращалось домой. Эти поселения лучше оснащены и считаются постоянными. Они находятся в долине Гёк-су, на низменном побережье, часто подмокшем, маларийном. Зимой эти села полны жизни (фот. 22–24).

Постоянные поселения используются весь год большей частью населения. В них развито обслуживание, имеются школы, мастерские, магазины итп. Их население занимается интенсивным земледелием и животноводством.

Крестьянские дома и дворы, расположенные вдоль восточного и западного маршрутов отличаются друг от друга. На востоке преобладают ящикообразные дома с плоской крышей, на которой сушат урожай, а иногда строят платформы для спанья. Дома строятся из камня или сушеного кирпича. Дворы чаще всего с одной постройкой, к жилым помещениям пристроены конюшни и сараи. Порой получается очень удлиненная постройка. Типы ящикообразных домов показаны на рис. 5 и на фот. 25–28. Дома в селе в общем сосредоточены. Они чаще всего длинные, удлиняются вдоль поля или потока, в котором вода сохраняется и летом (рис. 4). Часть полей, на которых выращиваются овощи и фруктовые деревья, орошается и охраняется от ветра, наносящего песок, защитными стенами. Поэтому отдельные села образуют зеленые оазисы.

Ящикообразный дом типичен для Анатолии, в особенности для ее центральной части. Тем не менее, в зависимости от национальности жителей можно различить курдский, турецкий одноэтажный, турецкий двухэтажный, черкесский и другие дома. Ящикообразный дом можно встретить не только в Анатолии, но и в соседних средиземноморских странах, с сухим климатом, с небольшим количеством осадков.

В западной части преобладают дома с аркадами, т. наз. чардак, одно- или двухэтажные, чаще всего с одной крышей (фот. 30, 35). В двухэтажных домах первый этаж используется для хозяйственных целей (сарай, конюшни, кухни), второй этаж — как жилые помещения. Кухни с печками у внутренней стены находятся внизу, порой печи стоят снаружи либо под аркадами, не имеющими внешней стены. Крыши чаще всего двухскатные, они покрыты досками, соломой или черепицей. Очень важную роль играет в хозяйстве вода, количество которой ограничено. Результатом является большая забота о колодцах, водоемах для скота и оросительных сооружениях, канавах для орошения огородов (фот. 37–40). Черкесские дома (рис. 6) похожи на турецкие, но отличаются отдельными архитектурными деталями.

Автор заканчивает работу описанием типов домов и крестьянских дворов во всей Анатолии, выделяет шесть типов, дает их краткую характеристику и показывает территориальное размещение. Обсуждены также транспортные поселения.

Перевела Х. Деренговска

GEOGRAPHICAL RESEARCH INTO SETTLEMENT IN SOUTHERN ANATOLIA

Summary

Field research aimed at the investigation of settlement in 30 villages and small towns, lying in the central part of the Taurus Mountains (Southern Anatolia, Turkey) was undertaken in 1936. The investigations were carried out in two profiles cutting the Taurus from the north to the south. The first profile, i.e. the eastern (Fig. 2) spread from the town of Karaman through the ravined valley of the river Gok su and the valley of a small town of Mut to the coastal Cilician lowland and the town of Silifke. The second profile, i.e. the western (Fig. 3), ran from the port and town of Antalya, lying on the lowland of Pamphylia through the Bey dağlari range, the mountains of Pisidia to Phrygia, the lake of Burdur and the town of Dinar.

The objective of the study was to collect material characterizing the separate settlements from the physiognomical point of view against the background of the geographical landscape as well as to amass data concerned with the transformation of the settlements as an effect of the diminishing role of pastoral, seasonal economy and the steady development of land cultivation. The process of transformation was carried out under the pressure of local administration, wishing to provide suitable conditions for the development of the agricultural population (muhadjirs) resettling from the Balkan countries (Greece, Bulgaria, Yugoslavia).

Research was carried out into the physiognomy of houses and farmsteads in the investigated settlements, the economics conditions and systems prevailing there. Moreover, changes which had occurred in the 1930s as an effect of reforms introduced by the government of Mustafa Kemal (Atatürk) were also recorded. Data were compiled mainly for one-family farms of the medium size, and the processes of transformation of permanent rural settlement (dwellings inhabited throughout the whole year), semi-nomadic (with different dwellings in summer and winter), and nomadic (wandering from place to place throughout the whole year with no permanent dwelling) were analyzed. Water economy, predominantly the irrigation of fields suffering from lack of humidity due to climatic conditions, was considered the most important geographical problem.

Equally important objective was to collect data for comparative analyses. Settlement research in Southern Anatolia was carried out by French and mainly German geographers. A similar type of research was carried out in Lycaonian Steppes and the Sultan dağ range by H. Wenzel from Koln (Fig. 1). The outbreak of World War II made any co-operation with those geographers impossible. Therefore, the present study is entirely based upon the material collected by the author in 1936 as well as its interpretation prepared in 1943—1944. The resulting study provides thus a detailed picture of the settlement fifty years ago.

The investigation was based upon a questionnaire containing 22 questions asked in every one of studied localities. All numerical data were estimated and not taken from official statistics.

The following types of settlement were singled out: 1) cave dwellings, 2) tents of nomads and semi-nomads, 3) *yayla*, i.e. settlements inhabited only in summer, 4) *kişla*, i.e. settlements inhabited only in winter, 5) permanent settlements inhabited mainly by rural population (farmers) throughout the whole year, 6) crossroad settlements, 7) urban settlements*.

The first chapters of the study are concerned with a physiographic description of both research routes. The eastern route ran through six geographical units: the environments of Karaman, a part of the Central Plateau, 2) the northern slopes of the Taurus range up to the pass of Sartaul (1610 m above sea level), 3) the southern slopes of the Taurus range up to the town of Mut, 4) the valley of the river Gok su between Mut and Gedik, 5) the second, southern Taurus range between Gedik and Silifke, divided by the ravined valley of the river Gok su, 6) the alluvial coastal plain between Silifke and Taşucu, i.e. the eastern research route ran mainly along the ancient route to Central Anatolia.

The western route ran also along the ancient historical route from Pamphylia to Phrygia. The physiographic description was based upon five geographical units: 1) the coastal plain of Pamphylia (the environments of Antalya), 2) the coastal Bey dağları range, 3) the plateau of Pisidia (the environments of Korkud eli), 4) the plateau of Phrygia (the lake district in the vicinity of Burdur), 5) the environments of Dinar.

The cave settlements are described for both routes in eight points (Photos 9—11). Predominantly, in the time of my investigation, no people inhabited them, at most they were used as granaries, sheds or stables. In the past they served as shelters protecting the local population against the wandering hordes of barbarians, mostly nomadic robbers. Some of the shelters were inhabited by hermits, some — mainly in winter — by nomads descending from the mountains. The study provides information on underground settlements in the various parts of Turkey (Capadocia, Phrygia, Armenia) as well as in other Mediterranean countries. Cave settlements are very ancient, which often date back to prehistorical time.

A certain variety of cave settlements are dug-outs, cavities, abris, situated near permanently inhabited villages. These types of settlement were mostly used for economic activities. Dug-outs were sometimes inhabited; they occurred on the Anatolian Plateau, mainly in its eastern part, i.e. Armenia.

Tent settlements were associated with pastoral economy, with nomads. A great variety of construction forms was identified among the tents. Those inhabited throughout the whole year were much more solidly built and were similar to the yurtas in Central Asia. On the investigated area the following six types of tents were differentiated: 1) dome-shaped yurtas (uj), conical, large-size, permanently inhabited and equipped with typical household utensils, 2) conical tents, smaller in size and less well equipped, used mostly seasonally, 3) pole tents, 4) ridge tents, 5) tents on a scaffolding, 6) other tents (Photos 12—15). The tents can be found in the zone of the warm, subtropical or tropical climate, as well as wherever nomadism, seasonal economy, livestock breeding are characteristic features.

Yayla, summer settlements representing a specific type of settlement, are inhabited only in summer, when there is sufficient green forage and water for the livestock. These areas are particularly suitable for nomadism or semi-nomadism. The population wanders from winter to summer settlements and back. Summer settlements can predominantly be found in the mountainous areas lying at the height of 1500—2000 m a.s.l. Shelters (tents) are usually built in a rough way and kept untidily, since the period of their use is relatively short. The physiognomy of this type of settlement is well presented in the photographs (17—20).

* S. Leszczycki, *Fizjonomia miast anatolijskich* (The physiognomy of towns in Anatolia, Turkey), *Przegl. Geogr.* 22, 1948—1949, pp. 179—192.

H. Wenzel [92] described five forms of summer settlements in the adjacent area. He drew attention to settlements scattered around towns or situated in mountainous areas typical for the areas inhabited by semi-nomadic population. On the eastern route kept for recreation and not associated with agriculture. The author of the present study also identified such settlements near large towns or even villages.

Kişla, winter settlements, in contrast to summer settlements, are common and typical for the areas inhabited by semi-nomadic population. On the eastern route certain villages were almost completely abandoned in summer by their inhabitants (Photo 21). They took their livestock and more precious mobile possessions and moved to other localities with a better climate; they came back to their houses for winter. Winter settlements were better equipped and treated as permanent dwelling places. They occurred in the valley of the Gök su river, and on coastal plains, characterized often by wet soil and afflicted by malaria. However, in winter life was quite intensive there (Photos 22—24).

Permanent settlements were inhabited throughout the whole year by the majority of the population. Services were well developed, as shown by the number of such buildings as schools, handicraft workshops, shops, etc. Some agricultural villages earned their livelihood from intensive land cultivation and livestock breeding.

Houses and farmsteads on the eastern route and those on the western route were physiologically different cube houses, built of stone or dried bricks, prevailed on the eastern route; on their flat roofs yields were sun-dried and sometimes sleeping platforms were built. Farmsteads consisted usually of a single building; to the residence unit an annexe was added consisting of stables and sheds which contributed to its elongated form. The types of cube houses are shown in Fig. 5 and Photos 25—28. The villages were mostly compact, predominantly elongated along a field or a stream which does not dry up in summer (Fig. 4). Vegetables and fruit trees were cultivated on a part of arable land, which was irrigated and protected from wind-drifted sand by a wall. And that is why some villages look like green oases.

The cube house is typical of Anatolia, and in particular its central part. Depending on the nationality the following houses may be singled out: Kurdish, one-storey Turkish, two-storey Turkish, Circassian, etc. Cube houses can also be found outside Anatolia in the adjacent Mediterranean countries with a dry climate and low precipitation.

Arcaded houses, such as *çardak*, one- or two-storey, and other farmsteads buildings are covered by one roof (Photos 30, 35, Fig. 6). They prevailed in the area of the western route. In two-storey buildings the groundfloor was used for cooking or storage (kitchens, sheds, stables), while the first floor was used for residential purposes. Kitchens with stoves were installed at the internal wall on the groundfloor, or outside the building, or under its arcades having no external wall. Ridge roofs were covered with planks, thatch or tiles. Water, which was scant, played an important role, and therefore great care was taken of wells, water reservoirs for livestock and irrigation installations (Photos 37—40). Circassian houses (Fig. 7), though similar to Turkish ones, differed from the latter in certain architectural details.

The study ends with a description of houses and farmsteads in all Anatolia. The author singles out six types of houses and farmsteads and provides a short characteristic of every type; their spatial distribution is presented. The crossroad settlement is discussed as well.

Translated by Halina Dzierżanowska

Fot. 1. Widok na południe z przełęczy Sartaul (1610 m n.p.m.) na stoki Avlama dağ
View southwards of the Sartaul Pass (1610 m a.s.l.) on the Avlama dağ slopes

Fot. 2. Fragment otoczenia kotliny Mut. Na drugim planie góra stołowa
A fragment from the environments of the Mut valley. A table mountain on the second plan

Fot. 3. Krajobraz przełomowej doliny Gök su koło Karkucak
Landscape, the ravined valley of the Gök su near Karkucak

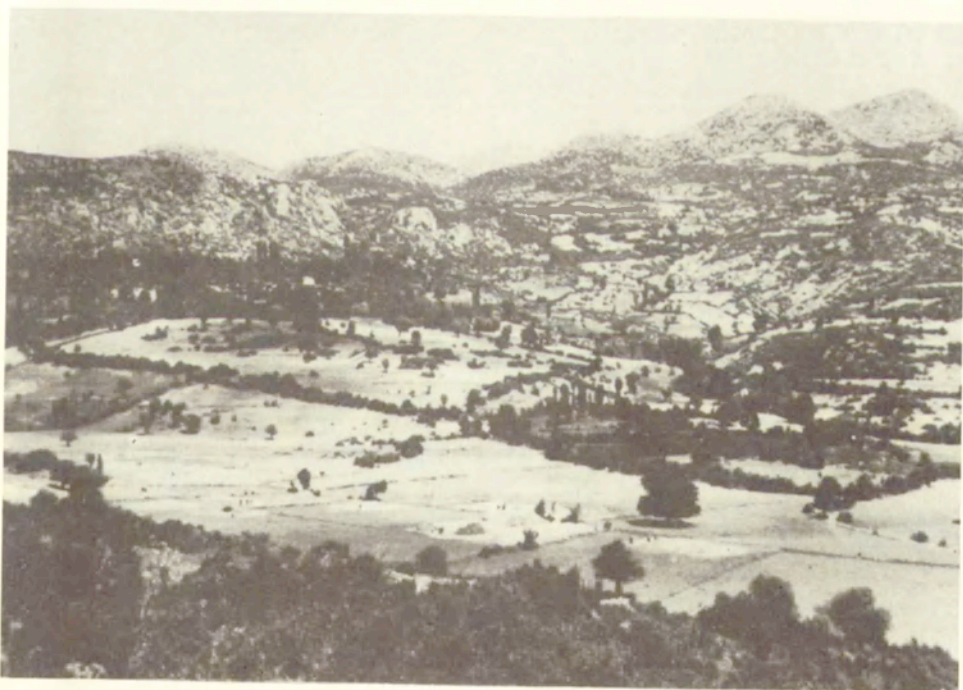

Fot. 4. Krajobraz nadbrzeżnego pasma Bey dağlari (3086 m npm.)
Landscape of the coastal Bey dağlari range (3086 m a.s.l.)

Fot. 5. Krajobraz północnej części Boz ova
Landscape of the northern part of the Boz ova

Fot. 6. Urozmaicony krajobraz na południe od Burdur. W ogrodach wieś Yeşil tepe
A strongly diversified landscape southwards of Burdur. Village of Yeşil in the gardens

Fot. 7. Widok ogólny na wieś Kurna – domy skupione w dolinie w pobliżu wody
A general view of the village of Kurna – houses clustered around the valley near water

Fot. 8. Fragment krusty z nalotem solnym na brzegu jeziora Burdur
A fragment of the crust with a salty deposit at the bank of Lake Burdur

Fot. 9. Mut: osiedle jaskiniowe
Mut: cave settlement

Fot. 10. Ak punar: osiedle jaskiniowe
Ak punar: cave settlement

Fot. 11. Silifke: osiedle jaskiniowe
Silifke: cave settlement

Fot. 12. Ak punar: namiot Yürüków rozbity na rusztowaniu (typ N₁)
Ak punar: a tent of the Yürüks pitched on a scaffolding (type N₁)

Fot. 13. Kızıl kaya: wielki namiot palikowy (typ N₂)
Kızıl kaya: a large pole tent (type N₂)

Fot. 14. Karıpçe: mały namiot palikowy – ściana z drewnianej plecionki (typ N_{3a})
Karıpçe: a small pole tent – wall made of trellis (type N_{3a})

Fot. 15. Kurna: Namiot kalenicowy (typ N₄) zabezpieczony ogrodzeniem z suchorostów kolczastych

Kurna: a ridge tent (type N₄) protected by a hedge of prickly xerophytes

Fot. 16. Sartaul yaylası: Tahtacı przy budowie młyna-tartaku
Sartaul yaylası: Tahtaks working at the construction of mill-sawmill

Fot. 17. Sartaul yaylası: prymitywne, letnie szałas y Yürüków
Sartaul yaylası: primitive, summer shelters of Yürüks

Fot. 18. Sartaul yaylası: letnie domy Yürüków corocznie odwiedzane
Sartaul yaylası: summer houses of Yürüks visited every year

Fot. 19. Elbeyli: szalasy oraz platformy do spania latem przy ogrodach
Elbeyli: shelters and summer sleeping platforms near the gardens

Fot. 20. Zivint turecki: dom letni położony we wspólnych ogrodach
Turkish Zivint: a summer house in common gardens

Fot. 21. Kesik kopru: wieś opuszczona latem, bez drzew i ogrodów,
położona u stóp wzgórza

Kesik koprü: a village abandoned in summer, no trees nor gardens,
situated at the foot of a hill

Fot. 22. Elbeyli: dom skrzynekowy typu B zamieszany zimą

Elbeyli: a cube house of type B inhabited in winter

Fot. 23. Yaġinli k y: prymitywna chata-szałas zamieszкана zimaġ
Yaġinli k y: a primitive hut (shelter) inhabited in winter

Fot. 24. Yaġinli k y: nowy, starannie zbudowany dom zamieszкany tylko zimaġ (bez okien)
Yaġinli k y: a new, well-built house inhabited only in winter (no windows)

Fot. 25. Karaman: domy rolników na przedmieściu, charakterystyczne zagrody dzielone symetrycznie

Karaman: suburban farmers' houses, characteristic farmsteads divided symmetrically

Fot. 26. Yeni köy: dom skrzynkowy z kamienia położony na stoku, tylna ściana znacznie niższa niż frontowa

Yeni köy: a cube house of stone situated on a slope, back wall much lower than the front wall

Fot. 27. Gökce: dom skrzynkowy, piętrowy, ściany wyprawione, duże okna
 Gökce: a two-storey cube house, plastered walls, large windows

Fot. 28. Zivint: dom skrzynkowy z kamienia, dach płaski z okapem, na nim platforma do spania. Podcień (sień) wykorzystywany jako kuchnia

Zivint: a stone cube house, a flat roof with eaves on which there is a sleeping platform. The arcade utilized as a kitchen

Fot. 29. Drewniane narzędzia rolnicze we wsi Zivint czerkieski
Wooden agricultural implements from the village of Circassian Zivint

Fot. 30. Karīpçe: dom piętrowy, podcieniowy z cegły suszonej
Karīpçe: a two-storey house with arcades of dried bricks

Fot. 31. Zivint turecki: dom *çardak* – piętro częściowo obudowane,
chronione drewnianym póldaszkem

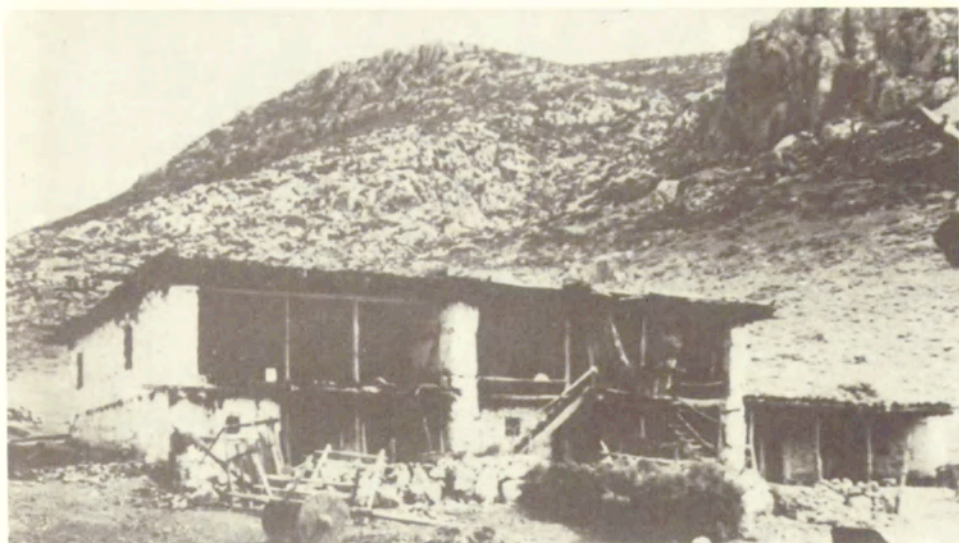
Turkish Zivint: *çardak* house, the first floor partly built around and protected by a wooden semi-roof

Fot. 32. *Çeltikçi*: widok ogólny wsi położonej na zboczu

Çeltikçi: general view of a village situated on a slope

Fot. 33. Çeltikçi: dwa domy piętrowe, bliźniacze oraz jeden parterowy, ściany bielone wapnem
Çeltikçi: two two-storey twin houses and one one-storey, whitewashed walls

Fot. 34. Yalınli köy: dom piętrowy typu miejskiego
Yalınli köy: a two-storey house of the urban type
<http://rcin.org.pl>

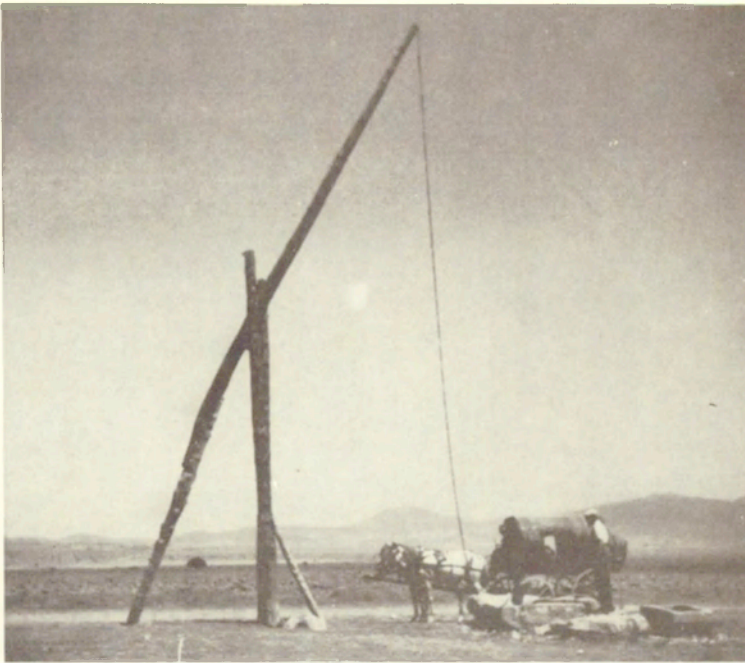

Fot. 35. Karīpçe: dom skrzynkowy, piętrowy z podcieniami
Karīpçe: a two-storey cube house with arcades

Fot. 36. Eşkiler: studnia ze stale bieżącą wodą i zbiornikiem (çeşme)
Eşkiler: a well with running water and a reservoir (çeşme)

Fot. 37. Kılıc köy: studnia z żurawiem (*kinçrîklî kuju*)
Kılıc köy: a well with a shadoof (*kinçrîkli kuju*)

Fot. 38. Karıpcı: studnia z wałem i liną (*çikrîklî kuju*)
Karıpcı: a well with a shaft and rope (*çikrîklî kuju*)

Fot. 39. Karaman: studnia z małym kieratem
Karaman: a well with a small tread-mill

Fot. 40. Eber: studnia grawitacyjna z bieżącą wodą (kanat)
Eber: a gravitation well with running water (kanat)

Fot. 41. Kepez kahvesi: kopulasta cysterna (sariç)
Kepez kahvesi: a domed cistern (sariç)

Fot. 42. Gökce: dom skrzynkowy, czerkieski z kamienia, ściany wyprawione i malowane
Gökce: a Circassian stone cube house with plastered and painted walls

Fot. 43. Zivint czerkieski: dom piętrowy, drewniany z podcieniem
Circassian Zivint: a two-storey wooden house with arcades

Fot. 44. Korkud eli: zwózka wylóconego ziarna
Korkud eli: carriage of threshed grain

Fot. 45. Stary, opuszczony chan poniżej przełęczy Sartaul (1610 m n.p.m.)
An old, abandoned khan beneath the pass of Sartaul (1610 m a.s.l.)

Autorzy fotografii

S. Leszczycki – fot. 2, 5, 8–10, 13, 14, 16–18, 21, 31, 35, 37, 39, 42, 44, 45

T. Kowalski – fot. 1, 3, 4, 6, 7, 11, 12, 15, 19, 20, 32, 34, 38, 40, 41, 43

PRACE GEOGRAFICZNE IGiPZ PAN

130. Grześ M., *Termika osadów dennych w badaniu jezior*, 1978, s. 96, 38 il., zł 22,—
131. Krawczyk B., *Bilans cieplny ciała człowieka jako podstawa podziału bioklimatycznego obszaru Iwonicza*, 1979, s. 71, 11 il., zł 15,—
132. Drozdowski E., *Deglacjacja dolnego Powiśla w środkowym Würmie i związane z nią środowiska depozycji osadów*, 1979, s. 103, 12 il., 25 fot., zł 30,—
133. Rożłucki W., *Modernizacja rolnictwa tradycyjnego na przykładzie „zielonej rewolucji” w Indiach*, 1979, s. 97, 20 il., zł 21,—
134. Szyrmer J., *Przemiany struktury przestrzennej produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce w latach 1960—1970*, 1980, s. 95, 25 il., zł 20,—
135. Dębski J., *Integracja wielkich miast w Polsce w zakresie powiązań towarowych*, 1980, s. 127, 22 il., zł 30,—
136. Praca zbiorowa pod redakcją K. Klimka i L. Starkla, *Vertical zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, t. 1, 1980, s. 107, 22 il., 10 fot., zł 38,—
137. Praca zbiorowa pod redakcją L. Starkla i A. Kowalkowskiego, *Environment of the Sant valley (Southern Khangai Mountains)*, t. 2. 1980, s. 104, 27 il., 21 fot., zł 45,—
138. Krzymowska-Kostrowicka A., *Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań*, 1980, s. 121, 34 il., zł 30,—
139. Praca zbiorowa pod redakcją A. S. Kostrowickiego, *Wybrane zagadnienia teorii i metod oceny oddziaływania człowieka na środowisko*, 1981, s. 119, 10 il., zł 30,—
140. Praca zbiorowa pod redakcją K. Dziewońskiego i P. Korcellego, *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, 1981, s. 267, 63 il., zł 82,—
141. Praca zbiorowa pod redakcją M. Rościszewskiego, Y. S. Mashbitsa i z Z. Siemek, *Third World, geographical problems of development*, Proceedings of the III Polish-Soviet Seminar, Warsaw, September 1979. 1981, s. 121, zł 50,—
142. Słupik J., *Rola stoku w kształtowaniu odpływu w Karpatach fliszowych*, 1981, s. 98, 34 il., 10 fot., zł 32,—
143. Froehlich W., *Mechanizm transportu fluwialnego i dostawy zwietrzelin do koryta w górskiej zlewni fliszowej*, 1982, s. 144, 68 il., 17 fot., zł 120,—
144. Praca zbiorowa pod redakcją M. Rościszewskiego, *Zróżnicowanie się i nowe podziały światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej*, 1983, s. 96, 13 il., zł 50,—
145. Baumgart-Kotarba M., *Kształtowanie koryt i teras rzecznych w warunkach zróżnicowanych ruchów tektonicznych (na przykładzie wschodniego Podhala)*, 1983, s. 145, 39 il., 13 fot., zł 110,—
146. Drozdowski E., *Stratygrafia i geneza osadów zlodowacenia wistulian w północnej części dolnego Powiśla*, 1986, s. 90, 22 il., 25 fot., zł 150,—
147. Praca zbiorowa pod redakcją A. S. Kostrowickiego, *Studium geoekologiczne rejonu jezior wigierskich* (w druku)
148. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce* (w druku)
149. Sulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim* (w druku)

Cena zł 230.—

PL ISSN 0373-6547
ISBN 83-04-02469-1

<http://rcin.org.pl>

S. LESZCZYCKI: BADANIA GEOGRAFICZNE NAD OSADNICTWEM W POŁUDNIOWEJ ANATOLII

<http://icm.019.pl>